

Б313859-1

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Рк Ш43(4Укр); Г91 Інв. № 2803732

Автор Грушевський, Олександр.

Назва З сугасної української літератури.

Місце, рік видання [К., 1918].

Кіль-ть стор. 207, [1] с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина 1 вип. _____

Конволют: _____

10.01.2005.

Молз -

Олександр Грушевський.

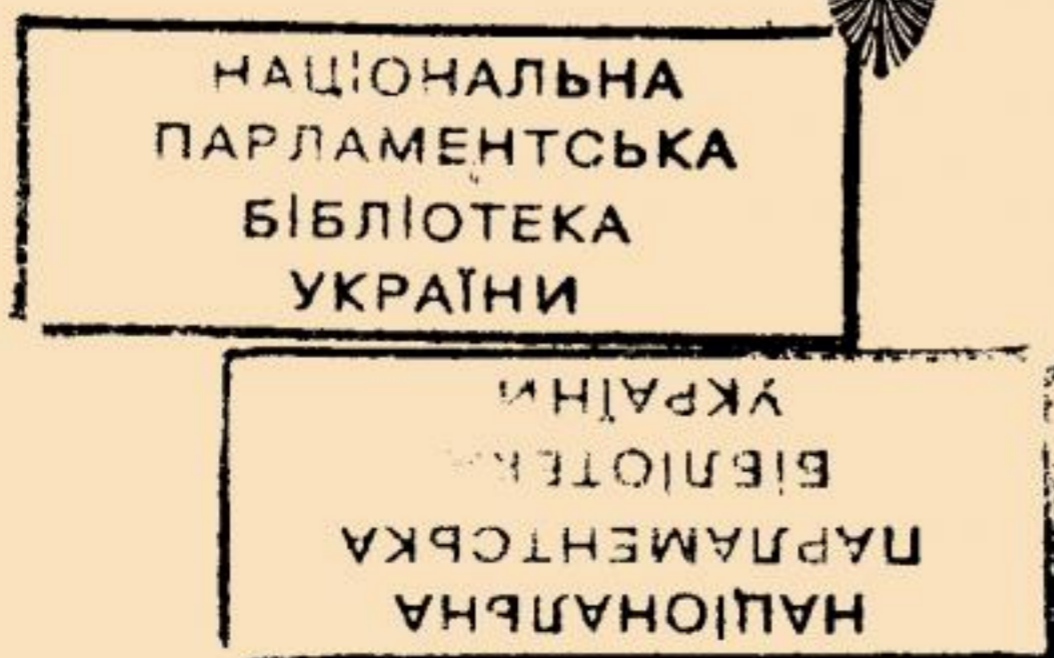
**З сучасної
української літератури.**

Начерки і характеристики.

Ч. I.

Українські повісті другої половини XIX в.

ВИД. ДРУГЕ.

Видавниче Т-во
„КРИНИЦЯ“
у Київі.

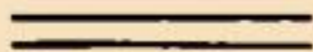
Київ.
Друкарня „Петро Барський“, Хрещатик 40
1918.

Ся книжка начерків складена з двох окремих частей. З початку 1907 р. „Літературно-Науковий Вістник“ став друковати в своїх книжках мій огляд „Сучасне українське письменство в його типових представниках“. Се була доповнена перерібка давніших моїх начерків, зроблених літ десять тому для тіс ішого кружка української молодіжи й двічі читаних потім з де-якими змінами. Заховано було вповні первісну схему, тільки долучено характеристики де-яких новіших письменників та й для занотованих вже письменників зроблено доповнення з огляду на пізніші їх твори.

Огляд літератури по окремим письменникам має свої вигідні сторони, але разом з тим в де-чім має бути неповним. Через те природно зовсім виникла думка дати в кінці сього огляду ще додатковий перегляд того ж матеріялу вже з поглядом на зміну літературних течій та напрямків. Прилучено до того ще нові вказівки про певні моменти в історії української поезії, про характерні прикмети української драми. Нарешті з огляду на де-які запитання та уваги зроблено з початку коротенькі вступні вказівки про напрямки в українській літературі до шестидесятих років, до того моменту, з якого починаються у нас характеристики поодиноких письменників. Так склалася друга частина сих начерків: „Загальний погляд на українську літературу ХІХ в.“

Таким чином і характеристики окремих письменників і коротенький огляд зміни головних течій ідуть разом, доповнюючи самі себе.

1908 р.

Вступне слово.

Трапляються в історії такі моменти, коли ціла суспільність захоплена одним могутнім змаганням і в зв'язку з сим творить свій загальний світогляд та переводить свою оцінку реальних умов життя. Тоді й література, що в основі своїй завжди підлягає впливам життя й не може їх позбутись навіть в утворенню ідеальних образів, — і вона являється одностайною, з одним яскраво переведеним напрямом, з одною літературною школою, й таку епоху в історії літератури можна характеризувати одним видатним письменником, одним видатнішим твором. Але се буває рідко. Звичайно в літературі живуть поруч себе різні напрями, різні літературні школи, й вибрати з них лише одну для характеристики цієї літератури — се було б хибним обмеженням. Уживаючи відоме порівняння, можна було б сказати, що в середині стоять письменники середнього покоління, люде певних сталих вже поглядів, виробленої манери: вони вже виявили себе в попередніх літературних творах і, чекаючи від них нових талановитих творів, читач не надіється знайти в тих творах якусь радикальну зміну, літературну несподіванку що до змісту, поглядів та ідей. Коло цієї середньої групи стоять молодші, люде нового літературного напрямку, часом інших поглядів на життя, з іншим розумінням завдань літературної діяльності, з новими відтінками в манері письма, в творенню літературних образів. З другого боку коло цієї середньої групи старших стоять найстарші, вже нечисленні члени давнішого літературного покоління, письменники, що десятки літ зіставлялись вірними старим літературним напрямам і, не уступаючи вимогам життя, тримались своїх сталих поглядів на життя й завдання літературної творчості. В де-яких окремих випадках можна вагатись в зачисленню певного письменника до цієї або іншої групи; буває іноді важко потягнути різку границю між цією й тою групою, але різницю між середньою групою й найстаршими з одного боку, а з другого боку — між молодшими й старшими легко зауважити кожному, хто уважно придивляється до відносин в сучасній літературі.

Обмежитися в характеристиці літератури лише одною Групою, лишаючи на боці решту, не можна. Література, як і життя — се постійний рух, постійна еволюція, шукання нових шляхів, творення нових поглядів та образів. Зараз, залишивши без уваги молодших письменників, ми втратимо вірне почуття непомітного переходу від старшої літературної генерації до молодшої, втратимо розуміння змін одної літературної школи на іншу, розуміння процесу творення нових поглядів та нової літературної манери. З другого боку не можна відкинути цілком і найстарших письменників, бо їх твори, як і початкові твори письменників середньої групи — се мов прелюдія до сьогочасної літератури, знаки того шляху, який пройшла література до теперішнього свого стану.

Характеристика літератури в певний момент її розвитку має метою простежити основний її напрям, зазначити круг ідей та образів. Розбираючи літературну діяльність поодиноких письменників, треба завжди мати на увазі відокремлення типового від індивідуального. Через те аналізуючи певний визначний талановитий твір, розібравши в нім літературний образ чи освітлення реальних фактів життя, треба завважити ще, о скільки се—типове, о скільки часто зустрічається воно в творах інших письменників. Таким чином в шуканню загального, типового, треба виходити по-за круг самих визначних і талановитих творів, де так сильно відбилася індивідуальність автора й затерла тим самим загальні, типові, спільні з іншими прикмети. Щоб досягти сю мету — зазначити загальні спільні теми і риси в цілій літературі, а з другого боку — прояви індивідуальності в обробленню отсих сюжетів у поодиноких письменників, приходиться для сього часом відступити від загально прийнятого розділу уваги між більше й менше визначними письменниками. Але треба пам'ятати, що докладна повнота та й вповні закінчена оцінка річ взагалі важка, а подекуки — супроти сучасних діячів та письменників — майже неможлива.

В сучасній українській літературі (більше менше в межах десятиліття 1895 — 1905 рр.) групування письменників буде приблизно таке: майже одиноким репрезентантом давньої літературної школи, покоління з кінця п'ятидесятих і початку шестидесятих років, буде Ганна Барвінок (Олександра Куліш). До покоління половини шестидесятих років зачислимо Ол. Кониського ¹⁾, Ів Левицького й П. Мирного. Далі йде група письменників, що почали писати в десятиліття 1875—

¹⁾ Під час писання сих начерків Ол. Кониський був ще живий. Покинув його в сім огляді і тепер.

1885 рр.; ще молодша група виступила в літературі в десятиліття 1885 — 1895 рр.; нарешті в останнє десятиліття виступив гурток письменників „наймолодших“, які шукають нового шляху, і зазначили себе новою літературною манєрою й відмінними подекуди поглядами на завдання літературної діяльності: се остання група письменників, що увійшла в границі огляду сучасної літератури. Але нагадаю знов, що се групування по десятиліттям — приблизне тільки, й подекуди прийдеться на підставі аналізу загального напрямку письменників відступити від цієї схеми й зачислити де-яких до вищої групи, ніж виходило б з тої схеми десятиліть.

I.

Ганна Барвінок.

Для сучасних читачів ім'я Ганни Барвінок являється відгуком давніх часів української літератури, часів петербурського українського гуртка та „Основи“, й се вражіння тим сильніше, що Ганна Барвінок за всю свою сороклітню діяльність зісталася вірна тим симпатіям і поглядам, які виявилися в перших її оповіданнях. Сама вийшовши з інтелігентної, як на ті часи, шляхетської родини, будуча письменка рано почала придивлятися до сільського життя й прислухуватись до рідної мови та її відтінків; її близькі відносини до села лишилися й на потім, аж поки знов їй довелося осісти вже на завсіди на хуторі, в близьких відносинах до села, його життя, його горя та радощів.

Вже в перших оповіданнях Ганни Барвінок можна бачити характерні прикмети її літературної індивідуальності—і що до змісту і що до зверхньої форми. Ось оповідання з самого початку її літературної діяльності: „Лихо не без добра“ і „В осени літо“. В першому оповідає селянка, як довелося їй жити у жонатого брата та як вона виходила заміж за незнайому їй людину, з сумнівами та страхами; як дивно їй здавалось усе в нових обставинах; як потім по малу при звичаїлась вона й була задоволена з свого життя. Минуле стає лекшим і кращим, передане в отсіх споминах, і ціле оповідання сієї доброї й лагідної жінки перейняте широю сердечністю в самім вислові почуття. „В осени літо“ — переказує оповідання старого вже селянина про те, як лишився він один з дітьми після смерті першої жінки, як було йому сумно, як з початку тримався він постанови своєї — лишитися удівцем і на далі, але потім, випадково познайомившись з удовою Ольгою, одружився з нею і несподівано знов усміхнулося йому на старості щастя. І тут, в сім простім, але щирім оповіданню відчувається почуття здержливе й соромливе, але глибоке й ясне.

Вже з сих для прикладу взятих оповідань можна побачити улюблену та звичайну у Ганни Барвінок форму оповідання — автобіографічний монольог. Автобіографічна тема становить головний зміст оповідання, наче б то для автора лишалося тільки записати таке оповідання й трошки пригладити мову для друку. Коли таке автобіографічне оповідання вставлено, мов в рамці, в оповідання самої письменки (звичайно, се коротенька замітка, як вона стрілася й познайомилася з сією людиною, наприклад — „Квітки з сльозами“ або „Русалка“), все ж таки головний зміст — автобіографічне оповідання, а замітка автора — се тільки пояснення або доповнення для того, щоб фігури людей та їх психологія вийшли більш ясними і зрозумілими для читача.

Коли, читаючи оповідання Ганни Барвінок, придивитись уважно до їх мови, до наведених там розмов селян, легко помітити, як добре знає авторка народню, селянську мову, як добре вона прислухалася до її відтінків: місцями здається, наче се стенографічна запись, часом переплітає вона оповідання уривками з пісень, а то вводить і більш просторі етнографічні вставки, наприклад про відьми, або про досвітки; іноді ці екскурси бувають трохи довгі й разбивають одноцільність оповідання й вражіння, не раз і сама оповідачка зміркує і зупинить сама себе — „оце ж як я забазікалась! не про се в нас річ була“.

Автобіографічне оповідання, як я вже згадав, має ту важну, прикмету, що пережите виступає в нім більш м'яким, лагідним; і пережита радість й минуле лихо вже не виступають тут такими різкими, гострими, як в дійности. Письмелка має більший нахил до м'яких, пасивно терпеливих і чулих натур, ніж до різких енергічних й тверезих. Через те письменка рідко й береться малювати такі постати, й виходять вони у неї не добре, не ясно; се разом з характеристичною мовою — м'якою та близькою до пісень, надає оповіданням легкий, м'який кольорит, що нагадує іноді манеру Марка Вовчка й накликає на Ганну Барвінок докір в ідеалізації життя й людей. Але коли переглянути теми її оповідань, легко можна побачити, що авторка малює й темні сторони життя, важкі сцени сільської дійности, і коли читача не вражає напр. непорозуміння дітей з батьками (оповідання баби Ганнуськи в опов. „Гречаники“), або бідування жінки зі п'яницею-чоловіком („Пяниця“), сьому причина в літературній манері авторки: в оповіданнях її навіть темні, різкі деталі життя являються більш м'якими, більш лагідними.

Улюблена тема оповідань Ганни Барвінок се родинне і особисте життя, рідким виїмком будуть такі оповідання, як „Жидівський крепак“,

або початок оповідання „З дороги“: се подорожні замітки про те, як хазяйнують на Україні жида й як пасивно-безпомічними супротив них являються наші люде; початок оповідання „З дороги“ переказує лише відокремлений епізод, а друге оповідання робить з сих сумних вражінь і невідрадний вивід. Хоч звичайна, улюблена тема — родинне життя, виступає на перед не завсіди, але все становить головний зміст оповідання. Перші початки симпатії, молодого почуття й його повільне степенування, перешкоди від батьків і рідних, нарешті як закінчення, родинне життя частіше з де-якими темними деталями, рідше — зовсім ясне й спокійне, без жадних неприємностей та перешкод. Відносини молодіжи (иноді, з етнографічно-докладним малюнком вечорниць), діти й батьки, відносини чоловіка та жінки — се найчастіші теми авторки, і вони їй найліпше удаються. Але в автобіографічнім оповіданню, або в переказі самовидця не можна вимагати тонкого й цілком докладного аналізу психічного життя, і там де авторка се хоче зробити в иншій звязку, по-за межами родинного життя — се не виходить в неї добре. Найліпше удаються дуже прості, примітивні ситуації: як покохалися парубок та дівчина, як їм довелось впливати на батьків, як нарешті добре склалось їх життя, як дійшла до добробуту чесна й трудяща пара, або, як брати вже сумні теми — як важко жити за нелюбом, бідувати з п'яницею-чоловіком чи з цілою родиною бідувати без достатку.

Коли згадати, що сі сумні автобіографії звичайно виходять з жіночих уст, що розбите життя в оповіданнях Ганни Барвінок звичайно жіноче життя, жіноча доля, — легко прикласти до Ганни Барвінок епітет писательки жіночої сільської долі, чи ще вузше — жіночого горя, як характеризувано її в нашій літературі. Як вже було зазначено вище, Ганна Барвінок з більшою уподобою вибирає характери мягкі, пасивні; через се на жіночих постатях сих оповідань так часто лежить покрів суму й покори. Ось, наприклад, безталанна Настя або Улита з їх гіркою свідомістю свого каліцтва й сумом за життям; для контрасту авторка ще звязала се фізичне каліцтво з високорозвиненим моральним почуттям (Квітки з сльозами). З такими ж поетичними прикметами змальовано й майже казкову постать Русалки з її сумним коханням та нещасливим шлюбом з иншою, несимпатичною людиною. Нещасне кохання або нещасне родинне життя — сі теми особливо часто зустрічаються у Ганни Барвінок. Писателька вміє серед звичайних, щоденних обставин побачити прикмети великої душі, прикмети вищих духових сил, які — може несподівано для самої людини — виявляються в момент якогось кризи, серед важких обставин життєвої боротьби. Міцне бажання вийти з злиднів та дійти до ліпшої

долі, змагання — не вважаючи на всі перешкоди — досягнути принадну мету, се звичайно підтримує людей і надає їм сили: се спостерігаємо ми також і в жіночих постатях Ганни Барвінок. „Я з долею, та й з людьми боролася та ніби й гірку долю поборолала й людський недорозум... і в боротьбі своїй із долею й лихими або дурними людьми встояла“ оповідається в одній такій автобіографії. Як би до цієї ясної та спокійної енергії ще трошки свідомости, розуміння своїх, спеціально—жіночих інтересів — се було б початком жіночого питання. Ось в оповіданню „Праправнучка баби Борця“ на питання письменниці, чому б жінкам не стримувати своїх чоловіків, коли відчуваєш себе розумнішою від них, відповідає жінка: „у нас чоловіка здержати? і ні в світі і в віки вічні! На нас таки Господь напуст напустив... Що як то вже святий Петро про нас, про жінок турбувавсь, ходячи за Ісусом Христом по землі! не вважали і на його, знехтували. Такі вони ті чоловіки!“ Се відгомін якоїсь легенди, а разом з тим цікава риса жіночого світогляду.

Коли Ганна Барвінок починала свою літературну діяльність, оповідання її вирізнялися серед інших своїм знанням народнього життя, розумінням обставин сільського побуту. Тепер, сорок літ пізніше, се знання перестало бути таким рідким в нашій літературі, але й тепер серед письменників, що виключно чи переважно віддалилися студійованню народнього життя, Ганна Барвінок займає почесне місце письменниці жіночої долі, жіночого горя.

II.

Олександр Кониський.

Українська література з самого початку була перейнята щирими симпатіями до народу, й се дуже ясно виявилось в обробленню тем із народнього життя. Після поодиноких натяків в „Енеїді“ Котляревського симпатії ці повніше відбилися в побутових малюнках „Наталки Полтавки“, далі йде лагідна у вислові, але дуже гостра своїми ідеями сатира Гулака, а пізніше Квітка дав цілий ряд оповідань з народнього життя. Між темами з народнього побуту—найбільш улюблений і вічно новий сюжет про кохання: з одного боку се відповідає тодішнім літературним напрямам (сентименталізм), а з другого боку—для сих тем народня лірика давала невичерпане джерело глибоких психологічних спостережень та утертих уже, готових висловів.

Помалу до малюнка чисто психологічного прилучаються соціологічні спостереження. Намалювати психічне життя простого селянина, показати, скільки глибокого, чистого почуття могло знайтись в душі кріпака—се мало важне значіння для тих часів, коли пани не соромились уважати кріпаків ближчими до бидла, ніж до себе, не соромились жорстоко з ними поводитись. Але всеж таки одного психологічного малюнка за мало: треба простежити умови, серед яких живуть люди, завважити вплив отсих умов на людську душу, її почуття і змагання. В сих відносинах сатира Гулака стоїть у безпосереднім звязку з різкими висловами Енеїди на адресу панів, її різкими, хоч нечисленними осудами кріпацтва. Квітка доторкнувся різних сторін сучасного селянського побуту, але не заглибився в вияснення соціальних умов, і взагалі ми знаємо, що він не міг уявити собі морального зло кріпацтва і малював його собі в іділічних фарбах добрих, ширших відносин між панами й їх кріпаками. В дальшій поколінню Шевченко в своїх віршах висловив міцний і різкий протест проти кріпацтва, зі всеї сили змученого серця селянського сина, а пізніше Марко-Вовчок намалювала в своїх оповіданнях агонію кріпацтва, останні часи його існування.

Життя йшло своїм шляхом. Нові літературні змагання зміцнялись: всюди брало гору соціально-реалістичне освітлювання сучасного життя. Треба було заповнити прогалини, що лишили попередні письменники, малярі селянського життя. Треба було перевірити давні спостереження і звязати окремі факти й події в великий і по можности зовсім повний начерк народнього життя з його світлими й темними сторонами, без романтики й ідеалізації, стежачи разом з тим не завжди видний звязок людської психіки з соціальними й економічними умовами існування. За се завдання й взялася група письменників реалістів з половини шестидесятих років. Розуміється, се не могло вже бути тільки докладнішою, поправнішою фотографією з того-ж самого краєвиду. Життя змінилось, се вже не було село часів Котляревського або Квітки, кріпацтво упало й на його руїнах складалося нове життя, виникли нові умови існування. Наочними свідками сього процесу утворення нових форм і були письменники-реалісти 60-их рр: хоч вони не бачили кріпацтва й знали про його лише з гірких споминів недавніх кріпаків, але замість того за свою довгу літературну діяльність вони були свідками довгої еволюції від реформи (знесення кріпацтва) аж до наших часів.

Першим з цієї групи—в хронологічному ряді треба назвати Ол. Кониського. Перші оповідання його датовані 1861 роком, і за свою сороклітню діяльність, починаючи з простої, наївної „Свафарієвої Рудки“ й кінчучи трагічною „Хоча б була постати дожала“, між комічним „Бугаєм“ і сумними „Старцями“—автор дав цілу галерію постатів селянського й інтелігентного життя, цілу низку малюнків то сумних, то гумористичних.

Були у Кониського здібности й публіциста й сатирика. Поруч з його публіцистичними статтями та гострими коментаріями сучасного життя в приватних розмовах, поруч з сатиричними малюнками з сучасних літературних відносин можна поставити декілька оповідань цілком перейнятих публіцистичним духом, мов написаних за для певної тези. Та і в інших повістях і оповіданнях легко подекуди помітити, як публіцист одною рисою, одним двома деталями докінчує, закругляє малюнок письменника надаючи йому иноді ледві-ледві помітний публіцистичний кольорит, починаючи з оцінки головних течій інтелігентного життя й загальним розумінням історичної еволюції українського народу, та кінчаючи критикою хибного погляду про джерела творів Шевченка. Багатьох фактів та течій дотикнувся Кониський в своїх публіцистичних а parte в оповіданнях і повістях.

Коли молодий автор починав свою літературну діяльність, кріпацтво було недавнім, вчорашнім минулим. Не будши сам наочним

свідком цього морального прокляття, що зветь звичайно кріпацтвом, він і не дав у своїх творах яркого, міцного малюнка тих відносин; але старші персонажі його оповідань згадують те нещастя, де-які ще з мілним обуренням, а інші з тихим сумом при споминах про минуле, пережите страждання. Ось наприклад жебрак оповідає, як дідич взявши гроші за викуп, обдурив і не зробив про се відповідно заяви, а новий дідич загубив усю його родину, вимагаючи такої ж самої праці від них, як і від інших кріпаків (Старці). Ось стара жінка в своїх споминах згадує про морально-шкідливий вплив панського двора на село („Хвора душа“). В оповіданню „Протестант“ намалював нам автор постать селянина, що за для своєї психічної вдачі цілком не може звикнути з умовами кріпацького життя. Отсих малюнків досить, щоб характеризувати минуле і викликати певне почуття у читача, не вважаючи на простий, примітивний зверхній вигляд оповідань і просту манєру оброблення фактів життя.

Давно сподівана воля прийшла якось непомітно: ось на приклад стара жінка селянка згадує, як в їх селі чекали на волю, виглядаючи, як привезе її „енорал“ Прислухались до дзвінків, розрізняючи між звичайним поштовим дзвінком, которий ніби „промовляє: звертай, звертай“, та дзвінком станового, которий мов каже: „давай, давай!“, та виходили зустрічати тую волю і все ж таки не підстерегли, не вгадали. З волею зараз же почалися ріжні сумніви та непорозуміння, ось хоч би з наділом: старі люди дивилися на се дуже скептично, не хотіли брати наділів. Почались сумніви вже з того, як розуміти „Положеніє“ та чи дійсно се справедливе „Положеніє“. Надумалися нарешті та за радою святого схимника з Лаври покликати до себе дотепного ченця: він прочитав „Положеніє“, пояснив, що було незрозуміле, та й порадив перенести на користь селянам намічену вже межу проміж панською та селянською землею. Так було се зроблено добре, та непомітно, що дізналися про се лише 17 років пізніше, й тоді вийшла з того ціла історія („Півнів празник“). В иншій сполученню з кріпацтвом стоять спомини в оповіданню „Хвора душа“: бувший колись кріпак так натерпівся за ті роки, що почуває в душі непоборне бажання наговорити неприємних річий усякому пану, хоч би цілком невідомому; се ніби помста за колишній утиск, і ся прикмета лишилася до кінця, не вважаючи на часті кари за сі лайки та ущиплив слова.

Такі то спомини про недавнє минуле. Про давніші часи, давню пору невимовно-тяжкого кріпацтва нема таких споминів, простих та докладних, хоч в оповіданнях Кошиського ми й зустрічаємо постаті старих дідів, як наприклад старий дід Євмен, або інші. Але сі старі

діди живуть самі-самісінькі, якимось відокремлені між молодшими людьми, та не дуже охоче діляться своїми споминами про старі роки. Цікаві два сусіди й товариші, діди Славир і Пухир, з їх щирим бажанням порозумітись в такій, здавалось, дрібниці, що один непомітно, помилкою вкосився в лан другого: в сім своїм плятонічним бажанням дійти „за те сіно до правди“ вони зверталися навіть до судді, але з того нічого не вийшло. Дід Євмен в оповіданню баби Красючки вийшов дуже цікавий, майже епічна постать: високий на зріст, міцний та живий -- не вважаючи вже на старі літа; разом з тим се дуже добра, приязна людина, се наче втілення прінципа давньої солідарности та за-помоги селян. Дід Євмен знає, хто бідує на селі, й сам pomoже, та й інших до того зверне: то він скаже дівчатам в осени попрясти кожній для бідних, або дасть грошей погорілому, щоб поставити хату. Трапилась на селі сварка та ледви не скінчилась дуже поганою справою—карою на тілі для одного парубка, і знов дід Євмен встиг помирити та полагодити справу. При всім тім дід Євмен був дуже гострий на язик та своїми дотепними глузуваннями дуже допікав своїм односельцям, що звичайно почували правду в сих гострих словах.

Порівнюючи давнє та сьогочасне, старі люди не все були задоволені зміною: не завсіди виходить на ліпше, псуються люди й „злодійство“ таке розвелось, що й не сказати“. Таке розуміння причин цієї зміни дуже б було привабне в своїй простоті, але не можна згодитися в сім з ними, з старими людьми: треба розглянутися по глибших причинах відмін в сім новім життю. Малюючи образки сьогочасного сільського життя, автор зазначає й такі зміни: економічний стан та пережитки з минулого, брак освіти загальної й спеціально-селянської техніки, далі розлад між старшими та молодшими, відокремлення від сільської маси пів-інтелігенції, що морально стоїть дуже низько—ріжних писарчуків, крамарів та салдат, що побували в місті, вертаються до села з нехитю до звичайної сільської праці та погордою до своїх „неосвічених“ земляків. З другого боку треба завважити прихід на село чужих людей, ріжних пройдисвітів, що з гучними фразами про меншого брата чи може і без сих фраз думають лише про те, як би з сього меншого брата поживитися. Раніше селянин-кріпак знав лише свого пана, що вимагав від нього праці та грошей. Тепер він уже на волі, але коло нього сила людей, ласих на чужий кусень, що тільки одного пильнують, як би піддурити хлопа.

Ось наприклад оповідання „Спокуси́ва нива“ Сільському священику о. Кузьмі дуже хотілося прилучити до своєї землі й сусідній кавалок—„спокуси́ву ниву“ Олешка, але сей ніяким чином не хоче пристати на такий плян, бо для нього ся земля „свята батьівщи-

на". І ось коло Олешка починаються різні інтриги. Олешко був людина чесна й енергична й дотепна, часто він виводив на ясне ріжні заходи сільських багатирів, шкідливі для громади, й за се його дуж поважали, а інші боялися його та вважали за шкідливу людину. На сих то відносинах і будує свій плян о. Кузьма, щоб збутись неприємної людини та придбати спокусливу ниву. Підсобляє о. Кузьмі сільський крамар, Мошко, а потім сільський писар—Елисей Савич, що хоче сватати сестру нового вчителя Коломійця і просить у о. Кузьмі посередництва в такій справі. Коли таким чином коло бідного Олешка завязалися з усіх боків інтриги, багато праці прийшлося прикласти вчителю Коломійцеві, щоб вирятувати Олешка. Але все ж таки вчителя Коломійця за його „шкідливу“ діяльність перенесли до иншого села, а спокуслива нива перейшла до о. Кузьми. На сім образку легко бачити темні сторони сьогочасного сільського побуту, шкідливий вплив місцевих багатирів та безпомічність одинокої чесної та широї людини супротив інтриг впливових та багатих людей.

В сім оповіданню—самі сільські люди, усі події на селі, а ось в иншім оповіданню „Наввипередки“ події виходять вже поза гравищі сільського життя й виступають вже інші люди. На сільських землях знайдено руду й група багатих людей хоче придбати у селі собі право експлюатувати сю руду, а щоб дешевше се вийшло — розуміється, всіми засобами дбає одурити селян. Але трапляються конкуренти й хотять піддурити одні одних; кінчиться се успіхом хитріших, а сільський учитель, що хотів заступитись за селян та допомогти їм в сій справі, мусить перенестися на иншу, гіршу посаду, в далекім та глухім кутку.

В сих двох та численних инших оповіданнях автор підносить, що на його думку буває головним нещастям сьогочасного сільського побуту. Економічне бідугання, брак освіти, брак суспільного самопочуття та розуміння своїх прав—се важке лихо й єьому треба допомогти не відкладаючи та не гаючи часу. В сім завдання та обовязки сучасної інтелігенції й вона мусить іти на зустріч бажанням сільського люду, бажанням може й не зовсім ясним та зрозумілим і для них самих, бо вони, селяне, можуть і не розуміти гаразд, чого їм треба. І для інтелігенції — не раз підкреслює автор — се не ласка з її сторони молодшим темним братам, се обовязок, довг, і ті, що не виконують сього обовязку, ті—грішники. Таку назву дав автор одній своїй повісти, де молода й талановита артистка захоплена отсією ідеєю про моральний довг інтелігенції перед народом, кидає Петербург, щоб на завсідни оселитися у себе на хуторі близче до селянського життя та й допомогти їм своїми знаннями та своєю працею. Широке

та глибоке почуття свого обов'язку, свого довгу, міцне й ясне переконання впливає на інших, і Кониський кілька разів з великими симпатіями малює нам в своїх оповіданнях такий моральний вплив освіченої та переконаної одиниці, що притягає до праці байдужних чи нерішучих. В однім оповіданню: „Вісім день з життя Люлі“ бачимо, що в молодій жіночій душі ся вірність ідеї лишається й по смерті любимої людини, яка вперше своїм словом та прикладом вияснила й підтримала ще неясні й несмілі альтруїстичні змагання.

Не випадково в двох вище показаних та і в інших оповіданнях Кониський малює нам учителя на селі дорадником та помічником для селян в важну для них хвилю життя. Кониський високо ставив діяльність щирого та працюючого вчителя на селі: се не тільки властива вчительська праця, але й взагалі близькість до народньої маси та можливість впливати та допомагати своїм знанням. Не раз звертаючись до цієї теми в різних випадках, автор доторкнувся її також і в оповіданню „Непримирена“: для Тані, головної особи повісті (оповідання написано в автобіографічній формі, від самої Тані) се високий ідеал—діяльність сільської вчительки. Вона хоче конче досягнути своєї мети, не покладаючи рук, працює серед важких обставин над своєю освітою (збіднілі її родичі не могли дати їй звичайної освіти) й нарешті, витримавши з великим успіхом відповідний іспит, дістає бажане свідоцтво на сільську вчительку. І тут устами Бориса, її вчителя та друга, а опісля чоловіка, автор висловлює свою думку: не шукаймо в життю величезної, видатної праці; життя складається з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої праці — треба робити розумно та чесно свою невеличку, може не показну працю, та й знаходити в ній самій задоволення, не вважаючи на відносини до сього інших людей.

Як письменник реаліст Кониський не міг потаїти від читача, що не самі лише втіхи та приємності лежать на сім шляху, й закликаючи до невсипущої, щоденної праці на користь народу, він намалював в кількох яскравих малюнках ті важкі обставини, серед яких доводиться працювати. Се не випадкове перенесення на гіршу посаду вчителів, що за для активної помочи сільському люду вийшли з вузьких границь визначених властиво педагогічній діяльності сільських учителів („Спокуслива нива“, „Наввипередки“): се звичайна кара, що в самім початку призвичаєння з місцевими умовами життя та користої праці відриває людину та й закидає на нове місце, серед інших умов та обставин, в далекий кут. І Тані з повісті „Непримирена“ довелося б пережити таку прикру зміну, як би їй не усміхнулася доля: вона вийшла заміж за Бориса, як жінка дідиша спокійніше учите-

лює у власній школі в своїм селі. В інших випадках кінчиться далеко не так щасливо: відірвані від звичайних умов життя та праці, закинуті в глухий кут чи на далеку північ, учителі часто не витримують моральних страждань. Ось, наприклад, повість „Юрій Горovenко“, де так багато споминів з минулого та автобіографічних вказівок—се сумна доля людини, що з такими надіями почала свою діяльність і так несподівано швидко мусіла її перервати...

Ті більші повісти з життя інтелігенції—„Юрій Горovenко“, „Непримирена“, „Грішники“, се не тільки малюнки життя й діяльності української інтелігенції, не тільки сумна хроніка її несповнених надій та даремних зусиль, се крім того відгук думок і плянів самого автора й виведені їм тут живі люди своїми розмовами, своєю діяльністю нагадують ради та вказівки Кониського публіциста в його публіцистичних статтях. І ся програмова, публіцистична сторона повістей Кониського мала певний вплив на виховання української молодіжи з кінця вісьмидесятих та з початку дев'яностих років.

Симпатії автора лежать по стороні щирих та непомітних працьовників, що без гучних фраз та без зайвих слів роблять свою роботу на користь українського народу. До певної міри наведений вище вислов Бориса („Непримирена“) служить відгомном думок і самого Кониського. Після численних проб оброблювання загальних програм та шукання нових шляхів і в суспільстві збудилися сумніви до сих проб, що ні до чого не привели, а забрали багато часу та сил, прокинулася знехоть до теорій та схем. Поділяв сей настрій і Кониський і він з натиском вказував на невідложну працю коло народньої освіти, коло поліпшення в різних напрямках народнього добробуту. З щирою симпатією намалював він постать сестри жалібниці, що не дбаючи про себе ходить коло хорих і нарешті й сама вмирає коло них від тої хвороби. Часто зупинявся він з симпатіями на діяльності сільського вчителя, малюючи важкі обставини, серед яких доводиться працювати на селі. Письменник, якому в молодих літах прийшлося пережити кілька важких років в чужій країні, серед чужих людей, міг з повним правом підкреслювати, що і в малих справах передо всім потрібна щира любов до свого народу та непохитна вірність своїм переконанням.

Іван Левицький-Нечуй.

Левицький хронологічно слідує за Кониським. Ровесник по віку, Левицький пізніше виступав в літературі зі своїми першими оповіданнями, за те був більш плодотворим та різностороннім в своїй літературній діяльності. В Кониського були прикмети публіциста і через се в його оповіданнях ми бачимо часом на малюнках письменника риси та тони покладені рукою публіциста, відчуваємо подекуди вплив заздалегідь укладеної схеми. У Левицького нема сього, він усюди виходить з живої дійсності, підпадаючи безпосереднім міцним її впливам. З другого боку Кониський почуває себе ближче до своїх персонажів, він захоплюється їх радощами чи горем, сам переживає ці почуття чи змагання. Левицький дивиться на все більш спокійно; як письменник придивляється він до життя, вибирає більш типові, передає се в своїх яскравих малюнках, і більш нічого. Можна б сказати, що у Кониського більш ліричних, а у Левицького більш епічних прикмет в літературній творчості. Одна з головних прикмет Левицького, як письменника, полягає в тім, що він уміє надати характер загальний тим окремим епізодам з життя, які наводить в своїх оповіданнях. На зверхній погляд Левицький оповідає нам індивідуальну історію певної людини чи цілої родини, але ці випадки та події приймають значіння загального та типового явища. Завдяки сій прикметі в літературній творчості Левицького родина Кайдашів з її щоденним життям та працею, з її звичайними сварками та суперечками, являється для читача типовим малюнком сільського життя взагалі. Таким чином і біографія Василя (Бурлачка) або Ганни (Дві Московки) не тільки малює нам її особисті пригоди, особисте щастя чи горе, але поруч з тим дає загальний малюнок обставин життя та праці на буряках і на цукроварнях. Так само в „Хмарах“ показано, під якими впливами складалося життя доньок та внучок київського міщанина Сухобруса, життя о стільки відмінне від простого та працювеного побуту старозавітньої заможної міщанської родини, а се все з зверхнього погляду—історія одної родини.

З другого боку треба також зазначити, що Левицький не тільки вміє добре й докладно придивлятися до життя, але і вміє вирізнити більш важні речі, відокремити їх і кладе їх звичайно в основу свого малюнка, своєї характеристики: через се малюнок стає ясным та яскравим, і не заважають в нім зайві деталі. Кількома зручно зазначеними рисами Левицький малює цілу ситуацію, характер персонажів, психічне становище або соціальні умови. До Левицького ще ніхто в українській літературі не давав таких докладних та яскравих малюнків українського життя і при тім з різних його боків. Чого-чого тільки не доторкнувся Левицький. Він схарактеризував різні соціальні та економічні групи українського життя з їх особистими прикметами й зазначив їх обопільні відносини. Таким чином ми знаходимо в оповіданнях Левицького малюнки селянського життя та нових на нього впливів, панський двір та побут сільського духовенства, життя студентів академії і учениць в однім панянськім пансіоні. Реалістично намальовані сільські сварки і теоретичні розмови про націоналізм і космополітизм—все се знайшло у автора місце. Але життя не лишалось постійним: ані само в собі, ані перед поглядом письменника. Життя змінювалось і, придивляючись до життя та малюючи його в своїх оповіданнях, письменник конечно мусів передати в своїх малюнках сю зміну форм життя. Малюючи побут певної групи в своїх оповіданнях, віддалених одно від другого кільканадцятьма роками, малюючи кожний раз не з голови, чи з споминів, але з натури, з дійсности, письменник може й сам того не помічаючи, підчеркнув зміну, еволюцію життя: читачі легко се помітять, коли порівняють два оповідання на близьку тему, наприклад з сільського життя, але писані одно в кінці шестидесятих чи в початку семидесятих років, а друге — двадцять літ пізніше, в дев'яностих роках. Але окрім таких поодиноких малюнків та оповідань Левицький уміє в одній більшій повісті простежити та намалювати зміну поколінь та поглядів, перехід від батьків до синів, виводячи з звичайним своїм талантом з окрема кожне покоління з його особливими прикметами, а потім і відносини його до дальшого покоління. Коли, оповідаючи, автор тримається хронологічного принципу й переказує нам одне за другим життя кожного покоління, перед нами хровіка кількох поколінь: в „Хмарах“ наприклад ми маємо три покоління — міщанська родина Сухобрусів, далі родини його зятів—Воздвиженського й Дашкевича, професорів академії, і нарешті професорські доньки і Радюк. В иншій випадку перед нами лише одно покоління, але в окремій екскурсі автор оповідає про батьків: так наприклад в „Причепі“ ми з окремого великого екскурсу дізнаємось про міщанську родину Лемішки, якого син, поріднившись з Пшепшинським, звався вже Лемішковським

та соромився рідної мови. В сім ряді малюнків, то сумних і трагічних, то гумористичних та веселих, перед читачами непомітно переведена ціла еволюція культурна чи соціальна або економічна.

Спомини давніх часів кріпацтва знаходимо в повісті „Микола Джеря“—се ціле життя втікача кріпака, життя повне гірких вражінь, важкої праці і постійного протесту. Микола Джеря, се типовий зразок втіленого протесту, людина більш, ніж інші, дразлива на людську неправду, людина що завсіди бореться против неї. Уродився Микола в панськїм селі й через те розуміння загальної неправди прокинулось у нього з приводу відносин панів та селян. Автор дає зразок тих думок, які ворушились в серці Миколи, показує той шлях, яким ішов Микола до своїх виводів про панську неправду. Одного дня молотив Микола з батьком панське збіжжя. Микола глянув на незлічені скирти, задумався і спитав у батька: „На що одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже він поїсть оце все?“ А ось і другий зразок—в довгі зїмові вечори та вдосвіта в Джеринїй хаті горїли трїски на припїчку в челюстях. Коло печі Джериха та Нимидора сидїли і пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки і мчяв ногами коноплі... Він думав про те, на що його Нимидора пряде не собі і йому на сорочки, а комусь иншому.

Панщина важка була і сама по собі, а ще доводилось за для неї кидати власне поле, коли властиво треба б було жати власне збіжжя. Якось женці пішли жати на своє поле, бо саме була пора жати,—їх всіх на панськїм дворі вибили різками; приходилось жати своє вночі після панщини. А ось також зразок: звичайно після пологів давалось пільги три дні. Нимидора привела доньку, на третій вільний ще день устала і поралася коло хати. Їхав поуз хату осавула, побачив Нимидору і міркуючи, що вона, лїнуючись, не пішла на панщину, не чекаючи відповіді оперезав її нагаєм по спині. Під такими важкими вражіннями виростало в Джеринїй душі почуття безсилої ненависти супротив панів, важка праця втомляла тіло, а негуманне поводження, зневага отруїли душу. А ось наслідки такої важкої щоденної панщини. „Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився: в його нічого не болїло, але уся його сила хто зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонча, сухе лице стало ще сухіше; очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його усю кров... Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню...“ Дуже сумні спомини лишила на довго по собі панщина і багато літ пізніше випадкова згадка в розмові про панськїй двір та панщину наводить сум на всіх присутніх.

Вертаючись після довгої блуканини в рідне, вже вільне село, Микола Джеря сподівався знайти нові, ліпші порядки, думав, що йому не доведеться вже більше сперечатись із-за людської неправди. Але надія його не здійснилась. Правда, вже була воля, старої панщини не було, але стара панщина лишила по собі де-які пережитки, маленьку панщину. Завели волость і обрали голову, але голова з писарем почали красти громадські гроші та, прислужуючись багатшим, накладали більш податків на плечі біднішим. Міцно усівся на селі Жид-шинкар та заробляючи добре на горілці, піддурював і іншими способами темне селянство, користуючись з бідности та безпомічности сільської. Не було, справді, кріпацької залежності від панів, але була за те інша залежність—бідних і темних селян від багатих та їх визиску. Сумні вражіння!

Видаючи доньку Ганну за Василя, родичі казали: хоч будеш московка, за теж будеш вільна, непанщинна, ліпше воля з бідністю. Але час скоро показав, що то—голодна воля, без землі та хліба. Працюючи наймитом по чужих людях, Василь мріяв про власне господарство, пару волів та плуг і працювати для себе на власній землі (Дві московки). Се дійсно найвища мета, найглибше бажання: де-яким пощастило його здійснити в своїм життю. Але вже дальшому поколінню прийшлося зазнати грізної небезпеки: землі ставало за мало. Знов власна земля стає найвищою метою, придбати її стає найщирішим бажанням; вона причина непомітних, але сумних сільських трагедій і подій. Ось наприклад в оповіданню „Пропаші“ бачимо, що дівчина Лукина любить парубка Уласа, але вони обое бідні, через те для них се щастя являється неможливим: Улас одружився з багатого Гапкою, а Лукина в відчаю з намови матери виходить за багатого удовця. Але для сієї і для того життя склалося нещасливо з нелюбом та з нелюбою жінкою. Сумні думи обгортають Лукину: „через поле, через землю покинув мене Улас! В моєї матери нема поля! Хіба ж не через поле моя мати хоче мене віддати за старого Хавруся?“ Се одна з сільських трагедій, які викликало безземелля.

В повісти „Бурлачка“, виражаючи Василю вперше на панські буряки, мати завважає з сумом: „Ой, боюся за свою дочку. Там збирається всякий нарід“. — „Що ж маємо робити, — сказав батько, — бійся, не бійся, а на заробітки треба посилати дітей, грошей треба. Зіжа велика. Нехай іде заробляти“. Бідна мати не помилилась, панські буряки були для Василю початком її сумної блуканини та гіркого життя на заводах і тільки цілком несподівано спасла її любов Михальчевського від звичайного сумного кінця. І се не одній Василюні грозила ся небезпека. З своїм звичайним майстерством, яскравим

рисами малює автор працю на панських буряках та умови життя на цукроварні і суконній фабриці. В перших оповіданнях се тільки злегка начеркнуто. В оповіданню „Дві Московки“ праця на буряках намальована маленькими рисами, навіть трошки в іділічному тоні: „Василь і Ганна стоять на двох рядках поруч, далеко поперед усіх врізались в зелене бадилля, а за ними рушником простяглася чорна вишита полоса з двома рядками буряків“. В оповіданню „Запорожці“ випадково згадно про „ляхівську сахарню“, в повісти „Причепи“ кинено сумне спостереження, що панські сахарні їдять ліси по Україні. За те малюючи блуканину Миколи Джері, як він утік від пана, автор спиняється над докладною характеристикою умов життя та праці на тих цукроварнях, де робив Джеря. Докладніше змальовано тут економічну сторону праці, матеріяльні умови, несподіваний різкий перехід від сільської праці на полі на свіжій повітрі, до фабричної праці, в тісній, смердючій хаті, важка праця при поганій страві, бруд та неохайність усюди, нарешті важкий утиск від хазяїв та доглядачів. Все се підкреслено в сій повісти яскравими та різкими рисами. Доповнення до сього дає „Бурлачка“, де більш звернено уваги на моральний бік фабричної праці. Реалістичні та сильні малюнки фабричної деморалізації нагадують такі ж малюнки мійського життя в повісти „Дві Московки“; так само собою приходить в голову порівняння тої сцени в „Дві Московки“, як п'яну Марину викидають на вулицю з шинка, з сією сценкою в повісти „Бурлачка“, де Василина лежить п'яна без пам'яті на землі серед шляху.

Таким чином, як бачимо, фабрика не тільки певна ступінь економічної еволюції, що руйнує старі умови хліборобського життя та праці, але разом з тим вона являється міцним та небезпечним ферментом деморалізації, що нищить давні патріархальні звичаї і звязки родинного життя. Фабрика забирає робітників з села з звичайних обставин і умов життя і знов вертає їх у село, але вже перероблених новими впливами. Посередниками між фабрикою та селом являються у Левицького в його повістях Жиди. Се не тільки шинкар на селі, що продає горілку, а разом з тим заробляє, позичаючи селянам гроші за великі відсотки. Сьогочасний Жид-шінкар займається й іншими справами, всякими, де тільки можна де-що заробити. Такий шинкар на селі — по словам автора — се тільки один вузлик з великої сітки, що покриває цілу країну, один лише посередник в великій організації експлуатації та визиску. Докладно намалював сю організацію Левицький в повісти своїй „Бурлачка“. Стеблівський жид Лейзор Рабиненко взявся постачати робітників на стеблівські та інші місцеві фабрики. Він мав своїх помічників та агентів, які за довги та позички тримали в

своїх руках багато людей по різних селах і примушували їх відробляти сі позички; за таке посередництво вони одержували від Лейзора платню за кожного постаченого ними робітника. Менші агенти самі їздили з музикою в фургонах по селах та тим прибавлювали дівчат іти працювати на буряках (Бурлачка). Але шкідливий вплив Жидів на селян ішов глибше. Хоч самі селяни помічали се в діяльності шинкарів, але все ж таки дуже важко було їм сих шинкарів вижити з села та відібрати від них шивок („Микола Джеря“, „Кайдашева сім'я“): завше шинкарі вмiли таким або иншим чином вплинути на селян та поставити на своїому. В повісті „Бурлачка“ ми бачимо, як Жид поставляючи на панські буряки робітниць, разом з тим не цурався і инших послуг: так, наприклад, знаючи, вдачу пана Ястшембского, Лейба звертає його увагу на гарних дівчат, між иншими і на Василину. В повісті „Рибалка Панас Круть“ намальовано зразок економічної залежності шевця від шинкаря Берка, а в оповіданню „Приятелі“ шинкар Шмуль провадить цілу організацію крадіжки, підмовляючи инших красти і беручи собі більшу частину користи. Так він захоплює до такого веселого та легкого життя Кузьму Гуляя й робить з нього собі злодія-помічника. Такими рисами малює Левицький діяльність на селі Жидів експлоататорів, шинкарів та скупщиків і лихварів.

Не тільки сама фабрика своїм економічним та моральним впливом руйнує старе життя, давні споконвічні умови праці. Шкідливий вплив на село має також і місто — на селян, що в нім жили якийсь час. Видно се на сільській молодіжi, передо всім на вояках: вони придивляються в місті до иншого, здається їм, більш легкого та веселого життя, і побувши в війську приносять вертаючись до дому на село нахил до мійського життя, погорду до старих звичаїв, знехiть до звичайної сільської праці, яку вони тепер вважають за важку та непоказну для людей більш освічених, ніж звичайні селяне: приносять з собою вояцькі пісні, російську мову, з якої і утворюють на селі якийсь спеціальний українсько-російський язик: хоч він і мало зрозумілий, але все ж таки подає можливість дивитись з погордою на всіх инших, що не вмiють говорити „по благородному“. Такий, наприклад, син Ганни, Івась, в оповіданню „Дві Московки“, або в повісті „Хмари“ сільські парубки з їх погордою до рідних пісень та рідної мови, що таким сумом огортає серце Дашкевича.

Таким чином бачимо в оповіданнях Левицького різні сторони сільського життя. Соціяльна еволюція після реформи, починаючи з свіжих ще споминів та пережитків кріпацтва, далі еволюція економічна, радісне почуття довго сподіваної волі уступає місце прочуттю нових, важких обставин. Замість колишньої залежності від панів висту-

нав залежність від багатих власників або сільських багатирів. Скоро дає себе почувати і брак землі й примушує робітників без землі шукати праці по-за селом. Корисною через те являється фабрика — вона дає працю сільським безземельним робітникам. Але разом з тим фабричне життя стає тим міцним ферментом, що руйнує давній, споконвічний хліборобський побут і вносить деморалізацію в селянське життя. Поруч з сим зазначається і денаціоналізація, нові обставини і впливи зменшують силу національної самосвідомости селян, псуєть стару народню мову домшкою російської мови, додають погорди до своїх звичайних умов життя, црищіпляючи разом з мріями про веселе, легке життя і зневагу до свого сільського хліборобського.

Сі зміни в народнім побуті Левицький намалював в ряді своїх оповідань з звичайним майстерством та реалізмом. Автор знає добре сільське життя і через те його малюнки і постаті виходять дуже живими та правдивими. Найбільш відома і популярна з сього погляду його „Кайдашева сім'я“: се малюнки сьогочасного сільського життя — історія родини Кайдаша. За для простоти свого змісту, реалізму подій та психології окремих персонажів, нарешті за для своєї мови — кольоритної та міцної се одно з ліпших оповідань. Історія родини, головна тема — дуже давня та звичайна. В суцільній та спокійній родині починаються сварки та бійки, зпочатку із-за невісток, а потім сваряться між собою сиви і батько: дорослі сини не хотять коритись та слухатись батька, а з другого боку батько, почувавши себе ображеним, не хоче відректись від своїх прав. Вже й батько вмер, а сини все ж таки сварилися завше проміж себе; прийшлося поділити маєток на дві частини, поставити паркан, але і се не дуже помогло: була між иншим стара груша, що при поділі стала Лавріновою, але росла на тій половині, яка відійшла до Карла, другого брата: діти обох братів, розуміється, вважали сі грушки своїми та рвали їх, і за для сього звичайно виходили сварки; кожда родина хотіла мати на сю грушу свої лише виключні права: питали поради у волосного і у священника, але звсіди хтось був незадоволений. Нарешті груша усохла і обидві родини помирилися одна з другою.

Окрім селянської верстви знає також добре Левицький і побут міщанства і життя духовенства по селах. До міщанського побуту звертався не раз автор у своїх оповіданнях та песах: докладно і яскраво намалював він родину Сухобруса в „Хмарах“, родину Лемішки в „Причепі“; сій темі присвятив в н також і комедію свою „На Кожум'яках“. Повно та кольоритно малює він старе міщанське життя, з певними споконвічними звичаями, традиціями та поглядами. Але як на селі ми мусіли завважити нові впливи фабрики та міста, фабричного

та мійського життя, так і тут міщанський побут підпадає під нові впливи і при тім не дуже високої культурної марки. Як сільські парубки, спробувавши фабричного або мійського життя, переймаються де-якою зверхньою культурністю і погордою до своєї верстви, так само почувають себе й „пів-інтелігенти“ з міщанського кола, як, наприклад, Євфросина й її наречений в комедії „На Кожум'яках“; так само пориває зі своєю верствою і більш освічений Яким (родини Лемішки в „Причепі“), а доньки міщанина Сухобруса виходять за професорів академії і перш від усього дбають затерти в собі останні сліди колишнього життя („Хмари“). Спокійно малює нам письменник перехід доньок Сухобруса з обставин міщанського життя до професорського кола, з спокійним юмором висміює зверхню культурність Євфросини й її нареченого, але з сумним почуттям переказує долю Якіма Лемішки.

В сумнім оповіданні про долю міщанського сина Якіма Лемішки виступає ще й денационалізація: ставлячи проти себе старий міщанський побут з давніми традиціями і звичаями, а з другого боку дрібну польську шляхту на Волині з її національним шовінізмом та різкою погордою до всього хлопського, українського, Левицький почував великі симпатії до одної сторони і се відбилось на його малюнку. З великим змилюванням — більшим, ніж в інших своїх оповіданнях з міщанського побуту — зупинився він тут на прикметах сього патріархального життя, на традиціях та поглядах, що заховалися тут від давніх часів. Майже епічними рисами намалював Левицький міцну, кремезну постать старого Лемішки: всі симпатії автора на сім боці й се дало привід одному критикові висловити докір за шанування навіть перестарілих вже пережитків. Але читачам завсіди треба пам'ятати сю схему *par contraste*. З одного боку — міщанська верства та духовенство на селі — і те і друге перейняте старими національними традиціями; з другого боку „причепи“: Зося — жінка Якіма Лемішки, Полька з походження, та Серединський — чоловік попівни Гані, з спольщеної козацької родини. На Якіма Лемішку вже вплинула російська школа; повернувшись зі школи до дому, він почуває себе тут чужим і далеким від звичайних інтересів міщанського життя, а Зося пізніше цілком забрала його в свої руки: він почав говорити по польськи, підпав під вплив польських традицій і ціле домашнє життя у нього було уряджено на польський зразок. Щось подібне трапилось колись давно — переказує автор — з предком Серединського, козаком Середою, а тепер Ясь Серединський підпадає впливам Зосі і дрібної польської волинської шляхти, переймається польськими поглядами та звичаями та і хоче переробити також в сім напрямі свою жінку

Ганю, але се йому не вдається і кінчиться дуже трагічно — смертю Гані. Національне питання — властиво питання про денационалізація української людности, се болюча тема для Левицького: він доторкається її в малюнках селянського побуту, говорячи про молодше покоління, бувших робітників або салдатів; він занотовує се в міщанській верстві, як ми бачили се на прикладах молодого Лемішки, Євфросини або родини Сухобруса; він зазначає се в сільськiм духовенстві, де старе покоління священників, простих в складі свого життя та близьких до народу, заміняють молодші, вже з іншими змаганнями та бажаннями, з погордою до простого селянства; нарешті подібні зразки денационалізації дає Левицький з побуту дрібного українського панства та інтелігенції.

Велике значіння надає письменник шкільним впливам і бажаючи дати докладну характеристику певної людини або цілої верстви, завжди згадує про шкільні роки, про шкільні впливи. Так малюючи побут духовенства („Причепа“, „Старосвіцькі батюшки“, „Поміж ворогами“ etc), Левицький разом з тим подає і характеристику вчення в бурсі, семінарії та академії (для останньої до тих повістей треба ще додати і „Хмари“), так само малюючи побут дрібного українського панства („Хмари“), чиновної інтелігенції чи міщанства, він не забуває дати характеристику світської школи, кінчаючи університетом. Таким чином для нас являється можливість простежити, як вражіння дитячих літ сполучаються з шкільними впливами та суспільними течіями і разом утворюють світогляд молодіжи (університетська молодіж з Радюком на чолі — в пов. „Хмари“, академічна молодіж в тій же повісти, жіноча молодіж з її змаганнями та поглядами в пов. „Над Чорним Морем“, там же спомини вчителя Комашка про свої дитячі роки). Іншими словами, маючи перед собою соціяльний або психологічний тип, ми можемо аналізувати, що дала йому верства його, а в чім вплинула школа. З постатей молодіжи найбільш повно намальовано Радюка, студента київського університета з шестидесятих років: се улюблена дитина письменника і виясненню її психології письменник присвячує багато місця. Так часто звертаючись до обопільних відносин двох поколінь, так часто малюючи зміну обставин життя і поглядів, автор все ж таки лише в однім випадку задумав докладніше намалювати конфлікт старого і молодого покоління, поставити одно против другого, і сей випадок як раз дотикається Радюка. Нарешті в поглядах Радюка ми можемо бачити певний відгомін національного світогляду самого письменника. Се все надає особливу цікавість відповідним розділам повісти „Хмари“.

Павло Радюк — з небагатого українського панства — виріс на селі і бачив близько селянське життя. Вчився він в університеті в той час, коли між студентами розповсюднені були західно-європейські ідеї, взяті з „французських та німецьких брошур“. Сі думки були горячі і щирі, програма взята була з європейської літератури, але треба було розробити її в деталях та прикласти до рідного життя, до сього Радюк показався нездібним, він узяв лише головні риси, не проробляючи подробиць. Провідна думка — се народовство: „ми носимо народню свиту, бо ми народовці; стаємо на бік народа: ми націонали... і пісень співаємо сільських і пишемо книжки сільським язиком, бо ми демократи“ — так заявляє в імени цілої групи Радюк здивованим родичам і знайомим. І знов в імени цілої групи заява про виховання дівчат: „нам не треба грапинь! нам не потрібно княгинь!... нам треба добрих і розумних жевщин, хазяйок“ — такі загальні заяви Радюка демократа і народовця. Які ж із сього більш конкретні висновки? „Чи ви знаєте, що ми всі терпимо і самі того не добачаємо?... Наша земля на Україні, як золото, а народ наш часто голодує... В нас нема промислу і крамарства, з нас висисає кров жидова і Ляхва, а про народ ніхто не дбає, ніхто його не вчить, не навчає на розум... ми хочемо все перетрусити, передивитись“... Таким чином перш від усього иншого — критична аналіза сучасних обставин і умов життя, як крок творчої праці; разом з тим піднесення народнього побуту і в культурно-духових і в економічних відносинах; далека ціль — неясна ще й для самого Радюка — „треба й панам до роботи братись, розділяти працю з простим народом, а вам (селянам) треба до книжок, до науки! Як поділимось ми працею й наукою — то й буде на світі добро“... Здається, се загальні лише мрії про рівність, а ближче Радюк не пояснює, як має відбутись сей поділ праці, хоч на се й були вказівки в соціяльній літературі того часу.

Такі загальні погляди та вислови Радюка. Ми бачимо, що на селі, під час свят живучи у батьків, Радюк носить свиту, записує народні пісні, читає ліду на баштані „Наймичку“, допомагає якійсь хорій жінці. Окрім того він ще — для чого вже й не треба бути конче народовцем чи демократом — знайомиться з сусідніми панночками. Се все. Пізніше Радюк зацікавився народніми петербурськими метеликами та й задумав і собі скласти гурток для видання народніх книжечок. Важко згодитись з письменником що до оцінки Радюка, яко „нової людини“, представника нових суспільних течій. Радюк — щирий і чесний, се безперечно; він любить село, любить рідну Україну, кохається в її минувшій історії, відчуває темні сторони сучасного українського сільського побуту і щиро хоче щось зробити для селян.

Се так, але у нього нема ширших поглядів, нема здібности для творчої праці, він познайомився трошки з сучасними ліберальними ідеями, але не може утворити програми діяльности, не вмів зробити висновків що до української дійсности. З другого боку, придивляючись ближче до Радюка як типа психологічного, також, здається, не можна покладати на нього багато надій: як намалював його нам письменник Радюк не має великої енергії, не проявляє її, се м'яка, лагідна людина, і ми не знаємо, як довго буде Радюк підкреслювати свої погляди, коли мине пора надій і настане для українського суспільства сувора дійсність семидесятих років.

В виясненню національно-суспільного світогляду Левицький не обмежився лише самим Радюком; він знов вернувся пізніше до національного питання, але на сей раз поставив се на инший ґрунт. Радюк як репрезентант нових національно-демократичних поглядів зустрічає критику з боку старшого покоління і вступає в полеміку з батьком у себе дома — легеньку, справді, та більш горячу і отверту — в Київі в гурті професорів академії. Вчитель гімназії Комашко в пов. „Над Чорним Морем“ переводить полеміку вже не з старшим поколінням, а з космополітами — також з молодіжи. Ми знаємо з „Хмар“, як Радюк хотів прищепити свої національні українські погляди нареченій своїй Дашковичівні, хоч без великого успіху. Подібна ж ситуація Комашка — він виріс біля народу; в мальовничих рисах встає перед нами його дитинство, коли він вертаючись на свята зі школи жив разом з батьком серед рибальської ватаги на лимані або на Дніпровім гирлі. З другого боку мійська молодіж, з ширими та чесними пориваннями, але без тісних та міцних звязків з народом: під впливом російської школи та західно-європейських ідей, вони, не почувуючи себе близькими до місцевої людности, переймаються космополітичними поглядами. Комашко в своїм націоналізмі відчуває під собою твердий ґрунт, для нього се не тільки теоретична схема, але освітлення його ширих симпатій до рідного народу. Через те Комашко і може вплинути — наприклад на Соню — не тільки теоретичними доводами, але і силою свого міцного та глибокого почуття до народу. Вказує письменник також і кілька рис з педагогічної діяльности Комашка: докладніше, ніж то виходило б з шкільних програм, оповідає Комашко учням про рідну старовину і подає їм уривки з народніх дум про Хмельницького. Легко завважити, що як там в „Хмарах“ всі симпатії письменника були за Радюка, так і тут вони по стороні Комашка: автор уважає космополітичні погляди хоробливим і тимчасовим явищем; щира любов до рідного народу, невтомна праця на його користь — се го-

ловна мета, і письменник гостро висловлюється против космополітичних-байдужних як і против інертних та лінивих.

В загальних рисах, в коротенькій начерку — ми переглянули літературне надбання Левицького. Як добре вмів сей письменник привертати до сучасного життя і як живо вмів малювати його! Перед нами наче дійсне життя в різних верствах суспільства та в різних моменти останнього півстоліття. Подекуди, справді, можна сперечатися з автором що до критики чи оцінки типів та напрямів, але ніхто не може заперечити його спостереженням та малюнкам вірности та повности. В творах Левицького знаходимо хроніку українського життя за останнє півстоліття, зміну поглядів і обставин, начерк соціальної і культурної еволюції.

Панас Мирний.

Щоб роздивитися докладно в літературній діяльності певного автора, щоб простежити розвій його ідей та поглядів в його літературних творах, конче треба знати біографію сього письменника, — знати серед яких умов він зростав, працював та писав. На жаль, сим вимогам цілком не підлягає талановитий письменник, що заховав своє ім'я під прибраним іменем Панаса Мирного. Від розібраних вище письменників ми маємо автобіографічні нариси, маємо досить багато біографічних вказівок і в літературних їх творах, від Кониського наприклад спомини дитячих років в повісті „Молодий вік Максима Одинця“. Знаємо таким чином, серед яких соціяльних умов жили ці письменники, з якого круга життя, з якої верстви брали вони перші свої спостереження та теми, яким чином та під якими впливами склалися головні прикмети їх світогляду. І хоч в розборі літературної діяльності не завжди маємо нагоду над сим докладно спинитись, але ці вказівки мають свій вплив на загальний наш присуд про літературну діяльність письменника. Панас Мирний і досі ще в групі письменників-реалістів шестидесятих років лишається загальною постаттю з добре захованою тайною псевдоніма.

Найбільш відомий та популярний твір П. Мирного — „Хіба ревуть воли як ясла повні?“ Хто не згадає зі своїх студентських років отсієї товстенької книжки женевського видання? Вона завжди кружляла по руках, переходячи від одного до другого: часом, коли було багато охочих прочитати її, треба було кінчити всю за одну ніч. Іноді студенти завозили її з собою на свята до дому й тоді з нею знайомились ширші верстви, починаючи від панночок та сільського вчителя і кінчучи більш інтелігентними парубками. Ся повість цікавила своєю подвійною привабністю — талановитого та забороненого твору; вона робила велике вражіння й часом сумну біографію Чіпки вважали мов ілюстрацією до відомого оклику російської партії, як колись талановиту монографію Костомарова про Разіна. І досі багато людей знають і шанують П. Мирного, як автора сієї повісти, хоч і пізніше

виступав сей письменник з иншими творами, також талановитими і яскравими.

Повість „Хіба ревуть воли“ се на перший погляд біографія Чіпки на тлі недавніх умов селянського життя після реформи. Але письменник не обмежився лише долею самого Чіпки та його родини; він дав тут в сім своїм оповіданню великий екскурс про предків Чіпки та його жінки, малюючи разом з тим — як тло, історію цілого села. Таким чином ся повість являється такою ж хронікою, як і деякі повісти Левицького: ріжниця лише в тім, що П. Мирний докладніше і повніше намалював нам соціяльні умови життя й се поруч з психологією поодиноких персонажів дає повніший та детальніший начерк соціяльної еволюції життя, ніж ми знаходимо у Левицького. Та й границі поставив П. Мирний ширші: се ціле останнє століття. З літературного боку плян цілої повісти укладено трохи механічно, екскурси про старих людей та старі часи переривають оповідання та разом з тим зменшують цілість вражіння поставленої на першій пляні теми про долю Чіпки. Починається повість з яскравого іділічного малюнка — перша зустріч Чіпки з будучою нареченою Галею в полі між збіжжям (Польова царівна), зараз же переходить оповідання до минулого — до долі батька (Двужон) і сі звістки про батька в вставці від автора доповняють ще свомини старого вівчаря Уласа (Тайна невтайна), потім іде оповідання про молоді роки Чіпки, про його дитинство; далі знов читаємо про знайомість Чіпки з Галею і кінчиться ся частина повісти малюнком, як завів власне господарство та одружився товариш Чіпки — Грицько. Друга частина цілком присвячена минулому, історії села Пісків, та предкам Галі, жінки Чіпки. Нарешт останні дві частини — III і IV знов вертаються до долі Чіпки й сумного його кінця. Таким чином головна тема оповідання, се доля Чіпки, а історичні екскурси се бічна тема, що розбиває суцільність повісти.

Як було вже сказано, нарис соціяльної еволюції, історія села Пісків починається за сто літ. Тоді прадід Галі — січовик Мирон Гудзь, випадково зайшов у село Піски, побачив там дівчину Марину, закохався в ній та й лишився на завсіди жити в Пісках: се було тоді цілком вільне село, вільні люде. Мирон був повний яскравих та живих споминів про Січ, сумуючи згадував своє колишнє життя на Запорозжжі, сумуючи прислухався до дивних вістей; хлопчик син його по малу підростав, і знов батько сумував, бачучи в нім нахил до спокійного, родинного життя: думав Мирон, що принаймні сина виведе на доброго, сміливого козака запорожця, але той мало цікавився колишньою славою та війною. На зміну завзятим хоробрим лицарям-

козакам являлось нове покоління з нахилом до спокійного, працьовитого життя, колишнє військове життя таким чином відходило, уступаючи місця новим формам життя, культурного та спокійного.

Цілком несподівано над селом стряслася біда: нікому не відомий якийсь пан Польський, з дрібної польської шляхти, дослужився до високої військової ранги й випросив собі в нагороду за службу село Піски. Ся новина заскочила цілком несподівано селян: приїхав новий пан та сказав, що йому пожалувано Піски. Спробували, було, селяне сперечатися, але з того нічого не вийшло й з великою знехитю довелося селянам піддатися; стали переписувати їх та й виявилось, що козаків тільки жменька, а решта, повнісінькі Піски — панських. Так цілком непомітно й несподівано стали Піски панським селом. Сам пан жити в Пісках не лишився й поїхав, лишивши на селі шинкаря Лейбу доглядати селян та збирати з них гроші. Прийшла пізніше вістка, що сам пан умер, а на село приїде жити вдова його, росіянка з родини Дюрігіних. Дійсно так і вийшло; явились попереду різні її слуги та прикащики-росіяне, приладили на російський лад панську усадьбу, завели російські звичаї і пішло кріпацьке життя на російський лад: завели по російським звичаям робочі дні на пана, уроки різного роду, набирали сільську дітвору в дворову службу; пішли визискування, утиски та знущання; кількома рисами зазначає письменник шкідливий вплив панської розпусти на село. Час минав, панська родина ширилася, ріднилася з іншими, нарешті завдяки своїм зв'язкам забрала в свої руки цілий повіт, мала необмежений вплив на все навкруги. Пісчане бідніли, втратили колишній достаток, стали п'яницями та ледачими — під впливом панщини, визиску та інших прикмет панського режіма. Так прожило покірне та збідніле село і до волі. З волею потягнуло чимсь новим, повним надій та мрій, але ся зміна принесла з собою різні непорозуміння: про наділи, про останні два роки праці на пана; багато де чого було незрозумілого, багато де чого розуміли селяне по своєму. Отся історія села Пісків — з підкресленням соціальних умов — цікава тим більше, що П. Мирний почав з генези кріпацтва, зазначив і підкреслив історію його заведення, а ми досі в українській літературі не мали таких малюнків, бо звичайно письменники давали лише різні зразки кріпацького утиску та визискування, не заглиблюючися в давніші часи кріпацтва.

Від утиску в часи кріпацтва, як знаємо, звичайно не було рятунку: коли вже не було більше можливості терпіти, селяне вбивали пана чи так або инакше чинили свою пімсту панам за страждання: про се багато звісток і в актах і в споминах. Але була й инша можливість для поодиноких людей, се втікачка. Говорило про се оповіда-

ня Левицького, згадав про, се й П. Мирний: батько Чіпки — Іван як раз був таким втікачем. Час минув, вже нема кріпацтва з його сумніми й шкідливими формами, але утиск слабих багатшими чи впливовими лишився, прибрав лише інші зверхні форми. Се спробував сам Чіпка і він під впливом важких обставин, роздратований людською несправдою, від якої, здавалося, ніде не було порятунку, вибрав той шлях, яким так багато йшло давніми часами. — став розбійником. Ми знаємо з народніх пісень постать такого розбійника з соціяльними поглядами: він не стільки грабить, як відомщає панам за кривду, рівняє бідних з багатими й відбираючи у багатих, віддає бідним: змалювала таку постать на підставі народніх пісень і Марко Вовчок в оповіданню „Кармелюк“ Так само й Чіпка хоче бути таким розбійником, грабуючи лише панів, в пімсту сьому соціяльному класу. На якийсь час вернувся було Чіпка до спокійного життя, став господарювати, придбав пошани та впливу і нарешті був обраний в земство: він дуже був задоволений сими виборами, думаючи працювати на користь селян, але пани, почувавши в нім небезпечну для себе людину, усунули його. користуючись неясними підозріннями що до участі Чіпки в розбишацтві. Ся невдача вивела знов Чіпку з душевної рівноваги, знову став він розбійником, але потім не зостався при давній своїй постанові — карати неправду перейшов до грабунку „й у свого брата, заможного козака“. Так сумно кінчиться життя Чіпки.

Прочитавши оповідання, легко зрозуміти його заголовок. Розбишацтво Чіпки, се шукання правди та нищення неправди—річ неможлива в культурних умовах життя, але явище цілком зрозуміле там, де в суді не можна знайти захисту й порятунку від утиску багатих і впливових, де закон часто лишається без здійснення, а переступник без кари. І ся соціяльна закраска розбишацтва — явище загально-людське; вона траплялась з давніх давен, та й досі ще трапляється в некультурних краях. І сю провідну ідею повісти П. Мирного легко зрозуміти, не вважаючи на те, що місцями психольогія Чіпки намальована не дуже ясно і мотиви його поступовання лишаються подекуди для нас неясними.

Коли Чіпка дізнався, що від нього з матірю узяли землю та віддали Луценковому небожу, з сього почалося ціле нещастя. Чіпку обгортає безрадінний сум. „Що таке людина без землі?“ — Нічого, людський попіхач... наймит... пропало... все пропало!“ Се не індивідуальний погляд Чіпки, се погляд цілої хліборобської людности, що привикла жити з землі, вкладаючи в землю свою працю, і без землі не може уявити собі існування на селі. А про те не над одним Чіпкою стряслася така біда: дуже скоро після реформи виявилось, що землі

дано визволеним кріпакам за мало і прийдеться з приводу сього дуже бідувати. Брак землі — се лихо сьогочасного селянського життя й приводить до цілком нових форм залежності від панів. Воля без землі — скільки в сьому гіркої іронії: робочі руки без праці, без можливости прикласти їх до якоїсь праці.

Натякнвши в своїй повісти, „Хіба ревуть воли“, на се нове лихо для села, завваживши значіння сього вищенаведеними словами Чіпки, П. Мирний знов вернувся до сієї теми в пізнішій своїй повісти „Лихо давнє й сьогочасне“. Се така ж історія села на Україні, але протягом меншого часу, ніж у повісти „Хіба ревуть воли“. Починає автор з характеристики кріпацтва незадовго до скасування. Яскравими рисами малює автор постать пана Башкира, багатого власника земель та кріпаків. Пишний та величний був се пан, знали та боялися його по всій околиці, мав він всюди вплив і звязки, так що навіть урядники, приїзжаючи до нього в справах урядових, трималися супроти Башкира дуже обережно та боязко. Але разом з тим Башкир був грізний пан і для своїх кріпаків: згадок про волю він не любив, та й не вірив, що воля можлива для тих, хто самою долею призначені жити завсіди кріпаками. В зносинах з кріпаками уживав пан Башкир лише канчука і дуже добре вмів ним орудувати. „То не люде добрі, то гадюки капосні! Одного я в Господа Бога молив, одной ласки просив — дати на їх усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив!“ Бажання досить умірковане і характерне для такого властителя кріпаків. Легко зрозуміти, як кріпакам жилося у такого пана.

Коротенько, кількома рисами малює автор, як важко приходилося селянам працювати на свого пана та як вони його боялися. Як зразок відносин моральних між панами та кріпаками малює П. Мирний сумну долю Марини, стрічної куми пана Башкиря та няньки маленького синка панового: красуня Марина впала в око пану та мусіла перетерпіти сумну, трагічну долю панської іграшки.

Се часи кріпацтва. Довго чекали та сподівалися селяне волі та скасування кріпацтва, але воля принесла з собою нове лихо. Почалось з селянських наділів. Почуваючи за собою моральне право на цілу землю, селяне не хотіли брати наділів, бачучи в них якусь небезпеку хто — мовляв — візьме в наділ, той тим самим відречеться від усеї панської землі, а вона — думали — згодом вся має стати селянською. Ми бачили вже в оповіданнях Кониського та Левицького згадки про сі непорозуміння з волею та землею. Малює їх також і П. Мирний.

Дуже трагічно скінчилося все се для селян. Відрікаючись від наділів з своєю звичайною селянською упертістю, вони не піддавалися ні на рали та підмови, ні на погрози, і дивно — наділів не взяли

тільки взяли двори та огороди. Раділи, що збулися небезпечних наділів, але скоро виявилось, яку велику помилку зробили вони, відрікаючись від наділів. Навколо панські землі, а своєї селянської нема зовсім — несподівана, грізна біда. З початку пани не знали, як бути їм, що робити з своєю землею, та лишали її якийсь час без оброблення. „Панська земля зоставалася не орана, не сіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, буряни поросли та будяки красувалися, а по неозорних степах — чистий перій посихав на корню, хіба хто з кріпаків за для своєї потреби невеличкий шматочок викосить. Страшенною пустинею все те оддавало, розором та занепадом одгонило. Й справді то був занепад. Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; маєтки пустіли, нищилися, височенні палаци по селах стояли з розбитими дверима, дірявою покрівлею і дожидалися, коли їх негода повалить“. Се була заміна одної економічної фази іншою; після загибелі давнього кріпацько панського господарства треба було перейти до нових економічних умов життя і праці, але старе панство, виховане та при звичаєне до кріпацтва, не було здібне перейти до сих нових умов і обставин та при звичаїтись до них.

Скористали з сього тимчасового занепаду інші, появилися орендаї та орендатори. Німці та Жиди. „Пани й тому раді: краще що небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оренду, а сами в ростіч: хто в город на службу подався, хто в губернію та столиці на веселе життя поїхав. А Жиди тим часом своє діло робили: по селах шинки по заводили, за горілку й робочих наймали і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна — все, що земля родила й на собі носила і що людські руки виробляли. Минув рік, другий — і знову панські лани заволодалися житом-пшеницею; панські степи окривалися наймитською косарською піснею — не вільною та веселою, а захмеленою жидівською горілкою. А після того незабаром почалося й межування: панські землі до купи зводили, кругом села, мов залізним штурмом, обгортали. Орендаї пішла вгору, земля подорогшала“...

Важко та сумно прийшлося тоді тим селам, де мало було селянської землі: своєї не вистарчало, щоб мати хліба досить, а наймати — коштувало дуже багато; не кождий се міг зробити, наймати землю у пана. Важко прийшлося і колишнім кріпакам пана Башкиря. „Кругом села — скільки оком не скинь — панські лани та луки; став, що з його за кріпацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили, — водопою нема; колодязі — господарські, та й то де-не-де. Прийшлося Одрадянам (бувші кріпаки пана Башкиря) хоч пропадати! Кожна курка — оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на

прикорнях держали, скотину зовсім звели“. Важкі часи прийшли, хліба було обмаль, землі за мало, а наймати пан не давав, село цілком зубожіло. „Одрадяне все далі та далі нищили-пустошилися, тини осувалися — нічим їх городити, хати старіли-кривилися — нічим полагодити, оселі дірчавили — осувалися... То старці немічні жили, а не колись заможні хазяїни господарювали“... Ми бачили вказівки про важкі наслідки безземелля і равіше в оповіданнях Кониського та Левицького, але П. Мирний намалював ширший образок, з'єднавши разом дрібні риси та деталі, він таким чином дав типову характеристику селянських страждань від безземелля, чого ми не знаходимо у попередніх письменників, що звертали в такому випадку більш уваги на психологічні явища та мотиви.

Але се не все: нове інтензивне панське господарювання принесло нову несподівану біду: хліборобські машини та конкуренцію праці машинної з працею людською. „Тільки й надії, що на заробіток у того ж таки Німця. А чи багато ж то в його заробиш?“ Все ж таки мали якийсь, хоч і невеличкий, заробіток на панських ламах, жнучи та молотячи хліб. Аж ось цривезли машини — косарку та молотилку, і вже не стало для селян давнього заробітку, бо при машині треба було далеко менш людей, ніж при звичайних жнивах та молотьбі. Була се нерівня боротьба людей з машиною, люде хотіли якось пошкодити та попсувати машину, і дійсно нераз їм се удавалося, але все ж таки перемогла машина. Заробітків не було, хліба було обмаль, нарешті на зиму прийшов голод з хворобами в знесилене та збідніле село...

Така то схема економічних відносин в селянськiм життiю на Україні після реформи. Сама по собі вона була б тільки економічною схемою, але П. Мирний взяв її як тло для своєї теми — сумної долі Хведора та Марини, що цілком несподівано стали стрічними кумами пана Башкиря. Марину взяли до поворожденної дитини нянькою, вона впала в око панові і той загубив її, а коли довідалася про се пані — неполюдськи жорстоко помстилась на їй самій та на її батьку: батько Хведор не витерпів, повісився, а Марина мусіла після кари ховатись. Дав їй захист у себе старий вівчар дід Улас, переховав та вже, коли знесено кріпацтво, перестала Марина ховатися під чужим іменем і повернулася з дочкою Килиною на село. Страшенно бідувала Марина сама одна і цілком несподівано доля допомогла їй: син старого Башкиря, молодий пан заглянувся над старою своєю нянькою та сумною її долею, дав їй хату доживати вік на панськiм дворі, на панськiм утриманнiю. Але Марина не заступилася перед молодим паном за селян в справі аренди панської землі, як вони того собі бажали, і, задовольняючись корисною зміною в своєму житті, як не думала про своїх

односельців; після того, що прийшлося їй самій пережити, та після своїх бідувань на селі, Марина стала цілком байдужою до селянської недолі. Старий вівчар дід Улас, повний ідеального розуміння людських відносин та традиції сільської солідарности, — завважив се егоїстичне розуміння власної тільки користі та власних вигод в сумнім докорі: „Те давне лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало!... Ох! сьогочасне — то справжнє лихо!“

Таким чином в своїх повістях „Хіба ревуть воли“, „Лихо давне й сьогочасне“, малюючи сумну долю Чіпки або Марини, П. Мирний вмів дати яскравий та артистичний образ зміни обставин сільського життя за довший час. І Кониський і Левицький малювали в своїх оповіданнях сільське життя з різних боків та дали в своїх творах багато вказівок, так що сполучаючи ці вказівки ми маємо закінчений малюнок сільського життя за останні часи. П. Мирний зупинився над сим детальніше і беручи за основу зміну кількох поколінь або сумну історію батька і доньки — в кожній із сих двох повістей дав яскравий та багатий подробицями малюнок еволюції, зміни умов життя. Психологічний аналіз не затирає характеристики соціальних та економічних обставин, серед яких живе ся людина: життя одиниці та загальні умови звязані тут як і в життю, разом і неподільно. Сі дві повісти одна другу доповнюють: оповідаючи про Чіпку, П. Мирний на зверхній погляд дає більш місця психологічному аналізу. Навіть коли Чіпка під свіжим вражінням людської неправди вибирає сумний шлях розбишництва, се виступає неначе його індивідуальна прикмета, хоч автор ясно ставить се в звязок з загальними умовами сільського життя. В повісти „Лихо давне й сьогочасне“ історія села, селянського побуту та його змін виступає на перший плян лише в окремих розділах, що немов переривають оповідання про особисту долю Марини, але всюди становить яскравий фон. Навіть характеристика пана Башкиря, з якої починається повість і яка здається на перший погляд зайвою, без звязку з дальшим оповіданням, ся характеристика дуже добре витримана, як зразок класового світогляду. Сумні думи Чіпки — „нема землі“ — се немов освітлення в індивідуальнім самопочуттю тих самих економічних фактів, шкідливий вплив яких ми бачимо на цілім селі в повісти „Лихо давне й сьогочасне“.

Приглядаючись ближче до малюнків П. Мирного з селянського життя, легко завважити деякі прикмети літературної його манери. Не любить він різких тонів малюнка та різких висловів — частіше у нього м'яккі, лагідні відтінки, хоч і ними він уміє передати гоє та сум життя.

Мало різких, трагічних сцен, але на всьому лежить тихий жаль та смуток; мало токож і веселих сцен та настроїв. Тільки в дитячих сценках так багато іділічної безжурної радості; Мирному дуже добре удається тонкий малюнок дитячої психології. Такі дитячі сценки в повісти „Хіба ревуть воли“, або „День на пастівнику“ та „Морозенко“ Автор немов підкреслює, що тільки в хлопячих роках безжурний спокій та радість, якої не зустрінеш потім в повнім лиха та сліз сільським життю.

Сумом перейняте також і оповідання з інтелігентного побуту „Лихі люди“. Ми бачимо вже у Кониського та Левицького постаті поступової молодіжи, по своєму обробив сю тему П. Мирний в згаданім оповіданню. Назва повісти — немов іронія: лише ті, кого вважають та звуть звичайно „лихими людьми“, лише ті серед байдужних та еґотичних пеклюються і думають про загальне добро, про поліпшення умов життя. Молодий письменник Петро Телепень сидить у тюрмі та згадує минулі роки. Ось він цілком малий хлопець, перший раз у школі, перша знайомість зі шкільною наукою та товаришами. Далі вже згадуються роки вчення в гімназії: жило їх четверо хлопців в одному спільному мешканню — попенко Григорій, Телепень, приятель його Жук та Шестірний. Минав час, прокидалися перші думки про людське життя, про його темні сторони та невідложну потребу якось поліпшити життя. Заходили про се розмови і у сих чотирьох хлопців. Була у Жука і якась заборонена книжка в жовтій палітурці, доніс про неї вчителям Шестірний, і Жука вигнали з гімназії. Але й раніше почував Жук себе чужим серед своїх товаришів: вони не розуміли його або вважали сі думки чудними. Хотів Жук вплинути на свого товариша семінариста — попенка Грицька, заохочував його жити в добрих відносинах з громадою селянською та дбати про її просвіту, бути їй дорадником та оборонцем в важні хвилини її життя, але на се будучий священник дуже щиро завважив: „Мужик ще поки темний, то й у Бога вірує; а вивчиться, він і церкву твою забуде, і про батюшку — поминай як звали. Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися. І поученій твоїх не буде слухати!“ Такий же розумний був і Шестірний: народу давати грошей не можна, бо він їх пропе у шинку; не можна давати йому і самоуправи, бо він на се не здатний; завжди над масами будуть панувати розумні і до сих то останніх — пануючої верстви — думав прямувати й Шестірний. Кинув Жук гімназію та залишив дальшу самоосвіту і пішов між народ; через якийсь час зустрів його Телепень під Київом в рибальській ватазі. „Я, як бач — каже Жук своєму товаришеві, — знайшов собі і захист і роботу! Коли б ти знав, що за добра душа, що за серце отсей тем-

ций, необтесаний мужик, як його усі величають!... Я, Петре, з ними косив по Катеринославських степах; тягав чуже добро з барок і нагужав судна на Дніпрянському лимані, був по всяких заводах.... І скрізь воно однаково!...“ Далі оповідає Жук, як важко доводиться рибальськими сим артілям та ватагам від конкуренції багатих підприємців: „ще одну якость настягав я і держу, підучую боротись; та й не знаю, що з сього вийде“... „Не можна просьбою — бери силою! Бийся! борись, а бери“ — висловлює далі свої думки Жук. Телень вибрав собі инше діло — літературу, щоб описувати життя нижчих, робочих верстов суспільства. Перші проби були добрі й він думав поширити круг своїх спостережень, ближче підійти до народнього життя, його вічного лиха та рідких радощів. Але тут трапилося несподівано нещастя. І Телень і Жук опинилися в вязниці, як „лихі люди“, і тут зустрілися зі своїми бувшими товаришами — священником при вязниці о. Григорієм та слідователем Шестірним. Телень захорував псіхічно і повісився; що сталося з Жуком — автор не доказав сього.

Хто знає життя та змагання поступової російської та української молодіжи з семидесятик років той легко завважить, що знавець сільського життя П. Мирний вмів також добре придивлятись до життя молодіжи, вмів простежити ідейний рух серед цієї молодіжи та уявити його причину в безпосередних вражіннях з ської тодішньої дійсности. І сей образок треба долучити до подібних до семи образків Левицького та Кониського, як відгомон пережитих можитів ідейного руху українського суспільства.

Іван Франко.

Іван Франко не тільки видатний діяч сьогочасної української літератури, але разом з тим і взагалі одна з найцікавіших фігур в сьогочаснім суспільнім українським життю. Син коваля, Іван Франко ішов важким життєвим шляхом; треба було багато зусиль, щоб досягнути вищу освіту та видертись з важких умов. Але і пізніше не дуже то йому усміхалася доля. Довго приходилося йому бідувати матеріяльно, й в своїй діяльності часто йшов самото, без піддержки та співчуття. В оповіданнях Франка багато розкидано автобіографічних подробиць з дитячих років на селі, з років вчення в нищій школі та в гімназії. Події пізніших років, наприклад арешти, також знайшли відгук в його творах.

По сим біографічним вказівкам легко зауважити, що треба було великої енергії, щоб не впасти в важких обставинах, заховати в собі вірність своїм ідеалам та переконанням і не піддатися важким впливам дійсности. За ті 25 років діяльності, яким не так давно справляли ювілей, ми не раз зустрічаємо Франка в самих ріжнородних ситуаціях — співробітником газети, редактором, видавцем, науковим дослідником, лектором, агітатором, кандидатом на депутата або на університетського професора.

В сих змінах далеко не все було випадкове. Наука, література та суспільна діяльність — майже однаково були принадні для Франка. З запалом віддаючись науковим студіям з ентографії та історії літератури, він старанно готувався на катедру історії української літератури у Львові і тільки спеціальні умови для української науки в польськім університеті спинили отсі заміри. Наукові праці Франка знайшли собі загальне признання і у нас і за кордоном і недавно здобули йому почесний докторат від Харківського університета. Мав велике значіння Франко і як суспільний діяч. Сам учень Драгоманова, Франко був одним із творців радикальної селянської партії в Галичині та завзятим пропагандистом ідей соціального та політичного радикалізма.

Література, наука та суспільна діяльність ішли у нього рука в руку. Сам із села, Франко добре знав умови селянської праці, знав також добре побут робочого пролетаріату. Своїми спостереженнями він ділився як газетний хроніст в газетних статтях, одягав їх в яркі, різкі контури в своїх оповіданнях з життя робочого люду, проводив їх в своїй партійній діяльності в статтях та промовах, як ілюстрації до суворої та нещадної критики сучасного соціального ладу, нарешті, як науковий дослідник шукав для них пояснення в минулому та в подібних же фактах і течіях сучасної економічної дійсності інших країн Європи. Теж саме можна сказати й про цікавість Франка до історії всесвітньої літератури. Він занадто близько береться до своїх історико-літературних студій і через те виходить з тісних рамок самого наукового досліджу. З безмежного запасу переказів та казок всесвітньої літератури бере він теми для своїх поетичних творів, майстерно передаючи прикмети примітності та характерні відзнаки світогляду в давніх переказах Єгипта й Ассирії, в середньовічних легендах або переспівах з дідактичної византійсько-славянської літератури. Завважу також, що сей гострий критик давньої християнської легенди дав талановиті перерібки казок та легенд для дитячого читання і ці книжки — окраса української дитячої літератури.

Працюючи таким чином в різних сферах та над різними темами Франко і в самій літературі не обмежився одним якимсь родом літературного вислову. Почав він свою літературну діяльність з віршів та перекладів з чужих класичних творів, далі перейшов до оповідань і ще пізніше спробував свої сили в драмі. Таким чином в показчику творів Івана Франка знаходимо вірші ліричні та епічні, дрібні вірші та цілі поеми чи циклі віршів, нариси, оповідання й більші повісти, комедії, драми. Не минув Франко також і сатири: чи в прозі, чи в віршах він дав зразки гострої й дотепної сатири на теми загального суспільного ладу, місцевих спеціальних відносин, поодиноких суспільних подій та на окремих людей.

Щоб ясніше уявити собі головні прикмети літературної діяльності Івана Франка (з 1874 р.), треба завше мати на увазі її новаторські прикмети. Українська література в Росії разом з російською літературою пережила в 60-х роках, в епоху відродження суспільного, глибоку відміну напрямів та симпатій. Тоді зявилося більш глибоке розуміння завдань літератури та разом з тим нахил до соціальних тем в обмалюванні життя. В Галичині цього не було і в 70-х роках ще панували старі погляди на літературу та давні літературні смаки. Через те в своїх оповіданнях з життя робочого люду Франкові довелося виступити супроти пануючих тоді літературних напрямків та погля-

дів. Цікава й сама еволюція в літературній діяльності Івана Франка: він почав з давніх традиційних, майже романтичних літературних поглядів — на пр. в повісти „Петрії та Добошуки“ (1875) і вже скоро перейшов до тем з бориславського життя (перші — в 1877 р.). Як далеко відійшов Франко від тих традиційних поглядів на літературу та її завдання, що панували тоді в галицькій суспільності, про се знаходимо цікаві вказівки в споминах Франка з приводу оповідання „Лешишина челядь“. Легко уявити собі вражіння певної частини читаючої публіки, коли автор в своїх бориславських та тюремних оповіданнях дійшов до „верхів“ реалізму.

Як завважено вище, Франко пройшов вищу школу життя: добути освіту та видертись з важких умов життя для хлопського сина було трудніше, ніж для когс иншого. Вже на перших кроках, у школі довелося йому відчути сю важку різницю між нижчими та середніми верствами суспільности. І досі читача схоплює невимовний жаль та обурення, коли перечитує в оповіданнях „Оловець“ або „Schön-Schreiben“ описи нелюдсько-жорстокого поведення з школярами, хлопськими синами: так свіжі у автора, двадцять років пізніше, сі перші вражіння школи та науки. У иншого сі перші вражіння викликали б певно егоїстичну злість супроти пригнічуючих та пануючих, егоїстичне бажання видертись з низин суспільности, але на сей раз — згадує автор — се стало першим зернятком глибокого та палкого протесту супроти гніту та наруги, горячої симпатії до всіх пригнічених та зобижених. Письменник лишився на завше вірний сим почуттям, що давно-давно прокинулися ще в дитячому серці хлопчика — школяра.

Гуманне співчуття до всіх страждаючих та пригнічених, се дуже важна прикмета літературної діяльности письменника. Вперше в галицькій українській літературі висловлено було се почуття так широко. Певно, раніш висловлювано в літературі більш або менш яскраво, більш або менш щиро симпатії до селянства, до його важкої та безвідрадної долі. Франко пішов далі. Кожна чула та щира людина відчує моральну красу в непомітній з першого погляду постаті старенького пан-отця, щирого порадника та оборонця своїх парохіян (Панські жарти). Не дивно, що сей твір дуже подобався читачам та викликав дуже прихильні оцінки (наприклад, що постаті отсієї поеми „достойні стати побіч найкрасших типів гомеричних“). Але з такою ж глибокою симпатією обмалював перед нами автор і псіхіку бідної жидівської служниці Сурки, як нове могутнє почуття підіймає в гору отсю пригнічену душу понад рівнем щоденного нужденного життя („Сурка“). Згадаємо також і постать бідного „ходачкового“ шляхтича, що хоч сам Українець, живе одиноко своїми мріями про

минувшу Польщу та надіями на будуче її відродження; на якусь хвилину надія, здавалося, так близька до здійснення, він іде до повстання, і — яке гірке було розчаровання! І знов письменник в отсих химеричних надіях, всіх кумедних, здавалося б, примхах сільського шляхтича вмів показати глибше почуття. Селяне байдужно дивляться на химерні надії шляхтича, з посміхом до його шляхетських забаганок; звістка про повстання, що так підіймає в гору дух Довбанюка, занепокоює їх: ану ж дійсно вернеться стара панщина, — і все ж таки щире почуття жалости захоплює їх всіх, коли бачаць його по повероті і чують, що він навіть не дійшов до бою, а в часі мандрівки тільки „тягав дуби“ в якімось панськiм лісі і при тiм натерпiвся голоду. В очах селян він зявляється покривдженим, і вони чулим серцем розуміють се, слухаючи його оповідання про розбиті надії.

З своїми щирими симпатіями до всіх покривджених та пригночених не міг поминути Франко і споминів про нещасливої пам'яті панщину та утиск галицького селянства в ті недавні ще часи. Він не дає повної та детальної характеристики давніх відносин між панством та селом, щось подібного до яскравого малюнка сих відносин в записі. „На нашій не своїй землі“ (для українського Поділля), але не раз звертається до тої доби в окремих оповіданнях. Частіше всього се події в переддень визволення селян і змальована там жорстокість відносин, се агонія старого ладу перед неминучим кінцем. З яким почуттям написано, та які вражіння викликають у читачів ці малюнки з часів панщини, легко згадати читаючи, наприклад, „Панщизняний хліб“, „Гриць і панич“, „Панські жарти“; се деталі гидкої дійсності пансько-селянських відносин недавніх часів.

В віршованім оповіданню „Панські жарти“ яскравими рисами зазначено радість селянства з приводу знесення панщини. Але все ж таки на тiм не скінчилася економічна залежність та моральний утиск селянства. В зачарованім крузі духової темноти і економічної зубожілости бідне селянство і досі не може видертись з під шкідливих впливів. Подекуди зазначено, як моральні відносини між панською господою та селянськими хатами досі ще заховали багато з давніших часів (напр. „Основи суспільности“ та інші). З другого боку замість давньої економічної залежності від самого тільки панства місцями зявилася і нова економічна залежність від нових експлуататорів. В кількох оповіданнях обмальовує Франко сих нових напасників, як вони йдуть на завойовання селянства. Вони забирають у свої руки різні галузі промислу, не забувають нічого, що могло б їх збагатити, висисають усі соки з селянства і лишають за собою саму руїну. Грунти і ліси, худоби, нічого вони не минуть у своїм безперестаннім змаганню до зба-

гачення: лихварська сітка — се найліпший для того спосіб і завдяки селянській темноті та необережності ґрунти один по одному переходять в руки сих експлюататорів. Наслідком сього велика нужда по селах та сумний їх вигляд. В уяві робітника, бориславського пролетаря, бувшого селянина, з такими яскравими фарбами виступає в згадках село, селянське життя, але се тільки в згадках — „невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на отсе пекло?“ В дійсності в селі — економічна зубожілість та духовна темнота через брак освіти. Сумними рисами обмальовує письменник селянське життя, селянську хату в своїм вірші „На Підгірю“, в подібних також прикметах виступає селянське життя у вражіннях подорожника — „села бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, обскубанними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами“. (Перехресні стежки). Так виглядає зубожіле село, але такому виглядові цілком відповідають і умови селянського життя, економічна та духовна його залежність.

Коли не стає сил далі тягнути таке життя, коли необережний крок або лихварська рука викидає селянина з села, з батьківського ґрунту, тоді лишаються два виходи: еміґрація або робітничий пролетаріят. Якою чарівною малюється Бразилія в сих напів-казкових оповіданнях, про плодючу землю та багату й пишну природу, про швидке збагачення переселенців! Але скільки страждань під час подорожі до Гамбурга, а там далі до Америки, скільки важких розчаровань там на місці, серед нових та тяжких умов життя і праці („До Бразилії“).

Другий вихід — безземельний сільський пролетаріят та шукання на стороні зарібку задля кусника хліба. Один з таких притулків для шукаючих праці, се Бориславські нафтові промисли. В цілім ряді оповідань дотикається Франко цієї теми і дає заокруглений цикл бориславських оповідань. Се не тільки образки з життя робочого люду се має — окрім того — глибше соціяльне значіння. В сих доповнюючих себе оповіданнях письменник розкриває перед нами важкий соціяльний процес. Замість старих форм та умов соціяльної залежності встають нові, остільки ж важкі, як і ті попередні. Вчорашній хлібороб, селянин стає пролетарем, робітником коло бориславської кипячки, і автор крок за кроком стежить сей важкий перехід. З початку бачимо селянина на власнім батьківським ґрунті, з важкою щоденною селянською працею та неохотою до всяких новин. В звичайних умовах він з гордістю почуває себе з батьків та дідів хліборобом та з невірою відноситься до дивних чуток про якісь нафтові промисли та швидке там збагачення робітників. Аж ось приходять на село нові експлюататори, плетуть коло селян свою вірну сітку позичок та лих-

вярства, відбирають за довг або скупують підступом за дешеві гроші ґрунти і множать таким чином сільський безземельний пролетаріят. З друго боку сама земля в районі нафтового промислу набуває нову коштовність з огляду на можливість знаходу нафти. Наслідком сього змагання видерти у хлопів їх землю та знов ріжні підступи, щоб обійшлося се як мога дешевше. Руїнується сільське господарство й ціла околиця переходить до рук нафтових підприємців.

Друга стадія сього процесу, се Борислав. В кількох словах передмови автор пояснює нам його значіння. „Борислав висисає вздовж і вширш всі сусідні села, пожирає молоде покоління, ліси, час, здоровля і моральність цілих громад, цілих мас“... Кілька оповідань присвячено обмальованню умов бориславського життя давніших часів; вони написані з великим реалізмом і роблять міцне та важке вражіння на читача. Важка праця при малій платні, підступи, здирство та експлоатація з одного боку і тупа злість з другого, невивовно важкі умови самої праці, бруд, п'янство, розпуста, нарешті повна недбалість до чужого життя, се все робить з життя бориславських робітників дійсне пекло. Одних забирає Борислав відразу на завше, інших на якийсь час, але в усякім разі він являється огнищем моральної р'оспусти на цілу околицю і тільки де-кому пощастить видертись із сього пекла та вернутись до звичайного працюовитого життя. Звичайно бориславське пекло цілком губить, і як се не „задуха“, то важкі умови праці коло кипячки разом з браком усяких технічних поліпшень та примітивних засобів безпеки, далі важкі умови життя, мала платня, погана їжа, погана горілка, хороби. Нарешті голий, нічим необмежений цїнізм в експлоатації людської праці, людського життя: без жадного вагання посилають на вірну погібель; працюючи серед небезпечних обставин, людина цїниться менше навіть робочої худоби: ту все ж таки треба доглядати, а тут навіть лишають так, незакиданими старі ями після кипячки: хай пада на смерть, хто хоче! А коли людина, робітник стає неприємним для хазяїв, для підприємця, завше знайдуться чийсь руки, що темної ночі непомітно пхнуть його в яму, а там чекай, коли його припадково знайдуть!

Важкого, безвідрадного суму повні у Франка отсі описи бориславського життя! Він перший з галицьких письменників глибше обробив теми соціального та економічного побуту і якими сумними виїшли сі малюнки! Цїнічна експлоатація людської праці та сліпа апатія засуджених на погібель, се зріст економічного добробуту країни, бориславське життя, бориславське пекло минулих часів.

Інше пекло — се тюрма: її обмальовує нам письменник в кількох оповіданнях та віршах. Знов важкий реалізм поодиноких сцен та

глибокий сум самих умов тюремного життя. Велике значіння мають різкі описи тюремного життя, що розкриває се ві всій своїй гидкій повноті перед очима Андрія Темери („На дні“): се грізне, але завше потрібне *memento* для нашого апатичного та самолюбного суспільства. Автор підіймає разом з тим інше питання. Андрій Темера описався „на дні“; в тюрмі цілком випадково, але письменник малює нам в тій тюрмі і де-яких інших, кому при звичайних умовах цілком натуральне місце в тюрмі, на дні, бо вони становлять нижчу верству на самім дні суспільства. Се не ті, що цілком несподівано для себе і для інших зроблять якийсь злочин та потім по закону та з судового вироку опиняться в тюрмі; се ті, що й звичайно живуть — і до тюрмі — на дні суспільности. Франко досить докладно обмальовує нам постать Бовдура, такого представника суспільних низин, обмальовує його життя з дитячих літ, коли сільські діти знущаючись над ним дразнили байстрюком, знайдою. Се один з тих, що — по словам самого автора — „на се дно суспільного гнету не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоть би обманливої надії“... В іншій оповіданню письменник дає мальовниче порівняння: найнижчі верстви суспільства він порівнює з низинами моря: „важко й сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти й дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко й сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаша сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаша сила в нутрі, а кругом пітьма“...

В отсих оповіданнях, тюремних та бориславських, Франко виступає завше як письменник реаліст. Він слідить умови життя та праці, малює типові постаті й, передаючи життя, не минає його важких подробиць. Детально описує він, наприклад, бійку між арештантами в тюрмі, не минаючи і таких деталей, як кров з розбитого в бійці носа та рота капає на арештантський хліб („На дні“). Але поруч з сими подробицями, що давно вже, на перших кроках, здобули письменнику імя реаліста, докори та поради критиків, поруч з сими деталями знаходимо й де-які інші характеристичні прикмети. Ось, наприклад, серед важких та сумних умов тюремного життя хлопчисько Йосько: якими мягкими, лагідними рисами змальовано сю симпатичну постать з його глибокою жадобою знання! Йосько в сім тюремнім оточенню поява цілком випадкова, він попав у тюрму тільки по підозрінню в крадіжці; але ось вже рецидивіст, дотепний злодій, що кілька разів уже побув в тюрмі — Панталаха, в його стражданнях в неволі, в змаганнях видертись на волю тим або іншим засобом є щось героїчне і се

почуває тюремний доглядач Споріш. Ще ясніше виступає ся риса творчости Франка в бажанню освітлити кризіс в душі Бовдура після вбійства Андрія Темери, коли щось нове, якесь ще неясне почуття прокидається в душі Бовдура і він звертається до вбитого нии зі словами: „Братчику мій! що я зробив з тобою! за що я тобі віку збавив!?” Пригадаємо при тим ще ту сцену в повісти „Для домашнього огнища“, коли на запит поліційного комісаря дівчата відрікаються пізнати в мертвій вже пані Анелі ту даму, що вела з ними такий ганебний торг. Сього не завше-б можно було очікувати від реаліста, якому критики закидали спеціальне замилювання до сумних та різких подробиць життя. З такою чулістю сей письменник, уважно приглядаючись до сучасного життя з всіми його важкими та темними сторонами, слідить кожну прояву вищого почуття, вищих змагань серед бруду щоденного існування.

Отся двоїстість іде глибше в психологію письменника: вона виявляється окрім сього вагання в освітленню життя, таке ж вагання в оцінці життя. Характерні думи Андрія Темери, його сумніви та вагання: тут е де-що автобіографічного. „А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої — може все те знов тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміло досі, мов пусті вітри по над чоловіцтвом? Може ми будуємо дорогу по-за шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найближче покоління піде зовсім не туди, лишиться на боці, як памятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах! така думка крає серце, гризе мозок! З одного боку подивитись на се людське життя — ех, люде, люде! не убійники, злодії та злочинці, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люде!“, а з другого боку факти, що мимоволі нагадують давню формулу — homo homini lupus... Що ж справді?

Та й що ж взагалі наше життя? Чи можуть поодинокі світлі прояви людського духа та творчости затерти нам важкі вражіння від бруду щоденного життя? чи можуть сі рідкі хвилини щастя примусити нас забути се безмірне людське нещастя? Навіть коли людина взагалі дивиться на світ оптимістично, все ж таки вона не може зберегтись від вражінь важких та сумних і в такі хвилини звичайний оптимістичний настрій мусить блідніти. Тим більше се справедливо для чутких натур, що, бачучи чуже страждання, мов переживають його. І коли в такі хвилини просто з серця виливається гіркий докір, вірші горя та сумніву, важко буває розбиратися в сих висловах душі та притягнути письменника до тієї або иншої традиційної категорії. Оптиміст чи пессіміст Франко? Розуміється, він занадто критично роз-

дивляється в дійсності, занадто добре її знає, щоб бути „сліпим“ оптимістом; але загальне розуміння життя і прогреса? В загально відомім вірші „Каменярі“ звучить ясна та жива певність світлої будучини для нашої землі — „прийде нове життя, добро нове у світ“... „Я твердо вірю — каже автор в иншій місці — в ясний день по ночі горя й мук“... Але ось хвилини сумнівів та зневіри, з уст зривається прокляття сьогочасному світу „за те, що паном в нім багач, а гнесь слугою люд німий“, смішним здається поету кожний, хто думав би шукати „в сім світі — правди й розуму“, і ідеалістів рівняє він з червяками, що вмерли, побачивши дійсне сонце, з прокльоном убійчому світлу... Знов проходять ці хвилини сумнівів та зневіри, і ми чуємо від поета „нуту другу — надія, воля, радісне чуття“, він знов твердо вірить, що „дух, наука, думка, воля не уступлять пітьмі холя“, він знов надіється здійснення ідеала в далекій будучини...

Але щоб досягнути в далекій будучині здійснення сих ідеалів треба багато боротьби проти ворожих сил та невсипущої, невпинної праці. Боротьба проти істпуючих умов життя задля здійснення инших ліпших умов життя, така боротьба, се необхідний стимул прогресу. Се „вічний революціонер — дух, що тіло пре до бою, пре за поступ, шастя й волю“. Тільки те певне, вірне придбання, що придбано боротьбою. „Лиш боротись значить жить — vivere memento“ — нагадує письменник в одній своїй поезії. Щоб провести в життя ті нові, світлі ідеали, треба побороти шкідливі впливи старого, ще міцного ладу, і участь в такій боротьбі — обовязок кожного.

Ся горяча, невпинна боротьба за принцип, за ідеал провадить в сучасних умовах до горячого протесту против кожної прояви соціальної несправедливости, соціального утиску разом з глибокою симпатією до всіх покривжених в життєвій боротьбі. В оповіданнях Франка читач знайде не мало представників стану пануючих. Останні зразки польського панства з часів кріпацтва, й нові пявки на бориславських промислах, лихварі серед темної селянської маси невеликою купкою сидять на плечах мільонів голодних та працюючих. Діяльність одного з таких хижаків — бориславського експльоататора Германа Гольдкремера нагадує письменникові образок удава, *boa constrictora*. В иншій місці письменник бере символом для всіх таких соціальних хижаків беркута: „я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!.. За те, що кров ти пьеш, на низьких і слабих з погордою глядиш, хоч сам живеш із них: за те, що так тебе боїться слабша тварь“... Хоч беркут міцне та гарне з зверхнього погляду сотворіння, але він живе самим убійством, несправедливістю...

Боротьба та праця, се два чинники прогресу і автор підкреслює велике значіння праці. „Правдою і працею й наукою“ сподівається письменник досягнути вищу мету. „Я твердо вірю в труд його (чоловіка) могутий, в ті мільйони невсипущих рук, і твердо вірю в людський ум робучий“... Праця — основа людського існування та щастя: „лиш в праці мужня виробляється сила, лиш праця світ таким, як в, сотворила, лиш в праці варто і для праці жить“

Але ся висока оцінка праці, се глибоке до її шанування, се не тільки теоретичне, філософське рішення питання про людське життя: воно в творах Франка голосний та яскравий рефрен. Письменник завше чує своє поріднення з робочим людом — „я мужик, прольог, не епілог“ — відповідав він на докір в декадентстві. Серед споминів пережитого один з найбільш яскравих, в мягких, лагідних рисах — се кузня батька на селі: разом з глибокою симпатією до давно минулого дитинства тут є щира пошана до людської праці. З якою щирою симпатією та майже епічними рисами намальовано сю сцену гартовання сокири! І знов почуття кривого споріднення з далеким минулим, з робочим людом, його життям та почуттями. „На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золотобілі проміні, жевріє мов розтоплене вугілля і яриться в його глибині щось іще більше, промінясте, відки раз по-разу сарахкотять гилькасті зиндри. Се огонь у кузні мойого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі“...

Написавши в одній вірші, що героєм сьогоднішнім уже не дон-Жуан, а „продуцент-робітник“, письменник тримався сього погляду і в своїх творах; робітнику віддає він тут багато місця. Він кидає гіркий докір сьогочасному суспільству за те, що „чесна праця в нім придавлена, понижена“. Він складає цілий збірник „В поті чола — образки з життя робочого люду“ і дає нам малюнки праці в різних умовах, починаючи з селянської та ремісничої і кінчучи працею паночки в почтовій конторі. Поруч з глибокою симпатією до всіх працюючих, ми чуємо ненависть до всякого роду експлоататорів та гірку іронію проти різних шляхетних опікунів народньої праці, що видають закони та накладають податки, не придивляючись ближче до дійсного життя.

Довше зупинитися над соціальними темами Франка треба було за для того, що такі теми мають велике місце в літературній діяльності письменника. Але самими ними Франко не обмежується. І по-за границями соціального життя він уміє відчувати та яскраво передавати почуття та настрої. Франко різкими та яскравими рисами малює нам

важку життєву боротьбу, утиск експлоататорів та невимовно-сумну долю покривжених робітників, але разом з тим він відчуває — наприклад красу ясної місячної ночі і передає се нам кольоритно, в мягких, лагідних тонах. Дуже гарні та живі у нього образки на ріці життя: для розуміння сього треба згадати, що сам письменник страшний риболов-аматор. Подекуди — з другого боку — чуємо пантеїстичні відгомони почуття природи — наприклад: „вітре теплий, брате мій!“ — або в іншій місці: „рад би я яструбом плавать в блакиті, травкою ніжною пнятись з землі, хвилею бурхать о скали розбиті, мушкою гратись в вечірнім теплі“...

Нераз спиняється також письменник в своїх творах над детальним психологічним аналізом, який так часто в темах соціальних відступає на другий план перед обмальованням умов життя. В бориславських, наприклад, оповіданнях опис умов життя, серед котрих працюють ріпники, займає багато місця. Зовсім інша пропорція в циклі віршів „Зівяле листя“: зовнішні умови цілком відступають перед тонким психологічним аналізом чуття. Сі вірші, се лірична драма кохання у людини з хоробливо-розвиненою чутливістю й слабою волею і перед читачем в гарних образках всі моменти сієї ліричної драми, починаючи від розриву з милою і кінчучи самовбійством. Се не факти, а настрої, лірика, і через те прибирають мягкі, лагідні тони всі сі переходи в почутті, починаючи з признання, що він любить властиво не її саму, а свою улюблену мрію („люблю я власну мрію, що там у серденьку на дні від малечку лелію“) через моменти одчаю та вагання надії аж до глибокого бажання спокою та буддистських відгуків про нірвану-небуття (Поклін тобі Буддо!): кінець всьому — самовбійство, кінець кохання широкого і глибокого, але безсилового. Разом з тим се гарний зразок чужого оброблення тонких психологічних тем, і се у того ж письменника, що дав яскраві малюнки соціальної боротьби; бориславського пекла та дрогобицької тюрми.

Коли цикль віршів „Зівяле листя“ поруч з такими оповіданнями, як „Полуйка“ або „Добрий заробок“, являється гарним доказом, що Франко однаково добре вміє користуватись соціальними, як і психологічними темами, однаково добре вміє їх оброблювати, то з другого боку побіжний перегляд змісту поодиноких оповідань дає нам розуміти, який широкий взагалі кругозір сього письменника. В попереднім ми залишили на боці оповідання із життя так званої інтелігенції: тепер треба трохи зупинитися і на них. З більших „Основи суспільности“ — широко задумана, але на жаль не снінчена повість, мала дати детальну характеристику середньої польської шляхти, зубожілої фінансово, але з великими вимогами та аристократичними манерами. Докладно

змальована постать Адася, молодого хлопця з „добрим вихованням“ в звичайнім розумінню сього слова, але з повним браком моральних переконань: така ж сама коло нього і вся аристократична молодіж. Автор вже не звертався пізніше до цієї теми та до цієї верстви суспільства, але деякі риси сього голого цинізму під санкцією звичайної буржуазної моралі він яскраво обмалював в пізніших своїх оповіданнях, наприклад, погляди Юліяна в драматичній сцені „Чи вдуріла?“

Інакше задумано повість „Черехресні стежки“ — се перші кроки суспільної діяльності молодого адвоката Рафаловича. Письменник, що завше почував свій кривий зв'язок з робочим людом, почував себе сином селянина, як „вихований, вигодований хлібом, працею, потом свого народа“, Франко не міг не надавати великого значіння справедливому порішенню старого питання про відносини між народом та інтелігенцією. При всім тим письменник не забуває про старе споконвічне недовір'я народа до панів — „ніколи якось панська ласка хлопіві на здоров'я не виходить“. Се все разом — духова темнота селянства, його глибоке недовір'я до панів та їх культурної праці на селі, брак матеріяльних засобів і громадянської самосвідомости, се все значно утрудняє культурну діяльність інтелігенції. З другого боку треба згадати спеціальні умови галицьких відносин, недовір'я до кожного кроку в зрості української самосвідомости в Галичині, всілякі перешкоди в сих цілях зі сторони польського панства та краєвої адміністрації. Нарешті психіка працюючого — інтелігента, гірке почуття своєї самотности, хвилини знесилення та сумнівів, успіхи, розчарування. Легко уявити собі, яким цікавим має бути такий широкий зачеркнений малюнок суспільного життя, надій, змагань і боротьби. Ріжні фігури сьогочасного галицького суспільства, родинне життя Стальських, особисті почуття молодого Рафаловича, його надії та пляни, перші кроки його суспільної діяльності, відносини до селян, втручання урядників, се все намальовано яскраво і живо: заміри суспільної діяльності і особисті почуття йдуть разом, переплітаються в складну сітку гадок і вчинків, надій і розчарувань.

Звичайно серед глибокого та щирого захоплення суспільною діяльністю, серед надій та плянів, серед рідких успіхів та важких розчарувань. людина глибоко в серці плекає чарівну мрію про особисте щастя, про те рідне серце, з яким вона поділить свою радість в день успіха, свій пекучий біль в хвилини страждання. Але доля обманула сі надії ідеаліста Рафаловича. Родинне життя Регіни Стальської та її страждання від нелюба чоловіка, се один з найбільш важких і сумних малюнків, які вийшли з-під пера Франка, а своєю жорстокою експресією малюнок родинного життя Стальських, чи ліпше катуван-

ня Стальським своєї жінки, може зайняти місце разом з описом бориславського життя та дрогобицької тюрми: се все малюнки людської жорстокости, від яких холоне серце читача. Письменник знає, що в нашій житті є багато сумного і важкого, хоч де чого читачі і не знають, не бачучи на власні очі, наприклад, тюрми чи життя робочих людей. Треба показати се, засмутити спокійних, обурити задовольнених життям: нема для чого змінити дійсність, малюючи її в оповіданнях: коли ж дійсність брудна і гидка, „де ж нам взяти кращих декорацій?“ Через те, малюючи з рішучою одвертістю умови людського життя, письменник кілька раз наводить в своїх оповіданнях також сцени катування звіря людиною або людини людиною і се з невимовно-жорстокою реалістичною експресією. Але не треба забувати задля справедливої оцінки, що той письменник, що давав малюнки бориславського пекла або дрогобицької тюрми, що намалював родинне життя Стальських або сцену катування kota, вмів також добре передати вражіння чаруючої місячної ночі, ніжні відтінки кохання, або перші, неясні, напів ще несвідомі альтруїстичні змагання у цілком, здавалось би, загубленої людини на дні суспільства.

Степан Ковалів.

Серед звичайних споконвічних умов селянського життя перші прояви нових економічних течій були дивною несподіванкою: фабричний побут з його характерними умовами праці був дуже далекий від звичайного традиційного, і через те робив велике вражіння на свідків цієї переміни. Добре зрозумів це Франко. В селянському гуртку, що зібрався в кузні сільського коваля, обговорюють разом з сільськими подіями і новинами також і бориславські новини, але які казкові риси придбало в цих чутках і переказах бориславське життя! („У кузні“). В увагах селян і коваля ясно відбивається здивовання перед сими новими впливами та змінами: селяне при звичаєні до давнього предківського способу життя не можуть зразу собі уявити нових умов існування та праці.

Наочний свідок бориславського життя, Степан Ковалів, селянський син з походження і сільський вчитель по професії, глибоко відчув темний бік „галицької Каліфорнії“. Він спиняється в ній на тих же сторонах, що і Франко, але бере своє завдання вужче. Франко, як ми бачили, не відокремлює саме лише бориславське життя, мов щось самостійне, окреме; він малює його в звязку з іншими подіями і течіями, як одну лише ступінь в сучасній економічній кризі селянського життя. Таким чином перед читачем в цих оповіданнях малюнки економічного життя цілої країни: селянське бідкування, нові форми експльоатації, руїна селянського господарства, утворення сільського пролетаріята, нарешті як яскравий зразок матеріального і морального занепаду — бориславське робітництво. Ковалів не ставить собі такого широкого завдання, він малює лише бориславський побут і робить це з добрим знанням місцевих умов та з яскравим реалізмом; таким чином ці малюнки бориславського життя у Ковалева доповнюють бориславські оповідання Франка в обмальованню умов життя і праці бориславських робітників.

Коли одинокою метою усіх зусиль та пошукувань стає швидке збагачення, яким би не було це способом, тоді підприємець стає непомітно експльоататором, а робочий люд має значіння лише поскільки

з нього можна видушити цінну працю. Поруч з важкими матеріальними умовами життя та праці йде також і моральне пригнічення робочого люду, зневажання людини. Здержувати в таких випадках міг би лише страх кари, але в бориславському життю давніх часів такий страх кари грав дуже малу, непомітну роль. До якого неймовірного степеня могла доходити така експлуатація людини разом з її зневажанням в тім виємковім випадку, коли можна було зовсім не боятися скарги та кари, се показує оповідання „Дезертир“. Сільський парубок боявся військової служби й сподівався, що хоч він не зявиться до війська і треба буде йому якийсь час ховатися під страхом кари, але пізніше буде можливо йому вернутися до рідного села і звичайних умов селянського життя. Але вийшло не так, вернутися до рідного села було неможливо і парубок опинився в лабетах бориславських підприємців. Знаючи його тайну і загрожуючи карою за дезертирство, бориславські доглядачі доручають йому найбільш важку або найбільш брудну працю, посилають в найбільш небезпечні місця, куди ніхто не хоче йти: той мусить йти і як з ним що небудь станеться, не буде скаржитись: безправному дезертирові не можна шукати у закона захисту. Якими сумними рисами, повними обурення та жалю обмальовано таке нужденне життя дезертира! Але й звичайним робітникам приходиться не легко. Скільки жорстокости і твердого цінізму у тих, що для забавки дають робітникові розбити дінамітний патрон: забавка цілком безпечна для хазяїна: завжди можна звернути на брак обережности вбитих чи покалічених. Серед важких умов життя, під впливом економічного бідування та духовного пригнічення, серед неймовірно-тяжкої праці та безпросипного піяцтва — коли є гроші — робітники з селян цілком тупіють морально. Яскравою прикметою такого отупіння — се забавки робітників.

На тлі сього бориславського пекла яскравий приклад „Дрогобицький найда“, на яким так різко та ясно відбилася моральна роспушта бориславського життя. Найда був цілком в лабетах бориславського експлуататора та хижака Мотя Хуні і той усюди користується Найдою в своїх цілях. Найда — бориславський хуліган — вірно служить Хуні підсобляє його збагаченню. Просто чи підступом закликає він усіх до гостинного шинку; коли в шинку було мало люду, або треба Хуні було дешевих робітників, Найда завжди вмів ужити підступу, щоб знайти Хуні і се і те. Отсей п'яний хуліган був дуже швидкий на вигадки, коли се було потрібним, і завжди вмів сухим виходити з води. Найбільш ефектно Найда зумів підстроїти погром чужосторонніх робітників, привезених новими підприємцями. Але се була остання праця Найди. Мотьо Хуня задумав кинути Борислав і оселитися в іншій місті. На прощання вийшла у нього одверта розмова з Найдою

і не маючи вже більш потреби в Найді, бориславський промисловець нечёмно обійшовся з недавнім своїм помічником. В душі Найдю вибухла давня ненависть і злоба, що росла та збиралася протягом нужденного життя, сумного бідування: він жорстоко помстився над колишнім своїм хазяїном і був покараний як убійник: закон, що мовчки дивився на сумне здичіння робочих мас та на пригнічення безпомічних і розпуку голодних, зявився як раз покарати злочин.

Наочним свідкам глибоких змін в життю звичайно буває важко заховати повну безсторонність в цінуванні цих змін. Кожна зміна в соціальному або економічному устрою звичайно приносить з собою багато горя для всіх тих, що не можуть швидко пристосуватись до нових обставин життя. Через те звертаючи особливої уваги на ці прикмети змін, свідки та сучасники часто висловлюють занадто гострий осуд. Цілком зрозуміло, що і селянське життя для такого свідка перших початків запровадження фабричного побуту покажется в порівнянні занадто принадним.

Але Ковалів занадто добре знав селянське життя, щоб віддатись такому контрасту старого й нового і прийняти таке противставлення в основу характеристики сьогочасного життя на селі. В оповіданнях з селянського побуту Ковалів малює в яскравих, але сумних рисах різні сторони селянського бідування. Важким тягарем на плечах зубожілого і безпомічного селянина лежать „добродійства“ різних опікунів, що думають лише про власне збагачення. Фігури таких крамарів, шинкарів, лихварів, що позичають гроші в важку хвилину селянського нещастя, а потім, звертаючи позичку, цілком руйнують селянський добробут і забирають селянські землі у свої ціпкі лабеті,—сі фігури знайомі читачеві і з інших малюнків галицького життя, але Ковалів підкреслює деякі подробиці тісного та щирого споріднення між експлуататорами селянського життя й дрібними сільськими урядовцями: війт підсобляє та підтримує лихваря в його фінансових операціях і сам не лишається при тім без нагороди („Громадські промисловці“).

Одним з найбільш трагічних оповідань—являється „Безжурність“. В нашій щоденній життєвій трагедії так часто переплутано з щоденним звичайним, що іноді важко його й помітити. Гриник Гриників вже хлопцем помагав батькові возити камінь, потім він і сам став бити камінь на шляху, збагачуючи своєю невпинною, важкою і дешевою працею свого добродійника—жида; працює, не покладаючи рук, Гриник, працює на всю родину, на старого батька, на ледащих братів, що, не соромлючись, живуть працею брата; і ніхто не звертає на се уваги: мов так і треба, працювати на дармоїдів братів. Нарешті, несподівано трагічно гине Гриник в бійці своїх братів з сусідами, гине неоцінений

тими, кого він годував. Бійка ся, що скінчилася таким трагічним, несподіваним вбивством, почалася так, ні за що, зза дурнички та лайки; подібне також і в оповіданню—„Кого сеї неділі вибють?“ п'яна кумпанія в шинку так ні за що, з п'яних очей вбиває парубка, що хтів її подрочити.

Від сих сумних подій селянського побуту, від сієї безпросвітної безпомочної бідноти автор шукає відпочинку в дитячих споминах, в сценках з дитячого життя. Ось наприклад, „Завіщання“: малого хлопця кличуть писати із слів вмираючого завіщання; пише він дуже старанно, гордий з такого важного та відвічального доручення, але, не помічаючи, робить кумедні помилки та перекручування. Коло ліжка вмираючого—боротьба ріжних бажань та зусиль, заздрість, жадність: але все ж таки дитячі спомини надають йому ясний, спокійний кольорит. Письменник добре обмалював психологію дитини, зацікавленої що йно уродженням молодим бичком, а тепер перейнятої цілком почуттям важної та відвічальної справи. З таким же розумінням дитячої психології написані і інші оповідання з дитячих років.

Ширше задумано повість „Сільські звідарі“. Селянський побут давніх часів виступає перед читачем в рямцях дитячих споминів. Тут нема ідеалізації селянського життя з давніх часів, але в дитячих споминах заховалося саме лише яскраве й вони надають минулому спокійний лагідний кольорит. З теплим гумором обмальовано тут ріжні деталі та постаті, наприклад, постать старого коваля Шваба; просто ро та з яскравими деталями описує автор, як справляли по предківському звичаю з певним церемоніялом весілля тітки його Оксани, як потім цілим весільним поїздом заплуталися в-ночі по гірським стежкам. Спокійний, лагідний тон сих описів стоїть в різкім контрасті з сумними малюнками сьогочасного селянського побуту. І тоді були сварки, суперечки і непоразуміння, але в лагіднім світлі дитячих споминів таким спокійним та ясним виступає родинне життя давніх часів і всі сі персонажі—і коваль Шваб, і напашко Олійник і бабуся Матуся Лучачка і п'яниця Генькевич, сі постаті, що дитяча пам'ять старанно заховала і зберегла до старих літ.

Тімотей Бордуляк.

Цікавим контрастом до песімістичних малюнків селянського життя в творах Ковалева з'являються народні оповідання Бордуляка. Се те ж саме нужденне і зубожіле галицьке село, знищене важкою працею та великими податками; так само багато подібного і в зверхнім вигляді оповідань: невеличкі, безпретенціозні оповідання, кожне в кілька сторінок, епізоди щоденного селянського бідування. Але різниця в відносинах письменників до тем і персонажів з селянського життя. Бордуляк зовсім не оптиміст, він не забуває, що в селянськiм життiю багато сумного, він яскраво малює ці сумні та важкі сторони селянського життя, але разом з тим глибше і ліпше, ніж хто инший, він вміє відчутти і передати рідкі хвилини безжурного спокою і ясної радості. Через те ясний спокійний кольорит, що виступає у Ковалева лише в дитячих споминах, становить характерну прикмету більшості селянських оповідань Бордуляка — і се завдяки спокійній чутливості письменника. Легко уявити собі глибоку радість дітей, коли нарешті тато купить довго ждану корову і вони вже завсіди, що-дня, будуть мати солодке молоко. Але разом з такою яскравою і шумливою радістю дітей, автор вміє також обмалювати більш спокійну і стриману радість дорослих і коли разом ціла родина, дорослі й діти, кожний по своєму відчуває сю радісну новину — се разом надає сьому дрібному — здається — епізоду селянського життя ясний і бадьорий відтінок.

Се оповідання — „Дай Боже здоровля корові“ може бути добрим зразком літературної манери Бордуляка. В ясний весняний день Матвій веде до дому що йно куплену корову і розмовляючи сам з собою, згадує про ту важку зимову працю в лісі, заким заробив ці п'ятдесят гюльденів, що сплатив за корову. Але тепер, коли сповнено давнє бажання, ці спомини про важку зимову працю не нагонюють сумного настрою в ясний день серед зелених полів. Діма між тим нетерплячо чекають тата з коровою мати і діти. Дочекалися нарешті корови, подоїли її і зробили кашу з молоком: — „Добра каша — каже батько — вже мь давно таку їв“ і всі чують в своїй душі якесь

свято... Так довгий час не було в них корови, так довгий час діти не виділи ложки молока“ і в кінці уся родина і діти і дорослі однаково бажають — „дай же Боже здоровля корові за те, що дала молока“. В сім усе оповідання. Подібними ж рисами намальовано в оповіданню „Перший раз“ постать малої Парані, як вона уперш з дорослими, як робітниця, вийшла жати хліб в полі: як вона чекає нетерплячо сього дня і радіє, що вже може брати участь в праці старших. В оповіданню „Мати“ ми бачимо трагедію материнського кохання: коханий син пішов в військо і мати вбивається за ним і нарешті вмирає від суму на самоті.

На перший погляд могло б здаватися, що се поворот до старих часів, до давньої манери оброблення літературних тем з народнього життя, але поруч з глибоким, чутливим розумінням селянського життя тут усюди в основі лежить здоровий, спокійний реалізм. Ся наївна фраза „дай боже здоровля корові“ — се не така випадково притягнена риса для характеристики селянського життя, але цілком потрібний і зрозумілий вивід з щоденного селянського бідкування, коли і кашу з молоком не часто побачиш, а з другого боку — скласти п'ятдесят гульденів можна лише важкою невпинною працею цілої зими.

Перечитуючи оповідання Бордуляка ми бачимо перед собою звичайне галицьке село, селянську бідноту, темну, безпомічну, „П'ятдесят ринських! То не п'ятдесят калачів ззісти, а товчися цілу зиму з сокирою по лісах, по дебрах, коло сажнів, коло брусів... мерзнути як собаці, та ще й о жидівську ласку стояти“ — каже Матвій ведучи до дому нову корову. В подібних же рисах обмальовано важку працю в лісі коло рубання дерева в оповіданню „Бідний жидок Ратиця“. І все ж таки після такої важкої праці — лише кусень хліба та голий борщ, що Катерина Грущика „зварила, поставила в мисці на столі перед дітьми, а сама пішла в куток і гірко заплакала“ як їй довелося уперше годувати ним дітей після смерти чоловіка. Але для бідного жебрака діда Макара і такий голодний борщ — ласощі в порівнянню з звичайним чорним випрошеним хлібом. Окрема жменька людей се сільська інтелігенція — се ті, що вміють і люблять читати, читають вони газети, перечитують святе Письмо, роздумують над політичними новинами; такі — дяк Онисько, дяк Гриць, дядько Федюсь: найбільш яскраво і повно на тлі далеких дитячих споминів з давніх часів виступає останній, дядько Федюсь.

З глибоким співчуттям малюючи життя робочої бідноти, автор знаходить у себе і слова симпатії до бідного жида Ратиці, що важкою працею добуває собі кусень хліба. В сьогочасній галицькій дійсності, як і в галицькій сьогочасній белетристиці, жиди на селі ви-

ступають дуже часто як експлоататори і гнобителі: знає про се і наш письменник, як знають і селяне, але всі вони в глибокім почуттю різниці між гнобителем і пригнобленим щиро жаліють нещасного Ратицю. Се оповідання — „Бідний жидок Ратиця“ дає нам яскравий сумний малюнок жидівського бідування і разом з тим болючий зразок життєвої трагедії, як людина — зубожіла і безпомічна — хапается за всі можливі засоби, щоб якось прохарчувати голодну родину і вмирає знесилена голодуванням та безнадійними зусиллями.

Життя Ратиці — як воно проходить перед нашими очима — се важка стежка постійного економічного знищення, низка страждань, але сією стежкою проходить також і велика сила селян. Ми вже бачили в оповіданнях Франка і Ковалева сумні галицькі зразки такого бідування і знищення, ми бачили також і паралельний психічний і моральний занепад. Бачив се в життю і сам Бордуляк, але він трохи штучно сполучив всі такі неприємні риси в особі одного Гаврила (оповідання „Гаврило Чорний“). Був се по переду добрий господарь, але потім зпився і зледащів; погано він жив з жінкою та донькою, і на останню мав він дуже не гарні заміри, а коли не вдалося, хотів навіть вбити свого зятя. Нарешті автор зустрічає його жебраком і калікою, без скарг і нарікань: „він був навіть щасливий, але ж його щастя було цілком инше від того, котре я для нього колись придумував“

Під важким яггарем знищення, що вже наступило чи тільки загрожує, селянська думка починає працювати, шукаючи порятунку й вихода. Для бевсилих вийти з давніх звиклих умов життя і господарства одинокий легкий вихід — се перехід на свободні землі. Ми знаходим вже у Франка отсі бразілійські теми, доторкається їх також і Бордуляк. В оповіданнях — „Ось куди ми пійдемо, небого“ ! „Бузьки“ — се тільки легенько занотовано, а в більшій повісти „Іван Бразілієць“ ми маємо яркий малюнок бразілійського бідування, починаючи від сумного прощання з рідним селом і надій на ліпшу будуччину і кінчаючи повним економічним знищенням і загибелю цілої родини. Письменник вибрав метод суб'єктивний і перед читачем в листах, оповіданнях і яскравих як галюцінації споминах бразілійця ціла трагедія бразілійського нещастя, а разом з тим повна руїна надій на инше, більш щасливе життя в далекій ясній стороні, далеко від звичайного щоденного бідування галицького побуту.

Наталя Кобринська.

Ми бачили в оповіданнях Франка і Ковалева окремі моменти переходу до нових економічних умов життя. Такий перехід не може бути швидким, не може бути і цілком спокійним. Нове руйнує старе, люде видерті з давніх звичайних умов існування і праці не можуть зараз же приладитись до нових обставин і через те мусять терпіти і страждати. Нова фабрична праця йде по руїнах давнього селянського господарства і в кадри фабричних робітників вступають зруйновані селяне, бувші заможні господарі села.

Ся зміна окрім впливу економічного має і вплив психічний. Для селянина, що з дідів та прадідів був господарем на селі, нові умови праці не можуть пройти без сліду. Велика ріжниця, чи почувати себе фабричним робітником і разом з іншими вважати себе лише невеличкою одиницею в великім підприємстві невідомих власників. Нові умови праці, нові форми економічної залежності, нарешті нові відносини до товаришів, співробітників—се таке далеке від звичайних сільських умов життя і праці, що лишає певний слід навіть в тих, що не цілком і не на завжди поривають в селянським життям.

За останні десятиліття на селянській психології відбилися окрім економічних впливів ще й політичні: економічні впливи йдуть глибше, але вони поки що дають себе вповні відчувати в невеликій численности людности. Політичне виховання йде не швидко, але захоплює ширші маси і збуджена думка хоч ще не в силах знайти цілком вірний вихід з політичної плутанини, все ж таки ясно розуміє важність сих питань і вірного їх розв'язання. Коли приходиться подавати голос за того або иншого кандидата, треба розібратись в плутанині партій і їх обіцянок, далеких цілей і практичних вказівок. Не може бути вагань, як ся далека мета, але багато сумнівів і непевности, яким шляхом треба йти зараз, за якого кандидата зараз голосувати, щоб мати свого представника, свого оборонця. І до сих загальних умов політичного життя і політичної боротьби, треба додати ще спеціальні галицькі— адміністративне і суспільне опікування селянською українською ма-

сою, щоб зрозуміти, яким млявим темпом ішло досі політичне виховання селянства, в яких важких сумнівах мусів себе почувати селянин, коли йому приходилося уперше покористуватись правом виборця.

Зхарактеризувати психологію селянина-виборця і задумала Кобринська в своїм оповіданні „Виборець“: знаючи добре селянське життя, вона вміла се зробити досить яскраво і релефно. Наче живий встав перед читачами типовий селянин Яким на тлі передвиборчої агітації, переплутаних впливів та власних вагань. Поруч з споконвічним недовірям до панів — „панам легко жиється на світі, а ти, хлопе, на них роби!“, поруч з давнім та кріпким скептицизмом до безплідної — здається громадської справи — „їм якісь дурниці в голові, а ти іди та трать час“, поруч з сими почуваннями, прокидається і поволі кріпне нове почуття, почуття свого суспільного обов'язку, почуття могутньої єдності цілого народу, а разом з тим давні селянські надії, що може нарешті тепер пощастись скинути давні важкі тягари селянського життя. Обраний разом з 3 іншими виборцями голосувати на посла, Яким почував себе в осередку протилежних впливів: з одного боку під наставляє голосувати за „руського пана з Львова“, а з другого боку за польського кандидата тягне вїт і спокушає Якіма грошима, разом з тим дбаючи розбудити давній селянський скептицизм проти панів взагалі — всі пани однаково селянинові ворожі. В останню рішучу хвилину Яким порвав з спокусителем і подав голос за руського пана, але все ж таки там далеко, в серці лишилися не розвіяні давні сумніви — „чи той вибраний Якіма голосом пан зі Львова обітре той кревавий піт з мужицького чола, чи зменшить податки і дачки, чи верне право до затраченої землі, зарінків, лісів і пасовиськ? — не знати“... Се сумне почуття непевності, се вивід з довгих років селянського життя, важкого і безпомічного, без широкій піддержки маючих і знаючих верств суспільства.

Зазначене в сім оповіданні глибоке знаття дійсности дає себе почувати не тільки в характеристиці селянського побуту. В оповіданні „Жидівська дитина“ автор малює нам іншу верству — жидівське життя маленького містечка. Дуже живо і релефно виступає перед читачем ся фігура малої Гінди і її психологія. Улюблена її мрія купити собі капелюх, але хоч як їй він подобається, все ж таки практичне розуміння бере гору і через кілька днів Гінда при нагоді перепродує свій капелюх з чистим зиском в 5 крейцарів. Се перша проба самостійного факторства і се стільки ж вдовольняє Гінду і тішить, як і втіха мати цілком новий гарний капелюх. Психологія отсієї дитини обмальовава, так же яскраво і живо, як і поодинокі риси життя і фак-

торства в сім малім куті: автор добре розуміє і сі умови життя і їх вплив на дитячу душу, її бажання і поривання.

В порівнанню з сими оповіданнями, в обробленню тем з життя інтелігенції проявлюються інші прикмети літературної манери. Тут далеко менше подій, більш думок, самоаналіза і споминів. Ось, наприклад, оповідання „Пан Суддя“: сидить якомсь ввечорі на самоті старий суддя і перебирає в думках ціле своє минуле життя. Все, що ми знаємо, се тільки власні спомини, власні його думки. Невеселі отсі спомини: ідеалістичні погляди і поривання давніх молодих часів розвіяні важкою життєвою боротьбою, і непомітними кроками далеко відійшов від них пан суддя! Скільки конфліктів між почуттям обовязку і любовю до родини — серед важких матеріяльних обставин. „Колись гордий противник всякої неправди, тепер низько клонив перед нею голову; сміло стоячий під прапором ідей — тепер відцурався їх, бо вони ввели його в суперечку з обставинами доби; захитник бідних — жив їх кривдою“ і тепер як раз в сей тихий вечір на самоті пан суддя відчуває себе в важкім ваганню: треба грошей, щоб вислати жінку до купелів, а сина до школи, а одинокий вихід — покривдити душою в судовій справі. Се дуже часта — на жаль — історія і автор вмів розповісти її досить ярко і докладно, не виходячи з своєї об'єктивної ролі свідка, але в однім місці він додав від себе вказівку, що псує сю об'єктивність, вносить непевність в розуміння відносин автора до писання фактів. Перебираючи з сумом ціле минуле своє життя, пан суддя відчуває свою вину, але разом з тим повстає в його гадка, що як би він знов почав жити, вдруге переходячі „ті самі дороги життя. то жив би, як жив, і зістав би тим самим, чим тепер є“, і так само прийшов до свого крізісу. Що се таке — гіркий життєвий досвід самого автора, фаталізм життя, чи виходячи з ролі об'єктивного оповідача автор хотів додати ще одну останню рису, щоб змякшити осуд над паном суддею?

Інше оповідання тої ж самої літературної манери — се „Дух часу“ (раніше звана „Пані Шуминська“). З ґрунту індивідуальної етики, на яким збудоване попереднє оповідання, переходить тепер автор до характеристики зміни суспільних течій і настроїв. І знов перед нами лише погляди, сумніви і жалі старої Шуминської, свідка наглої і несподіваної зміни суспільного життя. Автор — об'єктивний оповідач — не додає від себе нічого і перед читачем лише психологія старої попаді давніх часів і давніх поглядів. Раз якомсь в зимі — починається оповідання — пані Шуминська „замість пообіднього сну взяла до рук панчішку і сіла при вікні“ Сей початок оповідання дуже добре підходить до цілого життя Шуминської, як воно виступає пе-

ред нами в її споминах про минуле. Легко уявити собі, що в цих споминах лише життя родинне без жадної домішки суспільних інтересів і відгуків. В тім давнім попівським побуті з давних давен повелося так, що доньки виходили за парохів, а сини самі ставали парохами. Людина з вузьким світоглядом, нерозвинена і неосвічена, не може собі і уявити життя для себе по-за межами звичайного існування, знайомого ще з дитинства. Пані Шуминська не могла і для своєї родини уявити инакшої долі, і в тім, що як раз вийшло супроти її надій і бажань, і що діти і внуки її пішли иншим шляхом, а не звичайним попівським, се злий, несподівано і незрозуміло шкідливий „дух часу“. В долі дітей та внуків Шуминської „дух часу“ відбився дуже мало, вони не поривали рішучо з традиціями своєї суспільної верстви, не йшли новими стежками і через те уявляти такі дрібні відміни життя— проявами великого, всеруйнуючого „духа часу“ могло лише неглибоке розуміння старої поведінки. Через се наведені в оповіданню факти втрачають відтінок глибокого трагізму зустрічі старого і нового і за оповіданням лишається лише заслуга доброго обмальовання традицій і поглядів попівства давніх часів, які так добре знала — з власного досвіду — авторка, сама з попівської родини.

З тої ж попівської верстви узята тема оповідання „Задля куска хліба“. Се дуже звичайна тема про бідну дівчину, яка задля злиднів мусіла вийти заміж за нелюба, щоб лише мати кавалок хліба. В кінці оповідання — і се характеристично для автора, як одного з проводирів жіночого руху в Галичині — додано нятяк на ненормальне положення жіноцтва серед сьогочасного суспільства — без вищої освіти, без самотійної праці; завдяки сьому поясненню, оповідання се стає мов ілюстрацією, до якої безпомічності доводили дівчину ті недавні суспільні умови, коли для дівчини, аби тільки щоб жити — треба було конче „стояти о ласку“ чоловіка чи родини. Менш вдатною і зрозумілою вийшла у авторки психологія самої Галі, дівчини взагалі, для якої „кокетство було тяжким трудом, тяжкою „боротьбою о існування“. Се був би цікавий аналіз, але авторка не змігла його виконати.

Андрій Чайковський.

В розібранім вище оповіданню „Пан Судия“ ми маємо наче б то епілог судової кар'єри, сумний кінець надій, поривань до ідеалу та бажань широї суспільної діяльності. Те все лишилося там десь далеко в початку самотійного життя і тепер в кінці життєвого шляху ми бачимо лише втомленого, розчарованого урядника з сумними поглядами на життя і людей!

Доповненням до сього може бути повість Чайківського „З ласки родини“ — се як раз початки урядницької діяльності, початки судової кар'єри, як раз те, чого бракує в оповіданню Кобринської, при тім описане повно і реально, бо автор сам з власного досвіду добре знає спеціальні умови життя і діяльності судового урядництва, тоді як Кобринська вдовольнилася лише побіжними вказівками.

В повісти перед нами проходять дві паралельні біографії, злучені між собою досить механічно, і заголовок належить лише до одної. „З ласки родини“ се знов сумна, але звичайна доля дівчини тих недавніх часів, коли самотнім виходом для дівчини з середньої інтелігенції було дбати о ласку чоловіка, щоб не почувати себе важким тягарем своєї родини; ми бачили се вже у Кобринської — „Задля кусника хліба“. Марійка — донька небагатого сільського пароха — рветься до науки, до вищої освіти і самотке для неї приступне, се лише вчительський семінар; се дуже мало, але і се бажання не здійснилося. Далі йдуть сумні роки страждань, довга агонія молодої широї душі, боротьба за свою свободу, свою індивідуальність, при чім ворожою силою з'являється жінка її брата Павліна, енергічна, сувора для Марійки. Після смерти батьків Марійка переходить на життя до брата; братова скидає на Марійку усю майже господарську працю, але не забуває ніколи нагадати, що вона живе лише — „з ласки родини“. Павліна має взагалі до Марійки недобрі почуття і хоче її позбутись віддавши за когось-небудь: знаходить вона для Марійки мужа — несімпатичного Пташка і примушує ту згодитися на се. Марійка між тим і раніше вже любила Копача. Таким чином опозиція Марійки замірам Павліни і її пресії виходить з двох причин: з одного боку — Марійка любить Копача і йому вірна, а з другого боку — се більш

загальне і глибоке — боротьба за свою свободу, за свою індивідуальність, за вільне право вибору — супроти пресії родини та вузьких поглядів на жіноцтво і його виключне лише родинне призначення.

Друга паралельна біографія цієї повісті — се біографія Копача; він — син селянина, юрист по освіті, судовий урядник. Його рекомендовано вчителем для Марійки, щоб приготувати її до вчительського семінару і ці відносини вчителя і учениці при ближчій знайомості перешли в більш глибоке і ніжне почуття. Далі малює нам письменник перші кроки Копача в своїй судовій діяльності. Певно, подібними ж стежками починав колись „пан судия“ з оповідання Кобринської, але Копач більш щасливий в тім, що не забував ідеалістичних поривань і бажань своєї молоді доби. Усюди ми бачимо його однаким. Не піддаючись спокусі, не боючись погроз, він завжди виступає оборонцем селян в їх справах з дідами і експлуататорами і таким чином здобуває велику популярність між селянством. Дуже цікаві наведені тут подробиці життя і діяльності судового урядництва недавніх часів: в сім полягає цікавість відповідних розділів повісті, але автор — на жаль — не вмів зеднати ці деталі й подробиці в яскравий суцільний малюнок, занадто иноді вдаючись в ці числені, цікаві з-окрема, але втомляючі в сумі — подробиці, і се робить вражіння випадкового механічного сполучення.

Цілком відмінну верству малюють перед нами дві більші повісті Чайківського — „Олюнька“ і „В чужім гнізді“. І інші письменники доторкалися побуту ходячкової шляхти на селі, Франко, наприклад, намалював — як ми бачили раніше — постать Довбанюка, Ковалів дав в однім оповіданні побіжний зразок сього побуту, Цеглинський взяв з цієї верстви тему для своєї поеми, але найбільш повну і докладну характеристику маємо ми в цих повістях Чайківського. Село Пишнівці в повістях Чайківського се дійсне село в Самбірщині і письменник бачив в дійсності сей цікавий побут, який і обмальовує в своїх творах. Ходячкова шляхта живе тепер на селі поруч з селянами, не відріжняючись від тих ні в своїх засобах життя, ні в своїх умовах побуту. Як і звичайні селяне, шляхтичі самі працюють в полі, так само-ж бідуючи від безземелля. Але заховалося яскраве розуміння різниці між суспільними верствами і шляхта тримається окремою групою разом з своїми префектами і асесорами (замість звичайних войтів), ухиляючись від зближення та споріднення з селянами. З другого боку тримаються вони осторонь і від панів, розуміючи своє посереднє положення між сими двома верствами — властивим шляхецтвом і селянством. Від давніших часів заховалися де-які шляхетські погляди і переконання, хоч се і не вяжеться тепер з дійсним положенням і побутом ходячкової шляхти. Така то в загальних рисах ця верства, обмальована Чайківським в його оповіданнях.

Більш цікаво задумане „В чужім гнізді“: се конфлікт між двома суспільними класовими психологіями, між двома суспільними верствами, класовими і суспільними впливами. Перед читачем дві окремі біографії, одна по другій — батька і сина. У ходачкової шляхти з сусідою, великим властителем — бароном були непорозуміння і сварки з-за земель і нарешті дійшло до серйозного вибуху з прикликанням військової сили. Під час „втихомирення“ один з шляхтичів був вбитий і його малого сина бере до себе барон на виховання. Пізніше удова баронова бере сього Михася за управителя і дійсно се був розумний і чесний управитель; не вважаючи на свою близьку стичність з великопанським шляхетським життям, Михась не переймає переконань і звичаїв цієї верстви, а лишається як і раніше, типовим ходачковим шляхтичем, працюючим, як селянин, і горючим, як шляхтич. Після смерта баронової Михась без жалів і вагань вертається до свого попереднього господарства. Инакше склалася доля його сина Юзя: вихований і випешений самою бароновою, Юзьо переняв звичаї і погляди сього забезпеченого, безжурного панського життя і вернувшись до тата на село не міг приладитися до простого, напів селянського побуту батьківської родини. Він рветься назад до панства і не може вдовольнитися долею хлібороба, хоча-б і шляхтича. На психіці Юзя таким чином відбилися як раз шкідливі впливи панського життя світогляду.

Поруч з сією темою — побутовою з соціальною закруткою, тема „Олюшки“ зявляється більш вузькою: се нещаслива доля дівчини, що вийшла заміж за нелюба, людину сувору і жорстоку. Більш цікаві — ніж саме бідування Олюшки — знов гарні описи побуту ходачкової шляхти.

І знов від сих оповідань ми переходимо в цілком инакші умови життя в споминах автора — „Спомини з-перед десяти літ“. Се военні спомини з окупації босняцької, куди автора було послано відбувати військову повинність. Написано ці спомини просто, без прикмет світогляду спеціального вояцького і тим більше роблять вони вражіння. Се був тоді студент юрист з четвертого курсу; автор просто згадує, що довелось йому тоді бачити, чого свідком довелось йому бути. Описує він і невидану досі гірську околицю і сцену салдатського невдоволення проти їжи, сербську красуню і сумні вражіння першої бійки, останки римського давнього шляху і зустріч з голодними босняцькими повстанцями. Проти волі студент юрист мусів іти битись з Босняками, нагло і несподівано мусів брати участь в жорстокості війни, і се надає сим простим, безпретенсійним споминам відтінок глибокого трагізму, широкого жаху перед руїною братовбивчої війни.

Дмитро Маркович.

Селянське життя се звичайна тема українських письменників, і звичайний тон для сих тем — сумний, сірий. Чи писано об'єктивно-епично, як писав Левицький свою „Кайдашеву сімю“, чи суб'єктивно-нервово, як писала більшість, всюди загальне вражіння від сього селянського життя лишалося сумним. І в минувшині рідній в життю селянства знов виступають наперед важкі, сумні риси дійсности. Українські письменники, маляри селянського життя, ніколи не уживали ясних фарб — спокійного народнього добробута, задоволення життям, ясної безжурної певности за будучий день.

Такі ж сумні малюнки і у Дм. Марковича в його оповіданнях з селянського життя. Від сих малюнків віє на читача сумом і одчаєм. Бідування економічне разом з духовною темнотою важким тягарем лежать на селянстві. Важка праця і важкі злидні без надії на якесь поліпшення: „нема хліба — нема й щастя на селі“ і для сих немаючих постійна важка гризота — „аби на шматок хліба заробити“. І окрім такого звичайного бідування бувають ще надзвичайно важкі часи: „голод у селі — страшне слово!“ нема кому допомогти, бо всі бідують, а земської помочи не вистарчає на всіх...

В таку важку зіму удова Ганна з малими дітьми побачила себе в дуже важкім стані. Одинока надія її на сина Степана, що прийде до дому і принесе гроші, зароблені в наймах. Але надія ся не здійснилася, Степан грошей не приніс, хазяїн його рощитав і потім ніле не міг він знайти праці: усюди однаково бідують. За порадою сусідки мати виводить 12-літню дівчину у найми на сусідній хутір. В степу — як ішли — захопила їх заверюха і знесилена дівчина вже не могла далі йти. Заким мати покликала людей на поміч, дівчина була вже мертва. Ось і уся нехитра, а повна безмежного горя трагедія („У найми“). В таку ж степову заверюху чабани стережуть шматок — себ то гурт овець шпанки. щоб їх, цілу отару овець, не розбило на кавалки, та не загнало б далеко в степ, де вони без поратунку загинуть. В клопоті чабани і не завважили, як відбився непомітно від них знесилений і го-

лодний підпасок-хлопеш, а вранці найшли його зовсім задубілим („Шма-ток“). Се також звичайна драма голодного бідування за кусень хліба.

Таке бідування гонить з дому в найми і віддає в залежність від експльоаторів різного типу. До того ж ще і духовна темнота селянина, брак освіти і незнання юридичних норм, — і обманути селянина стає дуже легкою і спокійливою працею. Цілий ряд таких хижих експльоаторів проходить перед очима читача, починаючи від шинкаря, що ширить за для своєї користи п'яцтво межі селян, і кінчаючи вже багатим впливовим підприємцем. Грошові вигоди заслонюють в очах власника усе инше, і яке йому діло, що замерз хлопчисько-підпасок, коли б лише цілий був многотисячний гурт овець-шпанки; яке йому діло, що наймитам нема чого їсти — на ярмарку у Каховці Полтавці „поставили дешевше“, отже можна рошитати і взяти инших наймитів ще дешевше; і ось наймаючи за низшу платню робітника, прикащик не хоче йому позичити в нужді й трицяти копійок. Мов кріпке, міцне павутиння, зо всіх боків селянина оплутує систематична і безсоромна експльоатація. Ось шинкар Лейба бере у Панаса новий кожух, позичає йому за те десять рублів, а з сих лишає собі як процент для певности пять рублів і нарешті Панас приходить до дому п'яний з двома рублями лише. Так обрахував шинкар, і такий безсоромний вчинок будить в серці важку думку: „нема, нема правди... шахрайство, кривда панує, а правда згинула!“, далі підіймається міцна глибока злоба, ненависть проти експльоатора: „а хто знушається над людьми? чи не Жиди? Вони... Годі знушаться над людьми... Г-о-о-ді!“ і се обурення приймає найбільш ясну і просту форму — вбити. Тільки випадково се почуття пішло иншим напрямком і Панас не вчинив вбивства. Подібним же безсоромним експльоатором являється вже свій чоловік лихвар Мусієнко, жорстокий, невмолимий. Мусієнко допомагається свого, і ні чим його не можна ублагати: „то брехня: не мерли й не вмуть. А як береш, то треба віддати“ — се увесь етичний кодекс лихвара.

Серед таких тяжких обставин, серед такого щоденного безвідрадного бідування одиноку втіху, одиноке забуття шукає селянин в горілці. Але в хвилину зворушення підіймається в серці все, що там роками кипіло і збиралося, підіймається міцною хвилею і шукає виходу. Ось і Панас — як би не трапилася пожежа — певно вбив би Лейбу, та був би засуджений, як злочинець. А хіба б се дійсно був злочинець? Се тільки знесилена, змучена життям людина, яка там, в душі, багато заховала доброго і гарного. Се дуже важна риса в літературнім дарованню нашого письменника, ся вмість підійти до людини, заглянути в її душу і побачити там добрі почуття, яких звичайно не при-

пускають інші. Панас прийшов з сокирою вбити шинкаря, але замість того кидається рятувати свого ворога, як тільки побачив небезпеку від того, що загорілася нафта. Так само і Іван з Буджака вбив за кілька копійок прикащика і не покався в тім — се виходить „форменний злодій“, але він віддає всі свої гроші тій нещасливій жінці, що йде в Сибір з немовлятком: до жалю зворушила сього Івана з Буджака доля нещасливої жінки, будуче її гірке бідування в далекім чужім краю. У иншого також „злодія“ Омелька каторжного міцна і глибока любов до своєї родини і ось він втік з заслання, два роки блудив по Сибіру, мов той звір, боячись бути зловленим, не їв кілька днів і се тільки для того, щоб побачити свою жінку і дітей. Таким чином ці приклади ясно показують, наскільки треба бути обережним, засуджуючи людину, як злодія, за оден лише вчинок і відмовляючи їй во всіх добрих людських почуттях за те, в чім винна властиве не вона, ся людини, а її нещасливе бідування. Тут можна пригадати одну фразу селянина з пєси Дм. Марковича: „по мойому так: у мужика чесноти тієї нема і не шукайте, він голодний: увесь він за шматок хліба беться, тому й ненажерливий. Мужикові треба добре наїстись, наїстись вволю, тоді він чесний стане, а поки що він за гроші і душу продасть“. Се дуже сумний і грізкий осуд сьогочасних сільських умов, але він занадто песімістичний і як раз з наведених вище прикладів легко побачити, скільки доброго почуття там в серці простих звичайних людей, яких лише нещасливі обставини життя повернули на иншу, важку стежку.

Індивідуальна прикмета творчости Дм. Марковича — се знання степу. Він знав сю країну і вмів добре її малювати. Широкий простір степу з рідкими де-не-де розкиненими хуторами на далекім віддаленню оден від другого, гурти овець на випасу з їх півдикими призвичаєними до степного безлюдства атагасами та чабанами, сумна осіння заверюха, погибельна для отари, що відбилася, або для заблудної людини — се все виступає у оповідача живо і яскраво. Таке самотнє життя, окремо від людей, далеко від сел, оден на оден з мовчазним степом та німими гуртами — се накладає на людей свою відзнаку і на деяких відбивається повно та яскраво. Старі люде, що з давна живуть в степу, памятають його инакшим ніж тепер, і в ті часи сам оден без людського товариства та сусідства — самотний чоловік дійсно дуже швидко ставав „степовим вовком“.

Окрім сих оповідань Д. Маркович заніс в свій збірничок „По степах і хуторам“ і комедію „Не зрозуміли“. Зміст цієї комедії дуже характерний для реалістичних поглядів автора: се відносини між селом і культурною освіченою одиницею. Молодий вчений агроном Бо-

гун, інтелігент, власник землі, задумав свої агрономічні знання повернути на користь селян. Він осів на землі, став жити зовсім по-селянськи, бажаючи ближче і тісніше зійтись з селянами, щоб бути їм корисним. Він починає ділитись своїми знаннями, дає поради в агрономічних справах, разом з тим впливаючи власним своїм прикладом. Далі він задумав поставити справу більш широко: тисячу десятин повернути під громадську пашню, кооперативно її оброблювати, а Богуну лишається лише загальний контроль і заведення агрономічних поліпшень. Але все ж таки сим всім добрим замірам не пощастило розбити глибоке недовірря селян і до панства і до панської науки. Коли випадково трапився неврожай і надії селян не здійснилися, вони зовсім зневірилися в панську науку. Далі в своїм звичайнім селянським недовіррю до панської ласки селяне не хотіли зрозуміти альтруїстичних мотивів діяльності Богуна й попалися на вудку Жида, який вів спеціальну агітацію проти альтруїста-агронома і влучно вмів скласти злістну вигадку про пляни Богуна. Легко зрозуміти, який песімістичний осуд викликає се все у самого Богуна, як далеко стоїть усе отсе від його бажань та надій на корисну діяльність на селі. І скільки можна зрозуміти з цілого пляну песи та з теоретичних уваг сільської вчительки Олени Івановни — сїй песімістичний погляд на глибоке, органічне недовірря селянства до панів — погляд самого письменника.

Олена Пчілка.

В своїх оповіданнях з життя інтелігенції Олена Пчілка малює, по власним споминам і вражінням, настрої і погляди цієї верстви в другій половині шестидесятих і семидесятих років: з погляду класового се дрібне українське панство, зубожіле матеріально і пересічно — з малою освітою.

Зазначені десятиліття се утворення так званого „народнічеського“ руху серед російської інтелігенції, а разом вироблення і ширення — хоч і мляве — української національної самосвідомости. Більш глибоке розуміння відокремности своїх національних змагань і завдань тільки що прокидалося серед українського студентства, вихованого під певними впливами російської культурної дійсности.

Автор не обмежує своїх спостережень лише межами певної групи серед інтелігенції, але хоче змалювати різні нюанси настроїв і поглядів. Ось, наприклад, інтелігенти, як Раїса Багрова, що вважають селянство по тім боці великого, неперехідного провалля, далеким і цілком чужим для себе. Ставши лікарем, Раїса не хоче лічити бідних, бо се лише клопіт, без жадного зиску. Для характеристики взагалі її поглядів, досить навести ту фразу, що, мовляв, „кожен індівід з народа (селянства) може не більше викликати інтересу, як рослина, бо живе чисто ростином життям“. Легко зрозуміти, що від такої „реалізом“ перейнятої людини цілком не можна чекати якої-небудь чулості до селянства: сі почуття цілком їй незрозумілі.

А се друга група. Вихована і випещена серед звичайних умов панського безжурного і забезпеченого життя, панночка зовсім не уявляє собі селянського бідування, аж поки дякуючи якому-небудь несподіваному випадку не зробить сама свого великого відкриття („Забавний вечер“) або хто инший не зверне на се її уваги („Світло правди й любови“). Чула людина легко переймається жалістю до покривджених і темних братів і кидається більш приступною стежкою — вчителькою або лікарем — нести пораду і поміч на село.

Се почуття морального обовязку маючих і освічених клас суспільности перед бідними і неосвіченими меншими братами — як відомо, головна прикмета „народнічеського“ руху серед російської інтелі-

генції. Воно являється проявою загально російського культурного життя і не має на собі — поки що — ніяких українських відзнак.

Закрашення його українським відтінком йде поволі, з повільним темпом поширення української самосвідомости. Вплив „народнічеського“ руху дає себе почувати і між українським студентством. В оповіданню „За правдою“ автор малює перед нами дівчину Надежду з незвичайно глибокою чулістю до усякої неправди і з пориваннями „шукати правду“. Свідком отсих поривань стає студент — Українець Лукияненко, він хоче заспокоїти сум Надежди, але се йому не вдається. Коли нарешті дізнається він про глибокий одчай Надежди в її шуканню правди, він дуже близько приймає се до серця і бачить в сім велику провину інтелігенції взагалі, а далі свою особисту. Таким чином тут яскраво виступає характерна прикмета тодішнього „народнічеського“ руху і світогляду. Ми маємо обовязок перед тими, хто теж „шукає правої стежки, не кидати їх на роздорожжі, а вести — та ні — нехай і не вести, а просто йти вкупі з ними!“ каже студент Мокієвський з приводу тої цілої історії; згоджується і Лукияненко з таким поглядом товариша; се таким робом вже не особистий лише погляд, а гадка цілої групи.

Щоб перенести сей погляд на український ґрунт, потрібне передо всім ясне розуміння свого тісного і кривного споріднення з українським народом. Але далеко не вся українська інтелігентна молодіж почувала се споріднення. Не одна лише Багрова хотіла-б забути про своє неарістократичне походження і цілком затерти усякі сліди такого, неприємного споріднення, було таких і більш. До ясного розуміння українства, української ідеї — було ще дуже далеко.

Знав се і автор: не відступаючи від реальности життя, він і не міг змінити своєї характеристики на користь тодішньої суспільности. Ось, наприклад, Люба Калиновська, українська панночка з полтавської дрібної шляхти. Вчилася вона в пансіоні, але її знайомість з українською літературою почалася з того, як випадково між батьківськими книжками панночка знайшла „Енеїду“. Пізніше прочитала вона і „Кобзаря“, але все ж таки українські почуття її були не дуже глибокі та ясні. Тільки молодий Бучинський, українець з Галичини, своїм гарячим, безпосереднім почуттям до рідної мови, своїми поясненнями та оповіданнями про поривання української інтелігенції в Галичині розвинув і заглибив українські почуття і симпатії Люби. В кінці оповідання ми бачимо її фельдшерицею в українським селі з бажаннями допомогти по змозі бідному люду („Товаришки“).

Та ж степень національного самопізнання переважає і у студентів: поколінням пізніше після Радюка ми зустрічаємо таку-ж неясність в українській програмі; тільки змінилася загальна основа сих україн-

ських бажань і поривань, а розуміння українських завдань не стало глибше. Молодіж відчуває красу рідного слова, рідної пісні, вона горнеться коло Вересая і впивається рідними співами. Студент Лукяненко — оден з найбільш чулих народовців того гуртка — відвертається від панночки Віри, з її інститутськими манерами і поглядами та з її погордою до всього народнього: се важна риса в характеристиці Лукяненка. Зладив якось для прикладу Лукяненко й український переклад одного псалма: але се все почато і недокінчено, не злучено разом, не продумано і через те — не становить суцільного, стійного погляду, суцільної програми діяльності.

На гадку письменника, Лукяненко — з ліпших представників української молодіжи, але як склалося далі його життя і як виявилися далі його симпатії — сього ми не бачимо. Тим більш цікаві в інших оповіданнях відгуки минулого життя, минулих поглядів і дебатів.

Одно з найбільш цікавих питань, які дуже часто викликало гарячі дебати і ріжнородні розрішення — се питання про межі національної освіти. Там, де рідною мовою являється мова народа, селянства, тим часом як вищі верстви користуються иншою мовою, мовою державною і культурною, легко виникає той хибний погляд, з яким не мало прийшлося боротись прихильникам української мови. Як би то не було раніше, реальний факт той, що зараз українська мова живе лише в устах народа, тим часом як інтелігенція уживає російську, більш розроблену мову. Отже, коли є вже готова вироблена культурна російська мова, то чи треба — вагалися де-які — уживати зайвих зусиль, щоб підняти народню українську мову на вищу ступінь для уживання інтелігенції, — зайвих, бо вже є готова, вироблена російська мова? З другого боку, коли прикмета народнього, національного лежить лише в народній мові, в устах селянства, то таке приладжування народньої мови для уживання інтелігенції, поширення і розвиток сієї мови чи не відбере від неї сю прикмету народности? Легко уявити собі, як відповідає на се устами дієвих осіб авторка, яка і сама багато приклала праці коло витворення нових слів для поширення української інтелігентної мови („Товаришки“).

Другий епізод переносить нас в инші умови, в сферу инших поглядів. Се дебати про найважніші питання часу, про головні пекучі завдання серед теперішніх обставин. Українець Підгірний згожуючись в розмові з товаришем, що завданням передо всім має бути боротьба з маючими і пануючими верствами суспільности, разом з тим підкреслює вагу національного самопізнання („Світло правди й любови“). Хто вчитається в відповідні місця повісти, мимоволі зауважить тут відгомін горячих дебатів минулого часу, почасти — не закінчених і досі.

Борис Грінченко.

Кожне покоління інтелігенції, живучи та працюючи серед певних обставин і впливів, зустрічається в своїй діяльності з певними принципіальними питаннями. В тіснім звязку та сполученню з умовами життя виникають вони, чекаючи свого розв'язання. Здається іноді, наче б де-які можна відсунути, відкласти на далі наче б можна почекати з повним їх розв'язанням, але се тільки здається так. В дійсности непорішене, відсунуте питання лягає важким тягаром на плечі дальшого покоління, як приклад та авторитет батьків, що не ставили свого питання так різко і яскраво, не надавали йому такого значіння.

Для Українців-інтелігентів з початку ХІХ в. таким принципіальним питанням було проведення різкої межі рідного, національного в д загально-державного, загально-російського. Треба було передовсім вяснити свої відносини до мови, заведбаної, зневаженої, а тепер піднесеної на рівень мови літературної. Українці сорокових років вперш висунули питання про рідну мову в літературі, науці та в школі; треба було вяснити питання про націоналізацію школи, треба було перевести се в дійсне життя, але загальна реакція, а для Українців спеціально важкі впливи після нещастя 1847 р. спинили на якийсь час дальший рух українського відродження.

Двадцять років пізніше знов виникає отсе питання в шостидесятих роках. Було се в тіснім звязку з розцвітом російського суспільного життя, відбилося се й на українській суспільности. З піднесенням рівня української мови треба було піклуватися про заведення її в середній та вищій школі. Треба було на плутанину в розумінню загально-людського і національного відповісти рішучим розмежуванням' сих двох сфер, щоб не було місця докорам в вузькім розумінню певних питань або ваганням між вузьким, місцевим та яскравим загально-людським в російській культурній оправі. Але українські інтелігенти сорокових років не зробили сього, не дали такої рішучої та ясної відповіді і в роках шестидесятих, коли се можливе було і коли сього від них чекали. Наслідки сієї помилки виявилися дуже швидко, в семидесятих та восьмидесятих роках.

Яскраві приклади денационалізації болюче вражали як старших, так і молодших. Запобігти — чим можливо і як скорше — сій руйнуючій силі чужих культурних впливів, спасти що можна з сфери рідного, національного побуту, передовсім найліпшу прояву народньої творчости — пісню, в сім згожувалися майже всі (наприклад — проф. Дашкевич і студент Радюк в „Хмарах“ Левицького). Але се була одна сторона завдання, більш ясна і легка. Інакше були з другою стороною сього завдання — як полагодити з національними рідними елементами духового і матеріального життя прийняття нових здобутків загально-європейської мисли. Старше покоління не дало на се повних, вдовольняючих вказівок. Серед молодіжи також частіше траплялося, що „любов їх до свого рідного тільки стихійна, се любов непритомна, не виведена в систему, не являна перед товариством“ (Яворницький. „За чужий гріх“). Таким чином коли прогресивна частина російської суспільности перейнялась західно-європейськими радикальними думками, українська молодіж ще не виробила сама і не мала непохитних поглядів та оцінок, на які могла б опертись, відповідаючи на докори російської інтелігенції в особі більш радикальних її представників — докори в вузькім місцевім патріотизмі, та навіть у шовінізмі.

В повістях Олени Пчілки ми бачили відгомін таких обгонювань та суперечок ще з шестидесятих років. Для пізніших восьмидесятих років ми маємо подібні ж малюнки в повістях Грінченка. Знов таки тут, як і там, ми маємо з одного боку — непорозуміння що до взаємних відносин між рідним, національним та загально-європейським, сумніви та вагання, особливо коли почали ширитися серед суспільности погляди та переконання про велику соціяльну боротьбу та будуче ґрунтовне перебудовання суспільного ладу. З другого боку — неясне розуміння народности, коли — наприклад — розроблювання народньої мови задля цілей наукового і літературного уживання уважалося лише шкідливим її ламанням та псуванням.

Цілих чверть віка пройшло між студентом-народником Радюком з повісти Левицького „Хмари“ і Марком Кравченком та Демидом Гайденком з повістей Грінченка „Соняшний промінь“ і „На розпутті“. І ми бачимо в намальованих Грінченком обставинах життя ті ж шкідливі впливи, ті ж хибні погляди на українство та його завдання, ті ж вагання і сумніви у самих Українців, як змальовано у Левицького; та й нарешті самі українські інтелігенти не ідуть в своїх плянах і надіях далі, а тримаються того лише, що намітили діячі попереднього покоління: се все разом узяте значить, що українське культурне життя за сі чверть віка шло дуже млявим темпом, що батьки не заложили міцних підвалин для дальшого розвитку української справи і се мусять

робити — з запізненням — сини, серед умов більш важких завдяки сьому запізненню, воюючи з ворожнечею і непорозумінням чужих та недбальством та короткозорістю своїх.

Багато де-чого нагадує тут у Грінченка давнє. Ті ж сумні вражіння від селянської денационалізації: подібно тому, як професора Дашкевича болюче вражає занесена на село московська пісня замість своєї чарівної рідної української, так само і Марко Кравченко з гірким зворушенням слухає, як в Радківці на вулиці парубки і дівчата співають чужі занесені пісні. Те ж саме нещастя з ненародньою чужою школою на селі, сим одиноким огнищем культури на селі, на великий жаль неприступним і малопожиточним завдяки чужій, незрозумілій мові вчення. Се-ж все не поліпшало з шестидесятих років і денационалізація зробила місцями великий поступ.

Цікаво ближче придивитися до взаємних відносин між інтелігенцією. З одного боку люди цілком далекі від ясного і справедливого розуміння української справи, чи здалека байдужі, чи навіть ворожі. Де-хто перейнятий цілковитим зневір'ям до українських завдань, та й не береться до праці, бо все однако нічого не зробиш супроти важких впливів та перешкод. Навіть ширення серед народа освіти шляхом школи, бесід та популярних книжок здається їм безнадійною, засудженою на смерть справою: „прийде час, коли якийсь піп, глтай чи урядник пошле на тебе донос, зявляться непрохані гості і тебе раба Божого, потягнуть, а у людей зроблять трус і вкраїнські книжки позабирають“ (На розпутті). На них роблять вражіння репліки про державну мову, ті навчання, що Українці хоч і не розуміють, але все ж таки мусять навчитись російської мови, бо се одна лиш державна мова, а української чи пак „хохлацької“ жадної нема (Сон. промінь).

Другу групу становлять ті, що не відрікаються взагалі від українства та української культурної роботи, але тільки бажають перечекаги безпечний час лихоліття. Такі — наприклад — Човгань (пов. „Сон. промінь“), Давиденко (На розпутті); вони не відрікаються зовсім від українства, але тільки думають перечекаги та сховати на якийсь час свої українські симпатії. Таким чином, як і вороги українства, вони своїми страхами лише гальмують українську справу, і без того ще не далеко посунену. Старий народник Овсієнко називме се „дочасне затемнення розумів“ („Сон. промінь“), а Ганна Раденко як раз підносить потребу ясного і відкритого поступовання в українських відносинах („На розпутті“): „не ховатися нам треба, а навпаки: сміліше, гордіше підводити голову, треба піднімати в гору пониклий дух!“

Симпатії автора в сих двох оповіданнях на стороні народників — Марка Кравченка, Гордія Раденка, Демида Гайденка, а сі мають

своїм завданням перед усім культурну працю серед народа: як в шестидесятих роках Радюк, шукаючи на користь народа праці, хапається за плян видавання популярних книжок, так і тепер для Марка Кравченка ширення освіти серед народа через народні популярні книжечки являється головним завданням; в мріях бачить він, як ся діяльність „ширшає — росте, як книжка видається за книжкою, та все дешеві гарні книжки і вони йдуть у народ і народ їх читає, і національне самопізнання починає прокидатись“...

Але автор не міг поминути в своїй характеристиці культурних течій, також і прояв певної опозиції супроти націоналістичного народництва та його ідеалів. З одного боку таку опозицію та зневірря до націоналізму проявляють Українці, захоплені та втягнені в життя російських революційних організацій. Хто вважає своїм завданням терором розхитувати ненависну будівлю державної організації, для того — цілком зрозуміле — буде зовсім зайвим, навіть шкідливим усякий націоналістичний девіз. „Є і проміж українофілами часом такі гарячі молоді голови, що ще не стоять твердо на своїм українським ґрунті. Їм докучає довге очікування і вони кидаються у революційний вир, зрікаючись української справи, хоча й кажуть часом, що мають прихильність до неї“ Коли сей осуд націоналізму засновується на революційних поглядах і змаганнях, то з другого боку така ж сама неприхильність та опозиція виходить з гуртка соціалістів, які вважають головною потребою часу осягнення соціальних реформ. „Націоналісти — стара ідея — запевняє молодіж перейнята новими поглядами — і мусить поступитися иншій. Націоналізм тільки форма і такі річи, як мова, одежа, — се навіть не другорядні, а хіба третьорядньої ваги річи. Соціальні питання — ось в чім вся річ“.

На сі докори та уваги відповідає в обороні націоналістичного народовства Демид Гайденко (На розпутті) і сі повісти тим і цікаві, що в розмовах ми чуємо й тут знову таки відгомін недавніх часів, коли в гуртках молодіжи шла гаряча суперечка з приводу перегляду старих ідеалів та шукання нових шляхів і нових завдань.

Михайло Грушевський.

Українська література небагата оповіданнями про війну. Споми-ни Софрона Крутя про словянське повстання перед російсько-турець-кою війною, Садовського — з самої цієї війни, та Чайківського з австрійської окупації Босни — се здається все. З відмінними прик-метами психічної індивідуальності ці автори мають багато все ж таки спільного в своїх описах подій і вражінь. Се не фахові військові лю-ди, яких з дитинства привчають до їх будучої кар'єри та разом з тим наповнюють вузькою груповою етикою, поглядами і переконання-ми мілітаризма. Навпаки, ці всі попали на війну зовсім випадково, з зовсім відмінними цілями та поглядами, вони не вважали війну своєю природною ареною діяльності і шли на се за для иншої вищої мети. Через те вони могли просто подивитись і оцінити ці сумні факти, які звичайно закутують гучними словами, закликами і патріотичними промовами, згадками про людський героїзм та вказівками на велику місію.

Описуючи в своїх споминах різні пригоди того великого не-щастя, що зветься війною, ці автори — і С. Круть, Садовський і Чайковський — і читачеві передають свій глибокий сум та болючий жаль свідків і учасників. Кожний описує, що бачив сам на власні очі, що бачив і переживав, але тут бракує ще одної ноти, одного закінчуючого та узагальнюючого мотиву, се загальної оцінки війни взагалі, в її основі. І як раз сим доповнює воєнні спомини маленьке оповідання „Бех-аль Джугур“ М. Грушевського. Автор не належав до військової групи, се розуміється само собою, він навіть не був при-падковим свідком війни, але він належить до тої мислячої і культур-ної інтелігенції, яку переймають жахом відгуки братовбивчої війни, яка з сумом спостерігає коло себе важкі впливи далекої боротьби на дикі інстинкти мас і яка з жалем бачить тимчасове — хоча й би — пониження культурности і гуманности серед суспільности. І при своїй глибокій чутливості автор вмів своїм просто й безпретенсіозно напи-саним оповіданням зачепити і зворушити почуття читача.

Чому люди — одні лише з всіх живих істот — ведуть війни, себ то мучать і вбивають таких же, як і вони сами, людей, руйнують і нищать їх працю і роблять се без вагань і сумнівів, мов так і слід?

Чому вони тільки не жахаються робити се, але навіть вважають се здійсненням вищих цілей, високих завдань і місій? Як в сім оповіданню з війни Англіїців з махдістами, англійські вояки не тільки вбивають Арабів і нищать їх майно, але вважають се великою культурною місією, за яку буде влячне їм будуче покоління арабського народу. Таким чином кожний офіцер уважає себе культуртрегером і може дійсно дивується, що ті, кого він руйнує і вбиває, не вдячні йому за його культурну руйнуючу працю, культурне завдання білої людини — як назвав се шовініст Кіплінг.

Чому? Можна вияснити і простежити в кожному окремому випадку причини війни, ті суспільні чи дипломатичні звязки, що її викликали, але досі і довго ще — на жаль — не будуть з'ясовані ці споконвічні ґрунтовні контрасти людської психіки, м'якої і жорстокої, гуманної і руйнуючої. І „Бех-аль-Джугур“ як раз зазначає отсі таємничі контрасти людської душі, людського загалу, і се вперше в новій українській літературі.

Символ сього соціального нещастя і конфлікту людських почувань — се Бех-аль-Джугур, маленьке, непомітне арабське село. Двадцять років назад було се імення більш зрозуміло, тоді, під-час англійської війни з махдістами. Тепер сей заголовок оповідання говорить мало сьогочасному читачеві, який цілком забув про давні війни.

Але се не має значіння. Великі і детальні описи недавніх війн, цілком обраховані на свіжий інтерес суспільности, якій так цікаво дізнатись та прочитати „усю правду“ не в офіційальних справозданнях, а в докладних описах безстороннього свідка, ці великі і детальні описи, дійсно, втрачують своє значіння і цікавість свіжости, коли забувається недавнє пережите. Але Бех-аль-Джугур символ. Автор не через те взяв сей епізод, що був його учасником, чи свідком, що мав про нього спеціальні, більші відомости, ні, Бех-аль-Джугур лише зразок війни взагалі, малюнок контрастів, який дає можливість глибоко відчувати сумну правду війни взагалі, і ся його ідейна основа захоче цікавість і тепер на далі, хоч суданська війна вже забута.

Символ не має бути конче ірреальним, і Бех-аль-Джугур також має яркі фарби і риси реальности, життя. Автор бачив в уяві своїй як і читач бачить, се далеке, маленьке село арабське з його простим хліборобським побутом. „Джугур стояв над невеличкою річкою серед безкрайого степу. Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясувалися серед рудого степу, на котрім тільки де-не-де росли ма-

ленькі кушки буряну, сухі, сірі, густо заповишені. Глиняні береги річки йшли згористо, обросли лататтям, густою травою; куші нахилили своє гілля, купаючи в прозорчастих хвилях листя, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом, межи зеленими садками, під широким листям пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покривлі маленьких хаток; межи хатками городи, а далі широкі лани і паші, то ясно-зелені, то темні, то жовтозолоті“.

Також яскраво намальовано і зворушення місцевої людности арабської з звітками про Махді та махдістів. „Розказували, що бу и всякі великі чуда й знамення у Мецці, коло могили Магомета; що премудрі люди знайшли в Корані проречення, очевидячки про Махд, що він зруйнує царство невірних і заснує велике довічне царство підданців великого пророка. Вечорами на порогах аж за північ сиділи купками діди й чоловіки, вернувшись з поля— бо тут усе були хлібороби — й довго балакали: віддихаючи в холодку, міркували про Інглізів та великого пророка, оповідали всякі чудасії. Вони не боялися, що Інглізи йдуть на них — звістки про святого Махді втішали їх, підкрепляли, дух в них розпалювали: вони раді були все знести, все потерпіти від Інглізів для свого пророка, для свого царства“

По другім боці стоїть англійське військо. Ми не бачимо тут звичайних вояків, але лише офіцирів, себ то як раз репрезентантів свідомого мілітаризму, воєнної ідеології. Коло офіцирів також капелян і кореспондент. Се з їх вуст ми чуємо ідеологію війни, сі пишні фрази про велику культурну місію, сі пишні фрази, якими так легко заспокоїти вагання і сумніви. „За те ж маємо ту відрадную думку, що ми тут не для себе трудимось, а для усієї людскости, що ми тут виступаємо проводирями культури, просвіти, несемо в сі степи, до сих звірів світло науки“

В кінці оповідання кінцевий акорд. Поручик Суфлі пише лист до своєї нареченої, де оповідає про події дня, та віддається мріям, як вернеться до дому і побачиться з милою; був сей Суфлі людина мягкой влачі і свої сумніви він заспокоює думками про велику культурну місію. Не далеко від своєї хатини вмірає на руках матерм смертельно поранений Араб і в агонії бачить, як „по небу летять ангели в блискучих срібних шатах, оповиті сяєвом і ведуть за собою череду душ побитих Арабів. Ті душі всі в білих одежах і відбивають теж якимсь сяєвом“...

З тим порубаний Араб і помер в агонії. Се ж звичайнісінька подія під час війн з великими культурними завданнями!...

Поруч з сим зразком аналізу колективної психології в оповіданню „Бех-аль-Джугур“, автор дав також гарний яскравий малюнок з психології індивідуальної, се — „Бідна дівчина“

Так казали — „бідна дівчина“ — про сільську вчительку Марусю, казали її знайомі з певним жалем до неї. І дійсно се була бідна дівчина. В коротенькім стислім оповіданню так яскраво і повно намічені ті умови, серед яких пройшло життя сієї сільської вчительки. Передо всім вона була негарна, а се так багато значить в наших суспільних умовах і поглядах — де звичайною нормальною стежкою для дівчини зявляється перспектива вийти заміж, де донедавна так багато лежало перешкод для самостійної жіночої праці і діяльності, де, як найвище, бажали для хлопця бути розумним, а для дівчини — бути гарною.

Окрім того Маруся виросла серед важких обставин, в сімї дрібного урядничка, який ніколи не міг помиритись з своєю долею і в своїм незадоволенню за свої розбиті надії мстився на своїй родині — на життю своєї жінки і доньки. Тверезий був він неурівноважений, дуже швидко переходив до підозрень, до скарг на свою нещасливу долю, до злісної, відливої іронії над собою і иншими. Не ліпший був він і на підпитку, так само і тоді мучив він свою родину. І окрім такої моральної гризоти, ще і матеріяльне бідкування, непевність і в тім невеличкім шматку хліба, який був.

Такі родинні обставини не лишилися без наслідків. З жінки зробив батько „плаксиву, відливу бабу, а з дочки — бідну, прибиту дівчину. Вона звикла чути крик та посміх, вона звикла годити кожному дурному слову“...

Боязка, пририта, та ще і не гарна дівчина завжди почувала себе чужою, несміливою. Життя на завсіди огорнуло її своїм сумом і від сього важкого тягару вона ніколи не могла визволитись. Дома було сумно; якісь надії жили, жевріли в її серці і вона старалася бувати між людьми. Але сумна, несмілива, непомітна, вона не звертала уваги, — хіба тільки недовга, уривкова, чемно-обовязкова розмова з хазяевами дому, так щоб лише виповнити обовязок в відношенню до нецікавого, небажаного гостя.

І хоч життя обгортало сумом, надії не сповнялися, все ж таки в серці жило і жевріло якесь неясне поривання. Але і кохання її було сумне, непомітне. „Воно як раз припадало до її сірого життя, наче та руда травиця, що проростає межи сірих, рівних плит, під людськими ногами. Воно проминуло, ледви зявившись, зоставивши по собі ще одну болячку на серці“

І ось в сумну годину безсонної ночі знов ціле життя встало перед її очима; дуже сумний був з того всього баянс і нещасна дівчина прийшла до гіркої постанови. Вона отруїлася сірниками.

Окрім цієї сумної і непомітної трагедії самотньої страждаючої душі, в сій оповіданню треба ще звернути увагу на характеристику умов життя сільської вчительки. Так багато говорилося про високу місію, про велике призначення сільської школи і так міняє справу суворості дійсність. Автор добре знав вчительське бідкування по селах, принаймні по де-яких місцевостях, і се дуже яскраво намальовав в своїм оповіданню. Матеріальне бідкування завдяки малій платні, залежність в тім від місцевих сільських властей, передовсім старшини і писаря, яким також приходить в голову думка показати сій панночці свою вагу, повна відсутність інтелігентного товариства, наговори, підозріння, спльотки, підглядкування в вікна — яким важким тягаром впало се на голову нещасливої дівчини!..

Від цього сьогочасного життя переносить нас автор в оповіданнях — „Ясновельможний сват“ і „Неробочий Грицько Кривий“ в рідну минувшину XVII і XVIII вв.

Оповідання „Ясновельможний сват“ перейнято ясним, спокійним, бадьорим почуттям. Се ж як раз 1648 рік, коли Хмельницький з таким успіхом вів активну, завзяту боротьбу з Поляками, коли не зражені ще були надії, які покладали на цього нового Мойсея, і справа українського народу уявлялася такою певною, такою ясною. Автор вмів в своїм коротенькім оповіданню передати настрій тих часів і сей спудей Грицько Пісченко, що кидає кийво-братську схолястику, щоб прилучитися до Хмельницького, та з сим заміром разом з двома товаришами в ночі викрадається з брацтва, се дуже гарний зразок тодішнього загального піднесення народнього самопочуття.

Як раз, наче контраст до цього бадьорого типа — „Неробочий Грицько Кривий“ дише глибоким щирим сумом. Далеко менше приходить тут доповняти самотійною творчістю історика-оповідача; в порівнянню з попереднім, се оповідання більш залежить, більш звязано з простим офіційно-спокійним справозданням актів.. Дійсність о стільки важка, що навіть і се спокійне офіційне актовє справоздання не можна читати без зворушення та жаху за тодішніх людей. Історик-аналітик толкує сей окремих випадок, звязуючи його з загальними тодішніми умовами суспільного життя взагалі, і селянського з окрема, історик-малюар обмальовує психологію дієвих осіб і сей схематичний малюнок у нього набирається життя, яскравих фарб дійсности. Припадково заховалася в наших джерелах пам'ять про сю подію, але се разом з тим — і відгук інших подій, від яких до нас нічого не дійшло подій важких, сумних, але зовсім звичайних в ту гірку добу повного безправ'я, соціального утиску і безоглядної безпомічности зубожілого і безправного селянства.

Володимир Левенко.

Від звичайних тем сьогочасної української літератури в зовсім иншу сферу умов і обставин переносить читача оповідання „Абдул-Газіс“. Заголовок оповідання се ймення міністра якогось азійського ханства Дейлама. Але окрім особистої долі сього міністра, оповідання дає і більш загальну тему: се зустріч, конфлікт двох культур — примітивної, азійської і більш виробленої, європейської, конфлікт притім важкий і руїнний.

Вище з приводу оповідання „Бех-аль-Джугур“ зазначено було основну гадку ідеології війн — се велика культурна місія. І там коло маленького арабського села, в тій зустрічі жменьки мешканців — Арабів і англійського війська, також ми бачили конфлікт між двома культурами, двома укладами життя. Тут в оповіданню „Абдул-Газіс“ справа йде не про маленьке село, а про ціле азійське ханство, отже міняється лише розмір.

Колись Абдул-Газіс був висланий разом з ханським посольством до Росії, вчився він в російській школі, обертався в російській суспільности, уважно приглядався до умови життя чужого народу і суспільности. Під впливом сього всього Абдул-Газіс переконався в висшости європейської культури і став її свідомим і щирим прихильником. Для нього вже нема вагань що до вибору між своїм рідним патріархальним і сим культурним європейським побутом, і далека улюблена мета Абдул-Газіса — колись бути впливовою людиною у себе на вітчизні та внести нові культурні впливи. Се бажання здійснилося, Абдул-Газіс міністр, впливовий порадчик і фаворит хана; він ненавидить хана, як репрезентанта споконвічної деспотичної системи панування, і близьке почесне впливове становище коло хана се лише засіб для проведення нових реформ. Познайомившись з європейськими культурними впливами в Росії, Абдул-Газіс вважає потрібним дати більший простір російському елементу і російському впливу, як більше культурному, як репрезентанту західно-європейського складу життя. Так дозволено було російським підприємцям провести залізницю через ханство та по-

тім ввести російський військовий відділ для оборони цієї залізниці та різних інтересів сусідньої прихильної держави.

Се все робить Абдул-Газіс спокійно і свідомо, не звертаючи уваги на незадоволення та подразнення людности супроти нових впливів, в щирім переконанню, що культурний вплив інших умов життя дуже корисний для його народу, що перейнявши де-які нові форми життя державного і культурного, рідний нарід і далі буде жити своїм самостійним національним життям.

В таким щирім переконанню робить се все Абдул-Газіс, але зовсім несподівано всі надії зникають: несподівано, раптом, коли він блище придивився до російського життя, він побачив, як глибоко помилявся. Коли в своїх плянах Абдул-Газіс уважав зовсім можливим спокійне і незалежне існування ханства в сусідстві з російською державою, спокійне і незалежне національне існування поруч з російськими культурними впливами — се було великим засліпленням. В Криму, куди хан поїхав скласти візиту сусідньому володарю, Абдул-Газіс бачить в сумнім і зневаженім стані місцевої татарської людности сумне пророцтво будучого нещасливого стану і свого рідного народу. Він тепер тільки зрозумів, що спокійні культурні впливи — се лише ступінь до будучого опанування, що сильніша культура губить слабшу, що нарешті внесення нової культури, руйнуючи звичайні споконвічні умови й оцінки, витворює в переходовий час морально-шкідливі типи. Ясне розуміння небезпеки, яку накликав він на рідний нарід, несвідомо, бажаючи йому щастя, — морально губить Абдул-Газіса раніше, ніж він кінчає з собою самовбивством під галас розлюченої народньої юрби, що напала на дім міністра.

Такий в загальних рисах зміст цього оригінального оповідання. Де-що взято з реального життя, в решті описів се дійсно „історична фантазія“, як зве його сам автор. Воно, се оповідання підіймає болюче, давне, нерозв'язане питання. Життя ставить се питання, як теоретичне, великим, міцним, руйнуючим народам, і як практичне, малим, слабим падаючим в боротьбі за юридичну чи культурну незалежність. Три окремі течії можна відокремити в сім конфлікті різних культур і різних державних одиниць. Чужа, більш розвинена і міцна культура впливає на місцеве патріархальне примітивне життя, руйнує його, руйнує далі споконвічні звичайні умови і традиції, і переводить людність до нових обставин і умов — суспільних і державних. І в сю переходову добу, коли знищені давні традиції і давні вірування, коли замість віри і певности давніх часів лишилися вагання і сумніви, руйнівний вплив вищої культури для де-яких менш вироблених духовних індивідуальностей може бути морально-шкодливым, може зіпсувати їх, спричинити їх погибель. Нарешті, в сім прикладі ханства

за культурними впливами йдуть впливи політичні, і ханство, підпавши культурним впливам, після того втрачує і свою політичну самостійність, переходячи в залежність від сусідньої культурної держави.

Наша сьогочасна європейська культура зв'язує людську психічну самостійність тисячами норм, приписів, розпоряжень звичаїв; вона зтримує всяке вільне безпосереднє почуття, вона накладає на людську індивідуальність ознаку загального, звичайного. Через те для оригінальних, психічно-самостійних одиниць наша європейська нівеляційна культура з'являється иноді важким тягарем. Починаючи від Шатобріана з його Рене й Агталя і кінчучи Лефкадію Херном з його японськими оповіданнями, ми не раз бачили протягом ХІХ віка заяви про втомлення від європейської культури та про глибоку симпатію до більш примітивної, нижчої культури з її більшою свободою і безпосередністю почуття. І не раз ці репрезентанти вищої європейської культури, почувавши себе в конфліктах стороною переможною, побідною, висловлювали свій щирій жаль за сям більш простим, більш легким складом життя нижчих — як звичайно кажуть — народів.

Оповідання „Абдул-Газіс“ написано з становища спокійного, об'єктивного свідка; ніхто не висловлює тут ясного щирого жалю за засудженням на затрату побутом і складом життя. Нема в сям конфлікті і колективної психології мас, є тільки індивідуальна трагедія самотного міністра. Але з цілого оповідання, з окремих його більш яскравих епізодів ми можемо відчутти і погляд автора і почуття його, хоч він і не навіязує сього своїм читачам.

Оригінально задумано оповідання з українського інтелігенського життя „Пани й люди“. Перед нами два брати і два цілком ріжні погляди на улаштування відносин між двома верствами — панями й людьми.

Автор хоче поставити сю ріжницю в поглядах в звязок з суспільними впливами та суспільними течіями. Обидва брати Судієнки пройшли вищу школу, але в ріжні часи, в ріжних умовах, і се відбилося на їх світогляді. Старший Олександр більш холодний, повздержний егоїст і скептик, і ставить своєю метою поліпшення свого становища; збагачення — його улюблена далека єдина мета життя і діяльності. Старанно працюючи над своїм господарством, Олександр, дійсно, осягає своєї мети. При тім він зав'язує зносини з селом, з селянами, але ці відносини цілком не виходять з сих економічних границь. Жити в добрих відносинах з сусідами і не визискувати своїх робочих, сього ж вимагає добре господарювання і дальш отсих вимог економічних і господарських Олександр і не йде. Його зовсім не цікавить внутрішнє, духовне життя селян, їх надії і бажан-

ня. Справді, він робить багато корисного селянам, запроваджує в селі громадське господарство, поширює його, будує цукроварню і притягає більш і більш учасників, але у всіх своїх замірах і плянах він тримається здалека від селянського життя і дбає лише про піднесення матеріяльного добробута і зовсім забуває про щось вище.

Цілком відмінних поглядів тримається другий брат Гриць; се навпаки ідеаліст, який зовсім би забув про матеріяльний бік щоденного життя. Щоб мати корисний вплив на селянське життя взагалі — з матеріяльного і духовного боку, треба — на гадку Гриця — як мога ближче підійти до селянського життя, цікавлючись і поділяючи його радощі і сум. Так Гриць і робить, віддає свою частину батьківщини братові, осідає сам на селі, цілком як селянин, щоб власним своїм прикладом, не пана, чужого і далекого від селянського життя, а також селянина, тільки більш культурного і розвиненого, впливати на селян. І дійсно, не вважаючи на опозицію місцевих багатирів, Грицькові удається переконати селян і з великим успіхом провадити далі свою корисну культурну діяльність, працю народника на селі.

Осип Маковей.

З перших же кроків свого розвитку українська література проявила ту головну прикмету, яка і надалі лишилася характерною її ознакою. Се демократичний відтінок, глибокий інтерес до життя нижчих верств суспільности. Перші діячі української літератури близько стояли до села і селянського побуту і досить повно передавали його в своїх малюнках. Таким чином селянське життя з його горем і радощами, щоденною важкою працею, темнотою духовою і безпомічністю важкими соціальними умовами — се все знаходило співчуття у письменника, знаходило місце в його творах. Менше уваги зверталось на життя міщанства, хоч і тут по-де-куди заховалося багато пережитків в побуті і здорового почуття своєї народности. Серед порівнюваних великої групи оповідань з міщанського життя помітне місце займають оповідання Маковей — „Клопоти Савчихи“ і „Нові часи“.

В оповіданню „Нові часи“ перед нами щоденне життя маленького містечка, тим тільки, здається, і славного, що там дуже добре „вудять смачні шинки: різників багато і знають спосіб — аж до Відня беруть ті шинки“. Але давні дідівські звичаї в міщанському побуті відмінюються вже навіть в сім маленьким, глухим містечку, о стільки далекім від звичайних культурних впливів змін. Нові звичаї, нові часи — се звичайна тема для докорів старшого покоління, яке залюбки звертається до своїх споминів і згадок. Один з представників давніх часів і давніх звичаїв і переконань — се старий Магера; він дуже любить згадувати давнє і порівнювати з сьогочасним. Найбільш яскраво відбиваються нові течії і впливи на вбранню і через те Магера любить се підкреслити в своїх доріканнях. „Мій тато, памятаю, як убереться в зимі в бекешу, підбиту кожухом, як підпережеться поясом, шапка баранкова на завісах, велика, аж любо подивитися! Бувало, каже мені держати пояс. А пояс був шовковий, золотом тканий, довгий, що до недавна були з нього стяжки при корогві в горішній церкві. То я, бувало, стану на стільчик, бо малий був, і держу один кінець пояса, а тато-небіжчик, дай йому, Боже, царство небесне! —

притримує другий кінець при стані, крутиться до мене і складає пояс на собі рівно, на дві три пяди широко. Як вийшов на місто — хлоп як мур“. І старий Магера хоче заховати в своїй родині давні звичаї — „ми собі по старосвітськи. Доки моя голова в хаті, доти не згоджуся на ті панські витребеньки. Подивіться тільки по людях: доки були гаразди — шанували старе; коли ж у хаті стало пусто — перед людьми показуються як пани; їсти не мають що, але на строї мусять гроші найтися. В тижні бульби струже, а в неділю під парасолькою!... Не допущу, я до того! Ще сю одну дитину маю, нехай же носитья так, як я хочу: а по моїй голові нехай уже инший лад настає!“... І багато де-чого не до вподоби старому Магері. „А все то ті вечірки винні! Ті спацери! Перше, було, і за ворота не смів дівка вийти, а тепер іди, гуляй, вистоюй годинами з дурним смаровозом, а він тебе потім викпить і вже!... Перше хотів ти кого поздоровити з чим — іди до нього, принести гостинця, посидь, як Бог приказав, поговори... Се розумію! А тепер що? Напише карточку: „гратулюю“ — і вже по всій параді!... Тепер усе по панськи. Посходяться в читальні: „будьте ласкаві, панно Домінко!“... І то так до наших дівчат! Ті студенти так понавчовували. І співають собі, і якісь варцаби грають — і Бог знає що! Хто таке перше видав?“...

Але ці нові впливи постійно руйнують старосвітське життя. Ось „Милянixa — також різничка і таки ціла пані: дві камениці має і поля з пятьдесят моргів, а дсньки її то вже навіть не признаються до міщанок і на Великдень гагілок разом із ними грати не хочуть“. В порівнянню з Милянixoю — різничка Савчиха „собі проста жінка, не пані, на місті мясо продавати не стидається, з хлопами, як треба, в голос висвариться і „безрогу“ сама додому на шнурі приведе, коли чоловік купить“, одначе і сю Савчиху не обійшли нові впливи і течії. Савчиха конче хоче зробити паном свого малого сина Михася. Чоловік її Савко тримається инших поглядів: „його дід і тато — каже Савко про Михася — були різники і він мусить бути. Всі ми не вміли ані читати, ані писати, а якось нам жилося, а він же й якусь школу скінчив! До різництва цікавий, вже й порося купити потрафить. Ні, жінко, я не позволю!“... Савко любить своє заняття і через те щиро радіє, що й Михась також сим цікавиться. Дуже характерна ся розмова між батьком і сином, коли вони вдвох розглядають куплені безроги і Михась відгадує, скільки дав батько за одну безрогу. „А Савко як те почув, то аж у долоні сплеснув: бодай тебе — каже — хліб напав! Таж ти на різника як родився, а з тебе хотіла ксьондза зробити! Я дав тридцять пять і шустку на могорич. Відгадав! Бігме, відгадав! — Та бо вона більше й неварта — додав

іще Михась, вдоволений, що розуміється на купецтві"... Автор дуже дотепно зауважив се повне взаємне порозуміння батька-міщанина різника з сином, якого дуже цікавить батьківське ремесло і зовсім не вабить школа. З школи втікає Михась аж тричі і нарешті мати лишає його дома, бо він зле вчився: на тім і скінчилася Михасева наука і широкі пляни Савчихи.

З сільських малюнків Маковей завважимо оповідання „Туга“. Українська еміграція з Галичини до Америки не мало дала тем українським письменникам: малювали важкі умови сучасного життя, які примушують до еміграції, малювали бідування емігрантів, заким дойдуть до Америки, нарешті малювали бідування і розчаровання емігрантів там на місці в Америці. Маковей в своїм оповіданню малює тугу старого селянина, що виправив сина з невісткою до далекої Америки і сам гепер оден сумуючи живе на самотині наймитом на чужім млині. Важко було провозжати сина без надії його побачити, але не хотілося задавати йому ще праці, щоб там годувати старого тата, нездатного вже до важкої праці: так і лишився старий в своїм селі. „Знаєте, якось мені так було, що трохи мені серце не пукло. Тут я рад би з дітьми поїхати, а тут подивлюся на свою хату, на село, на цминтар: там обі жінки, мій шеньо, моя мама... Молоді сього не розуміють, що їм за біда? світ широкий! А мені годі розлучитися з тим усім. Стільки літ прожив тут!“ А в думках старий завжди згадує родину і не може переболіти своєї самоти. „Десь бувало давніше вийшов котрий із села, осів на другім, можна було його відвідати; пішов на жнива і в Бесарабію — і я ходив — і там можна було його віднайти; а тепер шукай вітра в полі! Ідь за море, стілький світ, стілький світ!“... І ся туга старого діда селянина в його сумній самотині робить болюче вражіння.

Частіше звертався Маковей до тем з життя інтелігенції; зоставимось на більшій його повісти — „Залісе“. На перший погляд се історія небагатої попівської родини і тільки: звичайна історія з галицького життя, о стільки-ж звичайна і щоденна, як і назвисько села — Залісся і ймення — Левицькі. Родинне життя йде поволі в тісних межах ближчих щоденних інтересів. Велика родина — як всіх виховати; при тім багато доньок — треба їх повидавати заміж, а з чим? Доходи з села малі і через те головне питання — гроші, де їх добути. Се головне, основне питання життя дає себе скрізь розуміти: коли всею родиною з великими і гіркими докорами нападають на Генка за те, що він не витримав іспита; коли дівчата сумують з приводу того, що ще уродилася їм маленька сестричка; коли стара бабуся старанно перелічує усіх сусідніх дівчат на видаванню, яку радити за

Славка; коли нарешті сам Левицький підвищує платню за треби, як тільки уродилася йому остання донька — легко зрозуміти, що в основі всього цього лежить лише матеріальне важке питання. Після смерти батька одинокою надією для родини лишається старший син Славко: йому треба як найскорше висвятитися на священника, щоб мати парафію і дохід, і після важких вагань Славко приносить свої заміри і пляни в жертву родині. Другий цикл фактів — менш ясний що до психологічного розроблення і мотивовання, се внутрішнє життя самого Славка. Він живе на селі і вчить, як репетитор, сина діди-ча, ближче і ближче знайомиться з його сестрою Манею. Далі ці відносини переходять в кохання, але у Славка виринають сумніви в звязку з його відносинами і обов'язками до своєї родини, і Славко відрікається від можливості щастя з Манею, знов ради своєї родини. Нарешті третій цикл фактів — се саме село Залісся, але життя села лише поверхово зв'язано з Славком і попівською родиною. Село — звичайне галицьке село, темне, бідне. Війта підтримує і місцева адміністрація і діднч, і війт користується сим в власних матеріальних цілях і тримається разом з лихварем Жидом Зільбером. Але між селянами є кілька розумних і самостійних, як Головатий — наприклад — і ці селяне роблять опозицію війтові і Зільберові. Селянство зубожіле, нема на що купувати книжок і передплачувати газет. Тільки зовсім несподіване появлення — як *deus ex machina* — багатой Анниці з Америки збуджує енергію, починається будівля нової церкви, засновують сільську крамничку і збирають дорослих в недільну школу — перші симптоми культурного і економічного піднесення селянського побуту.

Ольга Кобилянська.

„Невтомимо, хоч майже самотно стояли Ви довгі часи на сторожі великої і безмертної ідеї Краси і глибокої Поваги; помимо всіх неприхильних відносин часу, відважно і безоглядно, сильно і високо держали Ви хрґугов вічної і незгубимої тайни; в хвилях, коли так багато голов поважних гуртків наших шукало спасення в тісних границях холодного експерименту та дрібної змислової обсервації, ви вказували на забутий шлях, що провадить далеко поза тоті буденні межі“... Так характеризувала літературну діяльність Кобилянської група галицьких молодих письменників. Ся характеристика може бути цікавим прикладом тих неповних оцінок, які відокремлюють лише певний момент, певну фазу в розвитку літературної діяльності, і се найбільш характерично для Кобилянської, бо ся письменниця лише згодом вийшла на той шлях, за який надають їй подяку автори наведених стрічок і за який докоряля їй інші.

В перших своїх психологічних малюнках Кобилянська зовсім ше стоїть на ґрунті реалістичного оброблення тем. Персонажі перших її повістей — Олена („Людина“) і Наталія („Царівна“) се звичайні дівчата середньої інтелігентної верстви, без вищої освіти, без особливої талановитости, лише з розвиненим почуттям самостійности. Разом з тим завдяки сьому почуттю самостійности Олена і Наталія зявляються живим протестом проти сьогочасного становища жінки. Щоб уявити собі ціле значіння такого протесту, треба на хвилину уявити залежне і безпомічне становище панночки в звичайнім провінціяльнім куті: для неї нема ніякого вибору, вона мусить чекати, як хтось захоче взяти її своєю жінкою, і тільки; ніякої самостійної діяльности, ніяких яскравих надій. Життя йде своїм звичайним темпом, не змінюючись, не прискіпаючись, нема нових шляхів, нема нових засобів життя. Але для тих, хто під впливом книжок і читання перейнявся иншими поглядами і гадками, для тих вже вузькі межі сього звичайного щоденного щастя. Передовсім обурює нерівний поділ праці і значіння і другорядне становище жінки. „Мужчина то все, а жінка

то нічо. Ви, дівчата, від нас залежні, як ті рослини від сонця, від воздуха... Ми надаємо вам змислу, поваги, значіння, одним словом, все". Так говорить якимось кузен Наталії. Але сією філософією, сими поглядами встигли вже отруїти і жінок. „Всі вдови — чує Олена з другого боку — і старі панни — вони ніщо. Старі панни належать ще до тих безталанних, з котрих сміються. Самотні блукають в життю, без пріюту, без становища, сказала бим, без змислу, ат! живуть, щоби не вмерти“. В звязку з сим — легко зрозуміти — йде реакція; почувавши себе людиною, панночка хоче бути самостійною особою, а не тільки нулем, якому лише чоловік — як одиниця — дає певне значіння; панночка хоче, як самостійна особа, сама собі вибирати чоловіка, а не чекати безпомічно, поки її виберуть; сама собі хоче устроювати родинне життя з тим, кого щиро і глибоко покохає. Для присутніх се здається дивною новиною і вони не можуть прибрати відповідно суворих докорів на адресу таким емансипанткам. І першим піонеркам не завжди вдається затриматися на своїм становищу. Олена нарешті піддається, виходить заміж з важким почуттям. Инакше склалася доля Наталії („Царівна“); але ся повість в формі дневника не зовсім повно малює зміни в почуттях Наталії і через те лишає досить сумнівів. Наталія зацікавилася молодим Орядіним, людиною — на думку авторки — прогресивних поглядів, але — здається — без духової рівноваги. Потім Орядін щезав, перед Наталією перспектива вийти заміж за вчителя гімназії, вона згожується на сю перспективу, потім вагається і нарешті зовсім відрікається від такого пляну, щоб стати компаніонкою у багатій пані. Неясна трохи ся кар'єра компаніонки: чи се недогляд автора, чи взяв перевагу реалізм письменника, який розумів, що перші проби звичайно кінчаться инакше, ніж сподіваються? Але цікаво тут ось що. Перша повість має заголовок „Людина“: се дуже характеристично з огляду на заяви Олени, яка хоче себе почувати людиною, самостійною, свобідною в своїм життю людиною. Наталія виступає — трохи пізніше — з тими-ж самими рисами, як і Олена, але має призвище Царівна. Зовуть Наталію Льорелеею, квіткою льотосу, але сама вона вважає для себе найбільш відповідною назву — Царівна, і так названо по сьому призвищу ціле оповідання — „Царівна“. Се крок далі, в розвитку творчости Кобилянської. Менше ясно і не зовсім переконуючо Наталії, але більш ясно — дальшим персонажам надає автор ознаку висшости, певного аристократизму. Се новий відтінок в розробленню психологічних тем. Але за те досі яскраві фарби реалістичного малюнка з дійсности стають тепер більш блідими, менше ясними. Легко зрозуміти, що зовсім не легко змалювати ту ознаку висшости, духовного аристократизму, яка проглядає в

цілім життю людини, переконує і впливає на близьких і разом з тим не раз приводить до трагічного конфлікту. Яскраво і живо намалювати се все не легко, бо рідко дійсність дає для того повний матеріал.

Автор хоче конче переконати читача, що всі головні жіночі персонажі його повістей мають сю ознаку. Подекуди автор зазначає еволюцію такого аристократичного характеру: в оповіданню „Природа“ ми читаємо, що бабка по батьку була проста гуцулка з міцною енергією примітивної псіхіки, мати було з вищої верстви суспільности, „послідок праці поколінь“; се сполучення двох впливів примітивної енергії з виробленою довгими віками культурою дало панночці ознаку висшости. Виростають сі персонажі повістей Кобилянської звичайно на самоті, без товаришів і знайомих, серед природи, з якою почувають себе тісно звязаними; якісь неясні поривання, неясні надії, якась могутне напруження енергії на хвилину і потім цілі дні знесилення і байдужного безділля. Природа і музика найбільш впливають на душу, найбільш її зворушують. Се висшість, аристократизм дає себе відчувати і в цілій фігурі, і автор завжди завважить — „у неї були шляхотні лінії, вона нічого не мала з „плебейскости“, а жіночі руки, які любив той, хто оповідає про себе в „Що я любив“ — мали „в собі щось більше з аристократизму, як з інтелігенції“ та „не мали типу товпи“. „Ніжна, вразлива, немов мімоза, з сумовитими очима... бачила образи в тонах, відчувала образи в тонах, переживала в уяві зявища, котрі творила сама... і плакала з смутку невиясненого“, а коли чула музику, ставала „божевільно в'дважна, велика, погорджуюча“. Так малює Кобилянська свій улюблений жіночий образ.

Оповідання про сумну долю Олени має назву „Людина“, і дійсно сей протест, протест Олени мав на увазі право жінки як людини; пізніші персонажі вимагають признання і свободи не для жінки взагалі, а лише для себе, для певних одиниць, з огляду на їх аристократичну висшість. В сім не мала різниця, і всі вони почувають свою висшість, нагадують завжди про неї всім иншим і вимагають від них признання. Одна з них каже сама про себе „ціла гордість моеї вразливої аристократичної душі скипіла“. В иншому випадку панночка каже в яснім розумінню своєї висшости, звертаючись до своєї товаришки, також інтелігентної і чутливої: „мовчала-б ти: ти сего не розумієш. Я артистка і жию відповідно артистичним законам, а ті вимагають трохи більше, як закони такої тісно-програмової людини як ти“... „Царство на землі належить до тебе“ каже не раз ся артистка, але се тільки мантія відречення таланта від загальної маси, товпи: в дійсности відносини до неї товпи, звичайних людей дуже її цікавить, вона хоче мати надзвичайний успіх, називає сама себе *Glückskind* і

втрачує покій, як тільки її надії не здійснюються. Таким чином се боротьба за свободу, за признання во імя висшости, переваги, духового аристократизму певних особ, певних одиниць.

„Щастя лежить передо мною — каже одна з таких вищих індивідуальностей — як би оден пишний, святочний день, приваблюючий, широкий, пориваючий образ, або немов як соната“... Се досить неясно, але так само неясні пляни і в інших персонажів з оповідань Кобилянської. Боротьба за свободу особи, індивідуальности, се річ зовсім зрозуміла. Але що робити з свободою, коли вона вже є? На се не дає ясної відповіді автор. Не рахуючи Олени, що вийшла заміж під впливом обставин задля кавалка хліба („Людина“) і п'яністки Дорошенко, яка рано вмерла („Valse melancholique“), з решти — Наталія („Царівна“) вийшла заміж і живе щасливо, але се в порівнянню з попереднім описанням так коротко і неясно, що не дає ніяких вказівок; в „Природі“ панночка 20 літ лише чекає того, хто дасть їй вище і повне щастя; нарешті артистка з „Valse melancholique“ вертається з Італії після трьох-літнього там перебування з двухлітнім хлопчиком, але ми не знаємо нічого про її успіхи в малярстві. І се все. Може і досить, але для чого тоді так старанно підкреслювати сю висшість, сей аристократизм духу, який не дає ніяких реальних і коштовних прояв.

В літературних творах Кобилянської з останніх пяти років можна бачити прикмети певної зміни, певного повороту в її діяльности. До цієї групи творів належить з більших також і повість „Земля“. Се — коротенько кажучи — історія одної буковинської селянської родини. Селянин Івоніка мав два сини: Михайло — се улюбленець батька і матери, по батьківськи роботящий і добрий господар; другий се Сава — лінох, якому більш подобається з рушницею блукати в лісі, ніж щось робити по господарству; окрім того Сава любить Рахіру і се не подобається батькам. Сам вуйко Григорій — батько Рахіри — не подобається старому Івоніці, а з Рахіри — думає Іваніка — не буде доброї хазяйки, бо вона не звикла до селянського господарства. Друге нещастя для Івоніки се військова служба його сина Михайла. Батько і уявити собі не може, як на кілька років лишиться сам оден без помічника в господарстві; як чогось невідомого, незнаемого боїться військової служби і сам Михайло, тим більш, що він полюбив дівчину Ганну з панського двора. Нарешті приходить термін, Михайло йде на службу, в військо, але не може ніяк звичаїтись до сього. Він рветься душою до села і господарства: в нових умовах прокидається щира і глибока любов селянина до рідного поля і не дає йому заспокоїтись. Дома-ж між тим йде і далі во-

рожнеча через Рахіру у старого Івоніки з сином Савою: Івоніка навіть загрожує нічого не дати Саві з маєтку. Кінчиться повість загадковою смертю Михайла в лісі, підозріння звертається на Саву, але нема певних доказів. Нещаслива подія нищить стільки надій і мрій. Івоніка не може переболіти втрати і не може помириться з Савою. Одинок втіха старого Івоніки се малий хлопчик Ганни, яка вийшла заміж за Петра після смерті Михайла. До цього малого хлопчика всі відносяться з глибокою і широкою симпатією, трохи боязкою, наче в нім є щось неясне, загадкове.

Се фактична основа повісти, але треба дещо занотувати з відтінків психологічного оброблення. Передо всім, тісний звязок селянського хліборобського життя з землею, яка дає хліб за важку працю. Яскравими рисами обмальовано тугу Михайла за рідним селом під час служби в війську. І се не тільки туга за рідним, знаємим серед незвичайних, чужих умов життя. Ні, тут лежить більш тісна, більш глибока залежність від землі. Але разом з тим земля не тільки об'єкт приложення праці, але щось живе, що має своє самостійне життя. „Гарна була земля. У своїх барвах жива і свіжа, шкода лиш, що не говорила... Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року, в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка і ждала жертви. Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тугу. А бувала люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її скріпити, коли тижнями надармо тужила за холодними, ситими краплями води і замість води жеврююче проміння сонця випивало її соки... З другого боку земля любить людську працю, вимагає „дужих і здорових рук“. Земля любить оранку і важку людську працю весною: їй „миле те розорювання її маси, вона не противилася йому в жаднім місці, була м'яка і кружка і гріла свої освіжені сугави в сонці, а її вохкий віддих розходився у воздуху і зраджував її глибоке вдоволення“...

Ся важка людська праця стає для людей з села міцним нерозривним звязком. „Ми люди, що знаємо лише землю“, каже з сумним почуттям Івоніка, відповідаючи на скарги сина. В сім глибока основа селянської психології, міцного нерозривного звязку з землею. І не оден лише Михайло сумує за рідним полем. Ціле село, ціле життя обгортає своїми чарами земля.

Але не тільки поле, вже розроблене працею минулих поколінь і знов чекаюче праці живих, не тільки се поле становить фон для життя села. Кобилянська дуже добре знає свої буковинські ліси і дуже добре вміє їх малювати. Вже в перших оповіданнях ми маємо дуже гарні, яскраві малюнки лісового життя, чи самого по собі

(„Битва“), чи яко фон для людських подій і почуть: останнє дуже часто. Так само і в сій повісти „Земля“. Ліс тут не тільки „творить зелений мур поперек широкої площини“ і становить зелений фон для людського життя з його радощами і горем, як, наприклад, в сім малюнку: „пишний, майже безмежний великан, неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко него почувши за собою зеленого опікуна, попіднималися сільські хати. Тут... і там... і там розкинулося село“... Не тільки фон: ліс живе своїм самостійним незалежним життям. Людина може знищити ліс („Битва“), але не може втікти від чарів і впливу зеленого могутнього лісу. „Ліс чорнівся неприємно з темряви осінньої ночі, що надходила проти глухої стернини і закутуючися, чим раз більше в густу темряву, мов радувався дорожничкою запустілих піль“. А ось в лісі сталося загадкове вбивство, і люде гомонять між собою — „він (вбійця) сам себе зрадить, як його не відшукають! Ліс його не викаже, бо він з роду віку мовчазливий. Але як він раз вийде з ліса, тоді стане вже під боже око та під людську бачність, і все вийде на верх“... Тут знов ліс виступає, як живучий, в тих або інших відносинах до людини.

Таким чином, починаючи з перших давніх оповідань Кобилянської ми бачимо усюди яскраві малюнки, лісового життя та разом з тим се обмальовання ліса мов чогось живого в певнім звязку і з певними впливами на людей. Та маємо і нове — тісний звязок поля, землі з людським життям — і в сім новім так само, як і в деяких відтинках останніх малюнків з селянського побуту, можна бачити прикмети нової фази в літературній діяльності Кобилянської.

Денис Лукіянович.

В своїм реалістичнім розумінню сільської дійсности новіша українська література переважно уживала в своїх малюнках з селянського життя сумні тони. Ідилічні оцінки не довго могли затриматися при близшім ознайомленню з реальним життям, а звичайно різних нещасть спадало на голову селянина досі далеко більше, ніж рідких непевних утіх. Чи нещаслива доля певної родини, чи нещаслива пригода з цілим селом — в таких темах не можна було знайти яскравих ясних фарб і тонів. Крок далі — се узагальнити отсі нещастя і отсе бідування в окремих випадках, узагальнити се в більш широкий образ селянської загальної кривди, щоб окремій особі почувати не тільки своє горе, але взагалі весь гвітучий тягар нещасливої селянської долі. — „Се мечі ту о накипіло — і стукнувся Дмитро у груди... я таки не маю з ким в селі говорити, та й так сам у собі свій біль носу“, каже селянин адвокатові в оповіданню „За Кадильну“.

Кадильна — се сумний і невеселий, „легко на південь похилений, плоский горбок із далеким видом на російське Поділля“. Колись був там на горбку веселий гайок Кадильна, і було все се селянське. Але коли галицьке шляхецтво стало мститися на селянах і по своєму обертати закон 1853 року про регуляцію сервітутів, тоді і місцевий пан дідич спровадив комісію та за її помічу забрав собі лісок Кадильну, лісок громадський, і селяне нічого не могли вдіяти. Забравши лісок, пан задумав зараз же його вирубати, для більшої певности. „Село мов за стіну засунулось, коли гомін сокір і лопіт падаючих дерев полохав лісну звірину і зганяв небесну птицю з кубелечка; безрадно билися Вільхівчане по полах та гірко зітхали й проклинали пана“, аж ось якось виникла, здавалось, спасена гадка, силоміць прогнати італянців рубачів з Кадильної. Пішли всім селом на шаласи рубачів, розкидали і підпалили буди, загнали самих рубачів у ліс, але на тім

і скінчилося все. Дідич спровадив комісію і жандармів, вичислили шкоди дідича і означили кару на громаді. Вільхівчане, було, не вгамувалися, тої ж ночі „поламали кілька пил, розкинули трачку і спалили всі три буди, то щож!... Коло полудня приїхала решта „Таліян“, розбили собі навіть шатра, держали від тепер по ночах варту і вже по цілих днях лунав гомін сокир та тряскіг падучих дерев і рвав Вільхівчан по зболілій душі“. Так згинув громадський лісок.

Кадильна се символ селянської кривди. Десь далеко є щаслива країна: „Жид там не має голосу, землі від громади не вихитрить, і земля там єсть, і ліси, і пасовиска, і подати у четверо менш, — там краще жити“. Але се десь далеко, бо як раз місцеве життя йде иншим шляхом. Селяне цілком певні, що Кадильна то їх громадська власність. „Та з діда-прадіда наша ся Кадильна. Та-ж громада лісного собі отримувала. Той гайок був повисше Данчиці, сама Данчиця ще й тепер заросла хашами, і вона донині наша. Під Данчицею закручуються Доли враз із Збручем і обперізують Данчицю — Данчиця наша, Доли наші, а на нашій Данчиці панський ліс? Та же хлоп своїм розумом зрозумів би, що так не може бути... Та же питайте в цілім селі, чи вам одна душа инакше повість: „Наше, та й наше“. Навіть арендар так скаже, навіть сам пан на сповіди то признається, що ліс був громадський“ Після нещасливої проби з рубачами, сплативши кару, громада повела справу судовим шляхом. Довгий се був громадський судовий процес, але громада нарешті програла справу. Чи тільки з формально-процесуального боку були помилки, чи скривдили адвокати за для панських грошей, чи скривдив польський суд, чи дійсно справа була спірна, без важних доказів, — хто зна. Справа була програна, але селяне, певні в своїх правах на Кадильну, не хотіли вірити, що справедливу, певну справу можна програти лише через процесуальні похибки. „Тамті суди у Львові і у Відні судили справу і нікого з села не слухали, тільки адвокати говорили. А щож знав адвокат, коли він не зріс у Вільхівцях і не тямить, як Вільхівчане брали з Кадильної дерево та й товар пасли у гайочку“. В сій упертості переконаних в своїм праві селян, в сій безпомічності темних і неосвідомлених з процесуальними вимогами — цілий трагізм боротьби за Кадильну. Се певний, глибокий, непохитний ідеалізм, що правда все-ж таки візьме верх, і над остатнім судовим вироком є щось вище, що може урятувати покривджених і без вини терплячих напасть чи несправедливо присуджену кару.

Се-ж глибоке переконання в своїй правді привело Вільхівчан до рішучого кроку, який коштував селян не тільки грошової кари, але і

кількох вбитих. Прийшли вони до гадки, що як силоміць побрати Кадильну на себе, то вже ніхто не може їх праці збавити і Кадильна лишиться за ними. В глибокій таємниці вибралися Вільхівчане орати ранком Кадильну. „Дмитра нагло сіпнуло шось за серце. Шіснацять плугів стояло на лану, самі поважні газди держать соху в прібних руках. Вони ждали сходу сонця, щоб почати відвічну роботу на батьківській ниві. На тій ниві, що тільки років була в неволі, тільки років стогнала бідна під залізними панськими плугами, аж сеї весни її власні сини приходять сповнити свій довг і просити у неї зерна на осінь“. Але все скінчилося для селян несподівано і дуже зле: пан дідич покликав жандармів, жандарми стріляли, трьох вбито, з цілої тої події зробили бунт і розпочали суд.

Справа про Кадильну болюча для цілої громади Вільхівців, але веде її властиво оден Дмитро з кількома приятелями. Ще раніше він виступив в інтересах громади в справі про землі на російськїм боці Збруча і справа скінчилася добре для громади; пізніше про се була ціла легенда—дивись „Від кривди“ стор. 38—39. Не мало прийшлося зазнати лиха Дмитрові в сій справі, але добрий кінець був важніший усього, і під впливом сього Дмитро занявся й селянською боротьбою з паном за Кадильну. Був сей Дмитро Галюта старосвітський селянин, кремезний і упертий, але разом з тим ідеаліст з глибокою вірою, що все ж таки селянська правда візьме верх, фанатик своєї ідеї. Дмитро був представником громади Вільхівців в зносинах з дідичем, з адвокатами, з урядниками. Цілком захоплений сією справою, Дмитро витрачує власні гроші, кидає власну господарку і невгамовуючись веде далі процес з тою ж вірою в побіду селянської правди, не звертаючи уваги ні на що. Справа в суді програна зовсім. Кинути цілком сю безнадійну працю радять Дмитрові і парох і адвокати, але він не вірить, що можна програти певну справедливую справу. Дмитро зазнав багато лиха з тим процесом за Кадильну, підчас оранки на Кадильній був зранений жандармською кулею і потім відсиджував у в'язниці, чекаючи суду, але се все не знищило його енергії й надії. Нарешті, після нещасливих проб звернути собі Кадильну силоміць, після довгого процесу самі Вільхівчане вже зневірилися в своїй справі. Лише Дмитро не може переболіти сієї кривди і хоче далі вести справу. Він порішив їхати до самого цісаря, сієї останньої надії покривдженого селянина. Добрався якомсь Дмитро до Відня, але до цісаря доступитися не міг і замість того попався в сітку павука-адвоката. Нарешті, після довгого блукання по Відню і очікування, Дмитра вислано етапом в рідне село. Знесилений вертається в'н в своє село і яскрава га-

людинація про побіду селянської правди в останнє піднімає його дух. Сумна трагедія селянського ідеалізму, шукання правди кінчиться на решті божевіллям Дмитра.

Побіч цього Дмитра можна поставити і Івана з повісти „Від кривди“. Се не активний тип, як Дмитро, а лише пасивний. Не бореться Іван за громадську кривду, але глибоко відчуваючи сю кривду, боліючи серцем над нею, не може він сам помириться з панським впливом у селянськiм житті, не хоче триматися разом з панськими помічниками — війтом і шинкарем. Нема тут і Кадильної, але за те є довга низка щоденних надужить пана, які руйнують село матеріально і морально. І не вважаючи на спокуси й кари, Іван до кінця лишається в своїй постійній і впертій опозиції панові.

Лесь Мартович.

Не раз звертало увагу інтелігентів письменників більш спокійне відношення до смерти у людей простих, селян. Ріжниця, здавалося, та ж сама, як між нервовим напруженням життя інтелігенції та спокійним побутом селянства. Важка щоденна праця, але знайома, звичайна, якої навчився ще малим хлопчиком, допомагаючи батькові, без змін та несподіванок; знов звичайні, знайомі умови життя, традиційні відомі, без важкого розладу між яскравими ідеалами та сумною дійсністю; невелика сума вірувань і поглядів, міцних, споконвічних, без сумнівів і вагань, без важкого тягару проклятих питань та недоказаних гіпотез; спокійне, здорове розуміння життя замість хоробливої чутливості до темних моментів існування, важких контрастів дійсності. І здавалося зовсім зрозумілим, що після здорового працюючого життя, в ясній бадьорій старості можна спокійно очікувати вичного відпочинку, особливо коли не треба турбуватися за долю родини.

Такого кінця бажав собі Гриць з оповідання „Мужицька смерть“, але вийшло не так, як він бажав. Життя, як звичайно життя, галицького селянина. З першою жінкою жив щасливо втеравши її почав припадати до чарки, друга жінка командувала своїм чоловіком, і він трохи її боявся. Робітник був з нього не дуже працюючий, любив за чаркою поскаржитись на злу долю, та не співчував ріжним новинам, як читальні, або що. Се все нічого, і він також міг би, як інші сусіди, прощатись спокійно й поважно, з ясним почуттям близької смерти і з спокійним розумінням сповненого довгу, прощатись в останній день з родиною, сусідами і знайомими.

Міг би, і ся думка була важким тягаром цілого його життя. Гриць почав важко хорувати, з другою жінкою не було таких добрих відносин, як з першою, і коли Грицеві хотілося хоч на хвилину забути свою хоробу, жінка з злим почуттям нагадувала чоловікові, що не довго йому їсти хліб. Але головне нещастя Гриця було в тім, що він упав у лихварські лабеті і вже не міг з них увільнитись. В важку хвилину позичив Грицько в Боруха 100 гульденів, щоб заплатити в банк, не міг звернути позичку, і Борух забирає собі поле: звичайне селянське нещастя. І ось Гриць, безнадійно хорий, сумуючи, че-

кає смерти з гіркою думкою, що лишає дітей без батьківщини. Се важка, сумна мужицька смерть.

Під впливом важких обставин життя, в тім безнадійнім стані, в який завело матеріяльне нещастя та довга хвороба, думки і згадки про своє життя набираються песимістичного почуття, і таким же песимізмом перейнятий і загальний погляд на селянський побут. Згоджуються з таким поглядом і інші селяне, дивлячись на нещастя Гриця: „чоловік що працює, та йому на роду написано, аби з него шкіру лупити. Робить ураз із волем на ниві, а прийдеся збирати — нема що. Поле не вродить та хапайся хоть бритви: дають у банку, бері у банку. Тисне банок, то ти питай милосердної душі, аби заратувала. Та й лучиш саме на порядного лупія, бо добрий чоловік так само мліє з голоду, як ти. Залізеш лихвареві в руки, то-с господар із его ласки, доки йому до внодоби, аби-с був господарем“. Таким то безвідрадно-важким уявляють собі селяне становище незаможнього темного селянина.

Поратунком була б для села освіта, але не для всіх се зрозуміло. Ширенню освіти служать школа й читальня, але се друге — новина для селян, і через те де-які становляться до неї неприхильно. Бачили ми, що Гриць не симпатизував читальням; не довіряє їм і селянин з оповідання „Не-читальник“, покладаючись на слова шинкаря Абрамка: „тим себе під Москаля запишеш, панщину підпишеш!“ В оповіданню „Ось-поси моє“ автор малює нам цілу опозицію супроти читальень та читальників. „За що вони Юрка ненавиділи? Одним словом сказати за те, що той невмовний Юрко—то читальник. Яка їм із того кривда, вони не могли сказати, але почували в собі, що Юрко чимось та їм пакість коїть. Ненавиділи Юрка за те, що він був основателем читальні і дуже пильно її відвідував. Ненавиділи його за те, що коли лучилися які вибори, то Юрко покидав роботу і хоч сам не мав відваги сваритися з комісією й голосуючи путався, та зате лазив від хати до хати скликав людей і коло канцелярії пантрував їх як череди овець, аби не розбігалися. Ненавиділи його за те, що Юрко лише ждав, аби в справах читальні його де післали. Відносив листи на пошту і з пошти приносив газети до читальні. Взагалі ненавиділи Юрка за те, що його читальники любили. Вони виділи, що в селі настає якась нова порода людей, що хоче зломити давні звичаї. А вони ті звичаї любили. Сі звичаї були такі: не видіти більше світа, як своє рідне село; не каламутити сільське поетичне життя ніякими новими змаганнями; задержати як найдовше наївні дитинячі погляди на все окруження. Не мали вони чим поборювати ту нову породу людей, а ще мусіли й признавати, що читальники мають рацію. Але зате тим сердешніше їх ненавиділи...

Розуміється, для одних було ніяково кидати давні дідівські звичаї й погляди, для інших корисний був такий стан селянської темноти та забобонів. Як відомо, дуже зручним моментом для всіх таких махінацій різних громадських діячів зявляються вибори на селі. В оповіданнях „Війт“ і „Хитрий Панько“ ми як раз бачимо, оскільки важко селянам увільнитись від прямого впливу зацікавлених виборами агентів панських махінацій з виборами. Війт Степан скаржиться, що на нього спадають самі лише кари за ті новини, що рада сільська заводить: „за то, що заложили ми читальню — кара на мене; за то, що зробили вечерниці в читальні — кара на мене; за то, що скликали віче — кара на мене; а тепер за то, що рада ухвалила писати до урядів по руськи, кара також на мене“; не ліпше з виборами: „от ідуть вибори — каже війт Степан селянам“ — не виберете мене на вибірцю, то наложить староста кару, а виберете мене, то знов буде кара за то, що не голосують так, як староста хоче“. Не диво після того таке зневірря до панства і до виборчої системи, що виборець війт голосуючи показує свою карту самому старості, що він голосує на руського посла: „а ви, пані, вважайте, абисьте голос не вкрали, бо як кара, то кара, як кримінал, то кримінал, а я свого не попушу“. Таке ж вражіння робить на читача і опис вагань і сумнівів іншого виборця, Панька: давній страх перед панами, страх перед жандармом з рушницею, нарешті в рішучій сміливості Панько поборює все се і зявляється пред виборчою комісією. Цікаво занотувати ще з тих виборчих оповідань „Квіт на п'ятку“. Під впливом пароха о. Альойзія обрали селяне виборцем селянина Миколу Підпаленого. Парох довго толкував Миколі справу виборів і був зовсім певен, що Микола добре виповнить свою місію. Дійсно віддав карту з іменем руського кандидата, але він разом з тим дізнався, що хто голосував за польського кандидата папа, дістав кожний п'ятку. Се зовсім збентежило Миколу, він став думати, що парох навмисно дав йому таку карту, щоб збавити п'ятки, а потім винайшов і причину такого незадоволення: він Микола не дав пароху за водосвяття й за те покараний: не дав миску збіжжя та втратив п'ятку“. І тепер Микола прохав аби „ту картку поправити, або щоби написати просьбу до старости, що то лиш через помилку так картка списана, аби на неї не дати п'ятку. Походити коло війта, щоби дав на ту просьбу громадську печатку та й свій підпис, то вже брав Микола на себе“. І парох ніяк не міг зясувати сю справу й переконати збентеженого Миколу.

Антін Крушельницький.

Клясична теорія літературних тем виробила певні вимоги, які надовго пізніше лишилися непохитними, обов'язковими. Дієвими особами були царі і герої, поважне розроблення людської психології мало на увазі лише могутні поривання й трагічні конфлікти. Тим самим межі поважного розроблення людського життя були занадто звужені, і для драми лишалося лише певне число, досить невелике, мітологічних чи історичних тем. Практика літературної діяльності дала перевагу таким темам, пізніша теорія літератури в своїх узагальненнях підхопила се та зробила з сього загально-обов'язкові приписи.

Тягар сліпого наслідування клясичних взірців довго пригнічував молоду літературу нових народів, аж поки в новіші часи зовсім скинуто сей тягар. В дієві особи перестали брати лише з поважного осередку богів, царів і героїв, звернулись тепер і до інших, менш впливових груп і зацікавилися більш звичайними почуттями, лишаючи на боці могутні поривання й нелюдські страждання поодиноких виключних натур.

Але позбавлені давнього загального признання і впливу, сі клясичні погляди лишили по собі де-які сліди, більш або менш замітні. В менш освічених групах і закутках суспільного життя, у старших поколінь ще лишалося, хоч вже неясним поглядом і несвідомим осудом, давнє літературне переконання, що література в своїм шуканню тем і персонажів не може знижатися нижше певних руп і верств. Згоджуючись на певне поширення меж літературного світогляду, старше покоління все-ж таки ворожо ставилося до дальшої подібної-ж проби ввести в літературу нових людей і нові теми.

Нижчі верстви й буденне звичайне життя — сього треба було уникати в літературних темах, на гадку старших поколінь. Літературна діяльність шестидесятих і семидесятих років не раз зустрічалась з такими стародавніми пережитками, але виборола признання більш новим темам, більш свіжим поглядам. Все-ж таки лишалося де-що з отсих пережитків літературної старовини й на далі, і з сим довелося зустрітися й молодшому поколінню, представникам галицької літератури кінця XIX в.

Те, чого радили уникати автори і критики старих часів, як раз тепер і підкреслено молодшими письменниками. Ся молодіж не раз чула коло себе з боку старших докори суворому, безнадійному реалізму, і ставши до літературної праці, ся молодіж не вагаючись вибрала реалізм, як основну прикмету, хоч иноді й не дуже зручно користалась отсим небезпечним знаряддям. Молодіж не раз чула коло себе з боку старших закиди сьогочасному напряду літератури, і ставши до праці, поставила своїм девізом — щоденне звичайне життя. Як раз се непомітне життя, уникаючи всього, що має святочний вигляд, — виключних людей і незвичайних подій, міцних характерів і великих вчинків. Нема в сьогочаснім життю ні святих, ні злодіїв, є тільки звичайні буденні непомітні люде, яких тисне матеріяльна нужда і примушує зза копійчини відрікатися від ліпших бажань і замірів. Непомітне буденне життя, де вже в молодих літах доводиться за дль шматка хліба кривити душею, де потім поволі щезають добрі почуття й поривання, людина падає морально, і втрачується непохитна — здавалося — вірність переконання і ясна чутливість до нечесного й злого... Се все — будення життя, в якому так багато значіння має „буденний хліб“...

До сього цілком зрозумілого бажання поширити межі літературного світогляду знєсенням нових тем, прилучився ще й відгомін великого загально-європейського руху, який вплинув своїми ідеями і на молодіж остатнього десятиліття ХІХ в. — згадати хоч „Ukraina ingredients“, сю цікаву амальгаму соціяльних і націоналістичних поглядів і поривань. У попередників, письменників реалістичної школи, як наприклад у Франка або Ковалева, ми не раз знайдемо сумні, вражаючі малюнки людського бідунання, на селі або в Бориславських умовах праці. Але реалізм сих малюнків полягає в основі своїй на давніх оцінках суспільних зявищ, се давні категорії суспільного життя — багаті й бідні, пануючі й покривджені. Молодші письменники зробили пробу розглянути і оцінити сі-ж самі факти і зявища з становища поглядів соціяльно-економічної доктрини, і в таким новім обробленню відомих фактів і відносин внесли де-що свого, нового.

Взяти наприклад з сієї молодшої групи А. Крушельницького. Видаючи збірничок ранніх своїх оповідань, він дає сьому збірничку характерний заголовок „Пролетарі“, і се не тільки модне слово для оздоблення обкладинки: автор не раз намічає в оповіданнях провідну ідею свого оброблення фактів людського життя, і ся провідна ідея надає подекуди характеристичне і вузьке освітлення фактам і подіям.

В сім збірничку між иншими оповіданнями є кілька цілком присвячених аналізі — як тепер кажуть — проблеми пола, в різних

умовах її здійснення й порішення. Розглядаючи ці оповідання, легко зауважити, що як раз автор вибирає ненормальні в дносини, хибні порішення, а з другого боку — він не забуває підкреслити, що в основі всіх цих помилок і нещасливих випадків лежить одна головна причина, і се толкування реальних фактів, яке на гадку письменника являється загальним для людського життя, се толкування зовсім згоджується з ідеєю заголовка книжки: людська доля є лише вивід з гіркої, важкої людської нужди... Починаючи з вагань студента, коли йому приходится відважитися на шлюб з маловідомою й несимпатичною панночкою, щоб на тестеві гроші закінчити свою вищу науку, і кінчаючи скаргами проститутки, якій не виплатили, що вона „заробила чесним способом“, між сими двома крайніми — на звичайний погляд — ситуаціями письменник дав ще кілька малюнків аналогічних-же ненормальних відносин, які виникають на тлі економічних умов. В де-яких оповіданнях ся спільна ідея виступає не дуже ясно, як брати їх з особна, але в сполученню з іншими в загальнім звязку легко зрозуміти, чому і їх письменник завів в сю серію оповідань про любов у пролетарів, тих людей, які — з огляду на своє матеріяльне становище — і не можуть мати здорового, нормального родинного життя.

Під загальний заголовок — „Пролетарі“ можна-б підвести і оповідання — „Буденний хліб“. Аналіз проблеми кохання тут не займає першорядного місця, але важкий подув матеріяльного бідкування дає себе відчувати й тут. Перед нами ряд сценок звичайної непомітної трагедії, яких так багато в життю. Се звичайні буденні злидні, без кровавих конфліктів, без голосних фраз. Загально сполучаюча ідея — історія зруйнованого домашнього огнища, і причина цієї руїни — матеріяльне бідкування, хоч в останній момент forse тажеure — смерть — заслонює трохи логічний звязок подій. Се одна з звичайних щоденних історій. Починається оповідання бадьорими, ясними нотами: се перший свіжий розцвіт молодого почуття, стільки надій на будуче, і все так ясно й зрозуміло. З великим тактом уникає письменник всього, що робило-б з цієї історії щось рідке, незвичайне: перед читачем одна з тисячі подібних історій. Заведення власного господарства і уродини хлопчика — се ще по сю сторону межі, да і йде і міцніє сумна домішка: важкі умови життя, матеріяльна нужда, небезпека за будучий день накладають на дальші події більш і більш сумну тінь: кінець — смерть і самота, повна суму і важких споминів. В звязку з попередніми оповіданнями і тут можна зауважити ту-ж провідну гадку: наша доля, радощі чи страждання тільки вивід з матеріяльних умов буденного життя...

Почавши свою літературну діяльність під прапором реалістичної школи, Крушельницький на далі тримався свого напрямку, надаючи пізнішим своїм малюнкам з життя відтінок сатири. Наприклад, Крушельницький вніс такий відтінок в свої малюнки офіцерського побуту, сі одинокі в галицькій новішій літературі малюнки такого змісту. Ми бачили у Франка в його повісти „Для домашнього огнища“ лиш деякі натяки на погляди офіцерського товариства, у Кобилянської і Яцкова бачимо досить ярку характеристику важких умов життя молодих вояків у війську і їх глибокий сум за селом. У Крушельницького в його сценах з офіцерського побуту знаходимо вперше пробу намалювати офіцерське товариство з головними прикметами відносин і поглядів, намалювати повно і правдиво. Малюнок вийшов дуже різкий і сумний: і клясови погляди сього відокремного тісного гуртка і суворі відносини до вояків — се намальовано різкими і міцними рисами.

З інших творів пізнішого часу зауважимо — повно і релефно намальовані важкі умови життя й діяльності в малих провінціальних театрах („Герої“) і сценки щоденого бідкування маломожнього міщанства з постійними сварками („Зяті“). В реалістичнім дусі витримані малюнки перейняті важким почуттям і глибоким песимізмом. Подібнотому, як старий артист Яців висловлює молодій Собківні свої повні глибокого песимізму погляди на життя („Герої“), так і стара бабуся в „Зятях“ відповідає на скарги своєї доньки, що їй важко жити серед постійних турбот, суперечок — „от я жию... на вас дивилася... на них дивлюся... та й жию... треба жити, доки духу стане в грудях“... Чи се стареча апатія до життя, чи життя дійсно не може дати доброго, і письменник реаліст нічого не може вибрати світлого, бадьорого?

Занотуємо на закінчення ще дві теми, близькі до визначених вище оповідань більш раннього часу; се „Демон“ і „Семчишини“. В першій творі читач має перед собою ряд розмов між братом і сестрою, і в сих признаннях знаходить натяки на минуле. Сестра признається, що вона була закохана, гаряче й глибоко кохала, пережила добу безмежного щастя, а потім її жорстоко покинули саму. Брат висловлюється менш одверто, але і у нього була своя історія: він також був закоханий, багато страждав, роздумуючись над минулим своєї коханої і нарешті порвав сі відносини. Ми бачимо тут мов дві сторони того ж самого факту, наче-б то сі два циклі відносин і подій стояли в тіснім взаємнім звязку між собою. Сестра кохала і була покинута — се перший акт драми; хтось инший, покохавши її, буде мучитись так само, як тепер її брат, минувшим щастям її з иншим. Наче-б то части-

на карі за кожний вчинок лежить і на іншим, і зовсім відокремлені вчинки і події зв'язані між собою в тісний ряд причин та наслідків.

З другого боку — „Семчишини“ нагадують „Буденний хліб“, хоч автор вніс тут і символіку розроблення (невідомий хлопчик ворожбит) і де-яку неясність основної гадки, завдяки чому пригадується давня легенда про заздрісну долю. Не ми творимо наше щастя, наша доля лише вивід з цілком від нас незалежних умов і обставин. Завдяки випадковим, здається, подіям на наших очах руйнується той добробут, те щастя, до якого нарешті протягом довгих зусиль і турбот доробилися Семчишини. Зневірившись в людській влячності, Семчишин після смерті жінки мусить зневіритися і взагалі в самому життю. Цікаво зауважити відтінок символізму в сім творі; мимоволі підходить питання: чи се певний момент в розвитку творчості письменника, чи се лише тимчасове, випадкове, навіяне впливами, після якого автор знов вернеться цілком до своєї реалістичної манери оброблення?

Михайло Яцків.

Напрямок літературного реалізму дає письменникам де-які спільні прикмети, але не стирає зовсім їх індивідуальність. Передовсім ця індивідуальність дає себе відчувати в самім виборі тем. Бажаючи передати без всяких змін поправок голу правду життя, письменник все-ж таки може вибрати і розробити ті або інші події. Справді, в першій добі розвитку реалізму, коли новий напрямок хоче витиснути давню літературну манєру розроблення і являється гострим протестом, увага письменників переважно звернена до одної категорії подій і фактів, з занедбаням інших. Але згодом ця прикмета початкового войовничого моменту стає менш помітною.

Як для поодиначих письменників сучасників, так і для поколінь, що наступають одно за другим, характеристичними являються нюанси в розробленню аналогічних тем. Роздивляючись, як гостро виявилось реалістичне розуміння життя у окремих письменників, можна прийняти за зразки такого розуміння — для старшого покоління оповідання і вірші Франка т. зв. тюремного циклю, для молодшого — начерк Яцкова „Осіння неділя в касарні“. Се зразки користання реалістичним методом і разом з тим приклади найвищих здобутків, які ми бачили за останні часи в реалістичній школі. Більш ніж інші, глибше ніж інші перейняті ці оповідання безоглядною вірністю в малюванні важких умов життя і глибоким відчаєм безнадійного суму.

В тюремних обставинах в творах Франка ми бачимо не тільки те, як нелюдсько можуть іноді складатися відносини між людьми, ми бачимо також і де-які типи дегенератів, які лякають ідеаліста Андрія Темеру. Ці дегенерати любісінько жили собі на волі, аж поки не звернули на себе увагу закона, але Андрій Темера їх на волі не бачив, а стрівся з ними лише тут у тюрмі, і можливість таких стріч ще більше зміцняє глибокий сум тюрми: се ж виходить не тільки на суспільнім дні, але й на етичнім дні. В касарні, намальованій Яцковим, не може бути таких стріч, і ціла вага лежить на нелюдських відносинах між безпомічними, переляканими рекрутами і жорстокими в своїх вибаганках і знушаннях старшими, фельдфебелями або що.

Є певна аналогія в розробленню теми. Щоб підкресити безнадійний сум важких умов життя, треба взяти наочним їх свідком людину з вищою психічною організацією, глибоко розвиненим почуттям і щирими пориваннями до далекого ідеалу. Таким виступає перед нами Андрій Темера в оповіданню Франка, таке ж значіння має й присутність молодого артиста Марка між звичайними мешканцями касарні — в оповіданню Михайла Яцкова. Всім приходить ся важко в намальованих у Яцкова умовах життя, але вищий, найбільш гострий осуд зложить людина, призвичаєна до цілком инакших умов, людина культурна, високо розвинена й хоробливо вразлива: таким і являється Марко. Справді, з де-яких виразів можна було б думати, що автор хотів надати сій постаті де-які інші прикмети: „отруя світового болю — рекомендує автор читачам молодого артиста — „зробила з нього Сатану, на всі святощі суспільні був у нього мляозвісний, їдкий сміх на кутний зуб“ — се щось Мефистофельське в основі, тільки „для матери било іше те сильне, велике серце“, і сам Марко, глядячи на сум матери, думає про тісний взаємний між ними звязок: „біль ту безко-нечну виссав я з твоєї груди, а рід мій виссав її з чорної землі, з хмарного неба і диких лісів“...

В тім же реалістичнім напрямі задумав автор більший твір. Завдання Яцкова було тут намалювати вже не окремі особи, а цілі верстви суспільности, і при тім „зріжницювати їх так, як сотворив їх Всемогучий Бог і могутня суспільність“... „Чому діти — вияснює автор трохи нижче свої погляди на реальну дійсність — „мають скоро старітися? чому мають вони дивитися на розпусту, підлоту, ненависть і інші гріхи своїх родичів?..“

Все ж з сього підрахування прикмет життя легко відгадати, на які події й відносини зверне автор найбільше уваги: се дійсно так і є. Але автор занадто багато дав місця реалістичним подробицям, і то, лише з одної сфери відносин, і через те його характеристика вийшла трохи вузькою. Се не верстви, а поодинокі люде з їх виключно темними прикметами, і з другого боку невідомо, чи всі перипетії життя Ніни звязані з безвідпорним впливом могутньої суспільности та нічого тут не лишається індивідуальности, її проявам і прикметам.

Лишаючи на боці різкі подробиці реалістичного характеру, загальний зміст повісти „Огні горять“ буде такий. Головні персонажі — Остап, поки що учень Гімназії, селянський, син, з здорової селянської родини, бадьорий, енергічний; з другого боку Ніна — в якій Остап глибоко закохався — донька талановитого маляра, який не встиг пробитись на широкий шлях і лишився напів майстром, напів артистом. Він переходить з місця на місце, розмальовуючи церкви і в родині

зовсім нема ладу. Діти завше сваряться між собою і з матір'ю, зтримує їх лише суворий батько, коли буває дома. Ніна — нервна, хвороблива натура, без ясних непохитних поглядів і переконань. Постать самої Ніни задумана якимось неявно, і психологія її нерозроблена детально. З початку се розумна, серйозна дівчина, а потім ми дізналися про неї багато такого, що зовсім не згоджується з сею первісною характеристикою. Але се все не тільки вплив безвідпорної могутньої суспільности.

Оповідючи про Остапа — автор намалював різку характеристику вчення і життя Гімназистів, розповідаючи про Ніну — він спиняється на побуті дрібних провінційальних акторів, між якими була якийсь час і Ніна: і тут також дуже багато різких реалістичних подробиць, Але найбільш уваги звертає автор не на окремі верстви і товариства¹⁾; найбільш докладно описана сама лише Ніна, але тільки з одної сторони її любовних авантур. Де-що діється на очах читача, де-що дізнається він про минуле Ніни від автора: але і се і те не робить вражіння дійсного життя, а здається якимсь згромадженням реалістичних подробиць і ефектних моментів.

Занотуємо на останок ще оповідання „Нухим“. Селянин випадково зустрів у корчмі бідного старого Жюда, в яким в здивуванні признав багатого колись купця Нухима Гольдберга. Зі слів селянина ми знаємо, що в дні багатства Нухим був добрий, як рідко хто, і добре відносився до маломожних людей. Слово за словом вияснюється, як упали купецькі підприємства Нухима, як він збіднів, як з двох синів — один вихрестився, на велику тугу батькові, другий — Мельхіор — одинока надія, утіха й радість старого батька, розумний і вивчений, будучий раввін — несподівано вмер. Так нещасливо склалася доля Нухима, але він не скаржить на свої нещастя: спокійно згадує колишнє багатство, не жалкуючи, не скаржачись, тільки зворушує його згадка про смерть Мельхіора. Глибокий сум пробивається через величну, майже біблейську покірність Вищій силі. Автор сам відчув се глибоке зворушення в серці Нухима під сею покірністю долі і вмів се добре намалювати в своїм коротенькім, але повнім значіння й почуття оповіданню.

¹⁾ Як можна було б сподіватись по його ж заяві.

Богдан Лепкий.

Загальний тон літературної діяльності письменника — сумний чи бадьорий — складається під різними між собою переплутаними впливами. Найбільш просто було б уявляти собі психічну основу, головні психічні прикмети письменника постійним незмінним фоном, на яким впливи і враження життя плетуть свої різноманітні мережки. Але се не так просто. Буває, що на цілу групу письменників важкі умови життя, важка епоха суспільного розпаду накладає відтінок глибокого суму; трапляється навпаки й так, що в гармонічній рівновазі духа, не вважаючи на впливи обставин, письменник хоч важкою стежкою життя все ж таки з ясним спокійним чолом йде наперед, побороюючи перешкоди і виконуючи улюблені заміри і мрії. Таким чином іноді змінюють впливи життя психічну вдачу людини, іноді ся психічна основа непохитно вистаює супротив — здавалося б — мішних впливів обставин. В останнім випадку оптимістичної — наприклад — вдачі письменник не звертає уваги, легковажить сумні факти і події та щиросердечно зостається і надалі перекоханим оптимістом. Теж саме може статись і з песимістом, в якого чутливість до життя в самого початку зотроєна глибоким сумом, так що зявляється мов психічний дальтонізм, нечутливість до яскравих спокійних бадьорих малюнків життя.

Через те, вчитуючись в книжечку творів письменника, читач іноді не може простежити походження різних відтінків творчости, не може довідатися, під якими впливами се або те склалося. Доки йде первісна психічна основа творчости, і де починається безвідпорний вплив обставин життя, ясних чи сумних? Велику підмогу дали б біографічні вказівки, але не завсіди їх має під рукою критик при читанню і студіюванню творів.

Іноді сам письменник улегшує сю справу. Подекуди полишає письменник вказівки автобіографічного змісту і з них можна де-чим покористуватися для вияснення свірних питань: які, наприклад, впливи мали найбільш значіння, які змінляли первісні погляди. Де-чим — бо з одного боку такі вказівки бувають дуже часто неповними, а з дру-

гого — трапляються тут і помилки — чи то ширі, несвідомі, чи свідомі, з певними замірами.

Дає такі автобіографічні вказівки і Богдан Лепкий, вияснюючи основні прикмети своєї літературної діяльності. „Батьком тих пісень — безвідрадний сум“ характеризує письменник загальний тон своїх віршів. Ми бачимо також і натяк на реальну основу цього сумного тону, натяк на сумні впливи і вражіння: реальна дійсність приймає у письменника дуже непривітний, сумний вигляд: „голодний хлоп в старій, подертій свиті“ — „то рідний край і рідне село“, або в іншому місті автор згадує про „тую пропасть чорну, ту безодню горя, сліз і муки, то пекло, що живцем людей до себе горне, а звесь село“... Давне, дуже знайоме почуття в українській літературі нагадують ці слова, різниця лише в відтінках і нюансах.

Розглядаючи оповідання автора, легко зауважити, що зміст їх сумний: автор прав в своїй оцінці загального напрямку своєї літературної діяльності. І нещаслива доля маленького хлопчика, що доглядає гусей („Гусій“); і сумна пригода коло ставу, де панський сторож забив селянина, який вдосвіта ловив рибу з панського ставу („Над ставом“); і гірке будівництво Цасті з нелюбим чоловіком („Настя“) — се все сумні події щоденного селянського бідкування, вони перейняті всі таким же сумним почуттям, як і той анекдот про п'ятку, що для старого діда була одиноким скарбом, а потім виявилось, що се стара, нездала до нічого п'ятка („Нездада п'ятка“).

Автор не тільки вибирає переважно сумні теми, але і оброблює їх з тим почуттям, що ціле життя складається з таких лише сумних подій і фактів. І коли він малює нам духовну темноту села, вплив пережитків та забобонів в купі з переконаним зневір'ям до часописів, читалень та нових поглядів („В глухій куті“), або характеризує ту сумну самоту, в якій приходиться жити більш розвиненому селянину серед решти нерозуміючих його поривань і порад („Іван Медвідь“), самий тон оповідань свідчить, що се не погляд автора на випадкові події і обставини, але з де-якими незначними змінами се всюди. Занотувати треба — як виїмок — юмором перейняте оповідання дяка про його давні заміри триматись панських звичаїв: думав було завести собі сурдут, але після досить кумедного випадку дяк знов вернувся до селянської свити („Оповідання дяка“). Але в тім, що досі дав Богдан Лепкий в віршах і в прозі, такі ясні бадьорі малюнки — як „Оповідання дяка“ становлять виняток серед загальних тем.

Між малюнками Лепкого з селянського життя треба спинитись на двох його оповіданнях: се „Кара“ і „Мати“. Обидва оповідання не тільки дають малюнки селянського побуту, але основна тема їх

взята письменником з народніх вірувань і переказів. Основа „Кари“ се переконання про можливість шкідливих чар. Селяне вірять в можливість хвороби або смерти від таких чар і се для них зовсім зрозуміло. Але автор з реалістичним відношенням до життя вже не може вірити в такі забобони. Через те являється конфлікт між поглядам письменника і селян в трактуванні нещасливої пригоди з Настею. Дійсно, Настя чахла і хорувала, але для автора (се зовсім зрозуміло виходить з реальних причин, тим часом як для обох дівчат се наслідки злих чар. Автор вмів добре простежити психологію обох дівчат, з одного боку — вагання і сумніви Мотрі, її нетерплячку побачити як мога швидче бажані симптоми наслані чарами на Настю хвороби, а з другого боку сумне вражіння Мотриних очей, якийсь неясний безпідставний переляк Насті, її важкий сум і важке почуття неминучого кінця. На вечерицях, де стрічалися Мотря і Настя серед иншої молодіжи, Мотря „сідала тихо незаметно, а як ціла хата розговорилася, розпівала, або заслухала, вона пускала веретено, як фуркальце, навгад тягнула нитку, а сама впивалася очима в Настю. Шукала на її лиці слідів хвороби. „І ось здається їй, що Настя дійсно збіліла, що рум'янці її приблідли, як квітки під осінь і Мотря з лекшим серцем береться до прядива... Але то йде так поволі і Бог зна, коли скінчиться, а Мотря хоче зараз“... Яким важким сумом перейнята ся сцена, коли Настина мати прохає Мотрю спасти її нещасливу доньку від смерти, або скінчити її страждання. Читач вже не вірить, як Настина мати, що все залежить від Мотрі, але він легко згадає, як часто прохаючи вищу невідому силу людина лишається при тій самій жорстокій відповіді, як і Настина мати...

Інакше розроблено народні перекази в оповіданню „Мати“. Ми бачимо в оповіданню „Кара“ цілу драму нещасливого кохання, пімсти фізичних страждань і важкого безнадійного одчаю; в оповіданню „Мати“ се лише, оден момент, коли зверх-людські впливи втручаються в щоденне життя, оден лише момент нереального між реальним початком і кінцем подій. У Василя Гильчицина вмерла жінка і після похорону удовець лишився сам оден з трьома дітьми. Після важкого суму останніх годин перед очима непривітна дійсність бідкування самому з малими дітьми без хазяйки у господі. Дійсність має свої права і свої вимоги і зараз після похорону, в хаті, де ще „пахло ладаном“, починаються розмови про важке життя на самоті та поради сватати Стецеву Гапку. Вдовець вагається, але потім і сам схвляється до переконання, що йому з дітьми важко буде без хазяйки. Тут як раз між реальними подіями і обставинами починається вплив инших зверх-людських відносин. Сказати просто, Василь Гильчишин побачив у сні

покійну жінку і се вплинуло на нього так, що він залишив усяку гадку про Стецеву Гапку. Се було б просте пояснення причин, але не так се для народнього розуміння.

„О півночи, заки кури на селі запіли, над тою могилою піднялася хмарка. Біда маленька. Так, як часом над водою стає, або по опарах літає. Вітер підбіг, підніс її на крилах і поставив на ноги. Заколисалася вона немов із безсилля і стала. На голові рантук, у руках свічка з ярого воску, руки, на-вхрест. Усьо з хмари“.

„Глянув місяць, сховався. Зірвалася сова, розплющила очі, зверещала і, бючи широкими тяжкими крилами, полетіла в ліси“

„Хмарка рушила з місця. Білівся рантук, білілася погашена свічка в руках, а руки держались на-вхрест. Куди вона летіла, трава до землі прилягала, дерева розгинали своє галузя, листям тремтіли, — дорогу робили. Летіла по над збіжжя — колосся філювало без шуму“.

„Увійшла в село...“

Се була померша жінка Василя, вона летіла відвідати дітей та відвернути від них небезпеку — недобру мачуху.

„Василь спав, храпаючи здорово крізь сон, і усміхався до двох широких нив та наймита годив і торгу за сіножатку добивав.“

„Вона не промовила до нього ані слова, лишень вдивилася в нього своїми розбільними очима так сильно, що він не втерпів“.

„Не віддам! — крізь сон промовив. — Ні, не віддам! Не бійся, Гандзю, не дам я знущатись над дітьми нікому і не позволю їй кривди зробити. І Гапки не возьму, бо вона язя“.

„А вона в друге глянула на нього поглядом таким сердечним і щирої вдячності повним, що в нього серце з болю зашеміло і в н припідняв повіки. Глянув по хаті, — нічого не було! Очі протер — ні, нема нікого! Лише місяць до вікна заглядає і сверщок цвірінькає в куті. На підвіррю пес вие.“

— „Свят, свят, свят! — говорив хрестячися Василь. А я був би присяг, що вона була... А може й була?“

Василь Стефаник.

Досі ми звичайно спинялися на змісті творів поодиноких письменників. Ми розбирали окремі теми і виконання аналогічних тем у різних письменників; з другого боку ми стежили зміну напрямів і течій, оскільки се можна було зробити по взятим для зразку оповіданням окремих письменників. І в тім і в другім випадку звичайно лишали на боці ще оден момент літературної еволюції — се зміни літературних форм. Літературний рух за століття приводить з собою, разом з зміною основних поглядів і течій і з поширенням границь літературного світогляду, і зміну літературних форм.

Сю зміну форм приносить з собою ціла літературна плеяда певного часу і окремі письменники. Таким чином певний матеріал для характеристики такої зміни літературних форм можна простежити по творах занотованих вже вище представників молодшої Групи письменників, і коли ми згрупуємо сі вказівки про зміну літературних форм коло літературної діяльності Стефаника, се за для того, що у нього найбільш яскраво виявилися ті риси літературного новаторства, які помітні і у інших письменників його сучасників, а з другого він вніс в се дуже багато свого індивідуального.

Раніше найбільш улюбленою формою, найбільш викінченою і користною вважалась велика повість з великим числом дієвих осіб і з докладними характеристиками кожної з них. Перед читачем проходило ціле життя чи, принаймні кілька років детально і повно намальованих з життя головного персонажа повісти. Читач знав ціле його життя починаючи з дитячих років і кінчаючи більш зрілими літами чи смертю, як того хтів письменник. Чи дізнавався читач від самого письменника про те, що було раніше до початку описаних наочно подій, чи згадувала про се сама дієва особа — в кожному випадку письменник вважав своїм обов'язком обзнайомити як мога більш докладно читача, що було і що сталося з його головними дієвими особами.

Час минав. Життя ставало більш складним, більш поплутаним, окрема людина входить в більш і більш численні різнородні зв'язки стосунки: вражіння відмінюються дуже швидко і вже не можуть кожне вимагати багато уваги. Через те зайняти увагу читача докладним

справозданням про всі перипетії життя і діяльності — не так легко, та і сам письменник не відчуває у себе відповідних для того засобів. Замість довгих повістей тепер з'являються коротенькі начерки і ескізи: для розроблення вибираються не кількарічні відносини або довгі періоди з життя, але щось більш коротке, якийсь раптовний випадок, побіжний тимчасовий настрій, випадкове враження, сцена прощання чи зустрічі, або кінцевий акорд якоїсь більш довгої історії. Це певна економія часу і уваги, але потребує це й вимагає від автора дуже чутливого відношення, щоб як раз вибрати той момент, коли довголітні окремі причини своїм загальним впливом приводять нарешті до кінцевого результату — наприклад нищать зовсім матеріальний добробут або морально руйнують людське життя. Коли ми чуємо від старого діда скаргу на зневаження від дітей („Діти“); або слухаємо, як важко було Антону прощатися з проданою хатою („Синя книжечка“); чи перечитуємо разом з школярем лист від Федора з тюрми („Лист“); чи читаємо як провозжали у військо молодого парубка („Виводили з села“) — усюди ми розуміємо, що за сім окремим випадком, сими скаргами або наріканнями стоїть довгий ряд важких днів, важких дум і безнадійних споминів. Коли Стефаник малює сцену прощання з емігрантами („Камінний хрест“), ми легко зрозуміємо, як багато глибокого суму і гірких дум криється за сими, наприклад, словами Івана: „так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-ем. Кобим міг, та й бим го в пазуху сховав, та й взяв з собою у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную“... А ось „Кленові листки“ і скільки гіркої суми в сіх маленьких сценках, де в бідній хаті хора мати мучиться сумуючи над долею своїх малих дітей: скільки безнадійного відчаю в сій розмові хорої матери з дітьми:

— Дьидя казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, то вона тоту булку уфатила і вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив! Може їсти?

— Не хочу.

— Дьидя зсукали еще свічку та й казали, що як би сте умирали, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю коли давати?

Мама подивилася великими блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Дьидя рано' в хоромах також плакали, так головов до одвірка лупили! Заплакані взяли косу та й пішли“...

Глибоке почуття збуджує ся сцена, але автор не уживає ніяких засобів, щоб вплинути на читача: він тільки малює як було, живо і

яскраво, удержуючись від якого безпосереднього впливу на читача. Тільки в кінці маленький натяк на авторську руку.

— Співай дитині, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалися її душа і потихенько спадала між діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, не виразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю і ніхто їх позбирати не годен і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пуге поле за листочками“...

В сім закінченню оповідання відчувається легенько безпосередній вплив думок письменника, але се оден з рідких випадків такого змісту. Звичайно автор тримається з далека і не хоче впливати на оцінку читача. З автора досить, що він вибрав тему, подію, ситуацію і його завдання примусити кожну дієву особу говорити по своєму, не даючи від себе ніяких пояснень, ніяких оцінок.

Щоб кожний говорив і робив сам за себе, без толковань і пояснень письменника, в сім мета об'єктивного реаліста письменника. Але рухи, події і обставини приходиться описувати досить докладно, щоб вони живими і яскравими уявлялися читачам. Чи більш, чи менш повно описувати, але все ж таки письменнику доводиться говорити від себе і в отсіх описах і характеристиках легко внести хоч маленьку домішку свого авторського в випадковім порівнянню, в поверховній замітці, в дрібній увазі або що. Більш ілюзії безпосередньої дійсности мав детально передана розмова дієвих осіб, і такі гарно передані розмови і репліки мають для читача більш переконуючої ваги.

Приглядаючись ближче до техніки оповідань Стефаніка легко побачити, що автор мав се на увазі. Дуже багато значіння надає Стефанік розмовам дієвих осіб, лиш дещоде прилучаючи свої замітки про обставини серед яких відбувається оповідання. Сі замітки письменника, ся необхідна рамка оповідання зведена до мінімум'а у Стефаніка.

Далі, є певне авторське оброблення розмов і реплік живих людей, коли автор повторює їх на сторінках своєї книжки. Розмови звичайно не зразу потрапляють на головну тему, буває багато зайваго, детального, не потрібного для розвитку подій чи для характеристики дієвих осіб. Задля економії уваги читача автор мусить зробити певний перегляд, відкидаючи деталі і підкреслюючи головне, першорядне. Се цілком зрозуміле, але при такій перерібці автор звичайно надає розмовам більш виглажений, книжний вигляд і се відіймає у сих розмов вражіння безпосереднього життя. Треба, щось лишити, щось з прикмет звичайних шоденних ширих розмов навіть роблячи певні зміни і поправки в змісті, і се також мав на увазі Стефанік.

Старанно редагуючи зміст реплік і розмов, автор лишає їм зверхній вигляд безпосередніх з серця йдучих слів. Се ніби розмови з самим собою, гадки і почуття, як тільки вони складаються і впливають, не маючи ще оброблених висловів і продуманих виразів.

Ось кілька прикладів. В оповіданню „Діти“ кілька вступних уваг: „поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гоний за голосно“... і тільки всього.

Хто? де? Далі ідуть думки в голос, скарги і нарікання і про цікаве для нас ми дізнаємося з таких реплік, як ся: „— най я трошки спочину супокоєм, бо лиші дома вкажу си та й зараз дідови роботу найдут. Таки невістка, коби здорова, круть, верть та й зараз заговорит: табо ви не сидіт“.

Скарги в голос, аж „всі оберталися в сторону за дідом“ — і ніяких пояснень від автора. „Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий“ — починає автор оповідання „Синя книжечка“. В коротеньких увагах лише намічені головні моменти матеріального занепаду Антона, але що цінне і цікаве, психологія самого Антона, про се ми дізнаємося з монологу п'яного Антона, коли він „сидить отам п'яний та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату“

В оповіданню „Басараби“ вступні уваги від автора, як Тому спасли сусіди, далі в оповіданню згадується про зверхній вигляд Семенихи Басарабихи і самого Томи, але ціла вага в розмовах сусідів про прокляття над родиню Басарабів, та в розмовах самих Басарабів про свої почуття і вражіння.

Нарешті, коли взяти „З міста йдучи“, то тут ціле оповідання в згадках в голос, і перед ними лише зауважено — перший, другий, третій; хто се розмовляє, де йде, коли, — так і лишається невідомим для читача.

Ще одна цікава прикмета літературної манєри Стефаніка — се так сказати — етнографізм. В минулі часи, в шестидесяті роки, під впливом піднесення цікавості суспільства до наукового студіювання українського народнього побуту, такий етнографізм мав велике значіння. Письменник забував вимоги психологічного чи суспільного аналізу, щоб докладно описати багату кутю або весілля. Пізніше такий етнографізм лишився без уваги. Перед письменником були переважно завдання характеру суспільного, цікаво було описати і докладно намалювати умови селянського життя, панщину, працю на фабриках або тодішню інтелігентську українську верству. Тепер кількадесят років пізніше знов встає напрям етнографічний, але вже з новими завдан-

нями. Стефаник малює селянську верству, але разом з таким єдинством соціальним у Стефаника і єдинство етнографічне: він бере всі свої теми і малюнки з тої самої околиці, а разом з тим хоче як можна повніше зазначити перед читачем умови і обставини подій, се-б то місцевий побут, погляди, переконання і забобони.

Передовсім мова. Коли раніше якому письменнику доводилося ужити за для місцевого кольориту якесь місцеве слово, місцевий вираз, письменник, памятаючи, що його будуть читати і люде інших околиць, де се слово, може, і невідомо, зараз же в тексті, поруч, давав і пояснення сього слова. Для Стефаника найважніше яко мога ближче передати місцеве життя, місцевий побут, і через те він вже зовсім без пояснень і толковань вносить місцеві вирази і вислови. Він старанно передає всі нюанси місцевої мови, всі сі тьигнути, дьядя, хильяй, косов, крішков, дитинов. І се Стефаник вперш в українській літературі так, старанно і систематично завів в свої оповідання усі відтінки народньої мови рідного закутка, завів з увагою і любовю.

З сорока з чимсь досі виданих оповідань Стефаника велику більшість займають лише 2, 3, 4, сторінки малої вісімки кожне, більші довгих оповідань — дуже небагато. Але і сі більші не становлять винятків з загальної літературної манери Стефаника — се також одна лише сценка тільки більш детально розроблена — як „З міста йдучи“, „Засідання“, „Камінний хрест“, „Басараби“; коли в оповіданню сполучено кілька моментів, кілька сценок, то ріжниця в умовах, віддалення в часі так мале, що сі сценки цілком зеднюються і зливаються до-купи, такі — наприклад — „Кленові листки“... Так що і більші оповідання написані в тій самій літературній манері, як і менші.

Теми оповідань — з селянського життя. Загальний тон — сумний; оповідань з таким бадьорим почуттям — як „Підпис“ — небагато. Більшість перейнята глибоким сумом. І коли перед читачем проходять події, і коли згадують про минуле, — загальний настрій лишається сумний.

Всі оповідання витримані в одній літературній манері. Більшість — оброблені дуже гарно. Глибоке знання народнього життя, добре розуміння народньої психології, незвичайна чутливість до людського страждання — се все робить з письменника визначного майстра і захоплює читача.

І окрім того, в ліпших оповіданнях трагізм виходить за межі спеціально селянського бідування і стає загально-людським: через те сі оповідання лишають по собі глибокий сум, яким обгортують людську душу лише загально-людські мотиви, позбавлені спеціальних прикмет певної верстви і певного часу.

Іван Семанюк.

У Семанюка свій етнографічно - окремий куток українського життя: се Гуцульщина, з її відтінками мови, відтінками побута, народними переказами і забобонами. Де-хто бачив з вікна поїздумальовничі гуцульські краєвиди, де-хто знає Гуцульщину по гарним місцевим виробам, але автор знає більше, він знає її життя, думку і надії, знає і любить і хоче як мога ближче передати його, се життя, в своїх начерках і оповіданнях.

Ось автор — чутливий і об'єктивний — стоїть і прислухається до щирої відвертої розмови гурту Гуцулів; ось він приглядається до радощів на основинах гуцульської хати („Основини“); ось він бачить тугу чоловіка над труною вмершої жінки („Грушка“); ось чує скарги над впавшим конем („Чічка“): він бачить, прислухається, чує і передає се все в своїх маленьких нарисах, усі моменти гуцульського життя, надії і тугу, події і таємні бажання: се гуцульське життя.

В кількох яскравих рисах автор вміє передати цілу гамму почуттів і зворушень. Ось, наприклад, цілий цікл переконань і забобонів зв'язаних з будівлею нової хати; ось радість батька, що хлопчик відтяв собі необережно пальця і вже не буде ні школяром ні вояком („Хиба даруймо воду“); ось вражіння після консультації у лікаря („Лік“); ось переляк перед приїздом у село ексекютора за для збирання несплачених податків („Святий Николай у гарті“) — се все буденне звичайне гуцульське життя. Письменник приглядається дуже уважно до всього, докладно і яскраво передає в своїх оповіданнях, тримаючися зовсім об'єктивно: лиш де не де зауважить він про різницю між панською і мужицькою нетерплячкою, про мужицькі сльози, або про мужицькі зморшки на чолі.

Гуцульщина — як її малює Семанюк — се не мальовничий краєвид з вікна поїзду, се важкі дні матеріальної нужди, тяжкої щоденної праці і духовної темноти. Але серед вражінь щоденного побута Гуцул не може звести песімістичний підрахунок сумному і веселому в своїм житті. І автор також не вважає можливим зробити самому за

Гуцула такий підрахунок і лишає се читачеві. Такий загальний підрахунок більш ясно дає себе почувати в скаргах і причитаннях Гуцула над впавшим конем або в розясненнях Гуцула лікарю про умови праці коло тартаку. Іноді се загальне вражіння змягчається в живій розмові, коли наприклад Семениха, згадуючи про різні напасти і втрату землі, звязує се з проявами бісовської сили в тій першій хаті, з надією, що тепер в новій хаті усе буде йти зовсім гаразд („Основини“). Іноді проглядає гумористичний відтінок і одягає півтіню сумні риси щоденного життя і дражливі моменти людських відносин, поки подражнене почуття не вибухне міцним глибоким зворушенням. Ось Гуцули підморгують бачучи лісничого з Аннічкою: всім їм добре відомо, чим кінчиться для дівчат служба у лісничого: але се вражіння не викликає поки що обурення і ціла подія обгортається лише спокійним і безжурним гумором („Більмо“). Та ж домішка гумору і в співчутті Гуцулів до Юсипа, коли сей підняв руку на жандарма — свого обидчика („Раз мати родила“). Той же відтінок і в задоволенні Гуцулів на основинах хати, коли вони вигукують: дай Боже панам життя! — що ті не всю землю відбрали у Семенихи. Той же відтінок і в радощах батька Аннічки, що лісничий взяв доньку до себе за покоївку, не зауваживши її більмо і що тепер можна безпечно брати дерево в лісі, наче б то Аннічку і не чекає сумна доля її попередниць.

Се оповідання — „Більмо“ одно з більших оповідань Семанюка — може бути гарним зразком манєри Семанюка, як він вміє в кількох словах зазначити осередок і умову життя; як багато побутових рис зеднано тут на небагатьох сторінках малого формату. Одинок гуцульська хата придулилася на узбоччу наче пташинне кубелечко: навколо де не позирнеш — ліс, а до хати з шляху звертає важка і невеличка стежка, по якій кожного дня ходить на заробок Гуцул Тимофій до тартаку. В господарстві звичайні злидні, а до того ще й скарги жінки. Тимофій приймак на жінчиній дідизні і через те мусить їй у всім коритися. І окрім сього щоденного бідування трапилася несподівана халепа: взяли вони у Жида - лихвяра корову на випас і думали хоч молоком від неї скористатися, але як раз чужі воли зустрівшись з сею коровою зломили їй ріг, а Аннічці, яка хотіла оборонити корову, зіпсовали око і на нім зявилося більмо. Користуючись з сього випадку Жид вимагає, щоб йому заплатили за шкоду його корові великі гроши: 30 гульденів. Одинок утіха для родини се можливість віддати Аннічку у покоївки до лісничого і дійсно завдяки заходам хресного се можна було зробити. Родина задоволена: Аннічка буде мати харч, буде вигідно жити у лісничого, може якийсь подарунок перепаде і родині, а окрім того — тепер можна безпечно брати дере-

зо в лісі, бо лісничий не захоче зробити якої неприємности батькам Аннічки. Але читач знає, яка доля спіткала дівчат попередниць Аннічки і він не може поділити зовсім щиросердечно задоволення Тимофія, що пан лісничий так і не зауважив більма у дівчини.

„Основини“ се гарний побутовий малюнок гуцульського життя ставлять нову хату і святкують сю важну подію. Вражіння і почуття зібраних Гуцулів дуже тісно переплітаються з забобонами і пережитками в народніх переказах, повних неясних натяків і таємних віщувань. Не зовсім добре сполучено з загальною темою окремих епізодів: оповідання Семенихи, яка вона їздила до самого цісаря аж до Відня скаржитись за забрану землю; але сам по собі сей епізод повний яскравого реалізму і глибокого розуміння народньої психології.

Інакше задумано оповідання „Карби“: автор сам вніс сюди домішку символізму, покористувавшись для того дуже зручно народніми переказами і переконаннями: може бути де в чім є тут і автобіографічні натяки. Властиво се історія гуцульського хлопчика, що вчиться в місті в „великих школах“. На свята приїздить він до дому, бабця дуже радіє його приїздом, а сільська молодіжь підсміюється над його панськими звичаями. Але разом з тим зявляється тут нова нота: се якесь неясне гуцульське переконання про „карби“. Для старої бабці — се ніби точнісінько кожному призначена заплата за його вчинки і гріхи, і в важких думках про се вона тішить себе, що може внук — ставши попом, відмолить бабціні гріхи і улегшить їй „карби“. Для самого внука Петрика се переконання про карби і про можливість звязку між долею бабці й його власними вчинками являється скоріше символом нерозривних звязків з селом, з народом, якому він мусить заплатити своєю подякою, своєю діяльністю. Яскраві риси народнього життя сплітаються в одно нерозривне ціле з думками і почуттями самого Петрика, неясними поглядами народнього світогляду і сумними гадками старої бабці, що думає про близьку смерть та немилучі карби.

Михайло Коцюбинський.

Поширення світогляду літератури йде кількома паралельними напрямками. Поруч з психологічним аналізом, який глибше або з деякими новими відтінками переглядає та перероблює раніш відомі теми людської психіки, поруч з аналізом соціальним, який стежить за розвитком соціального життя через те відповідно з виробленням нових форм і відносин збагачує літературу новими темами, поширення літератури йде ще одним напрямком. Це можна було б назвати етнографічним поширенням круга літературних тем. Чи в границях рідної землі, більш менш відомої взагалі, беруть основою оповідання побут якого-небудь кутка, побут відмінний в де-чім від загального, завдяки певним умовам, чи поза межами рідної землі беруть фоном для оповідання цілком відмінний, цікавий і малознаний побут іншого народу, іншої країни.

Для такого поширення світогляду української літератури не мало зробив М. Коцюбинський. Сам Українець, він жив серед Румун в Бессарабії і Татар в Криму. Він уважно придивлявся до чужого побуту і через те яскраво малює його в своїх оповіданнях кримських і бессарабських. Він глибоко відчуває відтінки чужої народної психології і різниці в впливах різних культур. Такими прикметами визначаються кримські оповідання — „В путях шайтана“, „На камені“, „Під мінаретами“, і бессарабські — „Для загального добра“, „Пе коптьор“.

З цих оповідавань найбільш глибоко задумано повість „Для загального добра“: це не тільки яскравий малюнок румунського життя в Бессарабії, але разом з тим болюча тема людських відносин, відносин між одиницею і загалом. Коротенько кажучи зміст буде такий. Під час боротьби з філоксерою знищено цілком виноградник Замфіра Нерона і через те матеріально зруйнована ціла родина, досі заможна і щаслива. Але хоч виноградник і був вже зіпсований філоксерою, все ж таки на звичайний погляд ніяких прикмет такого нещастя не видно. Через те Замфір Нерон не зможе зрозуміти, для чого руйнують його господарство. Автор ставить сю подію більш загально: коли де-

які нещастя спадають не на всіх рівно, чому певна одиниця мусить жертвувати собою для загального добра? В сім випадку се, розуміється, полягає лише в свідомості Замфіра, бо він не знає, яка шкода від філоксери, він не вважає свого виноградника хорим, зіпсованим і він не може зрозуміти, чому як раз його господарство, а не кого іншого, треба зруйнувати „для загального добра“; агроном Тихович дивиться на се зовсім инакше. Але знайдеться чимало випадків, де такої рожниці між поглядами не буде помітно, і при однакових поглядах конфлікт буде відчуватися не менш гостро.

Разом з тим на сім оповіданню можна простежити головні прикмети літературної індивідуальности Коцюбинського: дуже добре задумано саму схему оповідання. Перед нами родина Замфіра Нерона і на наших очах відбувається сумна подія. Починається з яскравого малюнка святкового відпочинку в родині Нерона: після обіда він іде з жінкою та дітьми на виноградник. Ясним спокійним самовдоволенням перейнята ся сценка працюючого і заможного селянського життя. Як приємно дивитися на свою працю та почувати себе повним господарем свого добробуту. Замфір оглядає свій улюблений виноградник — любується краєвидом. „Здавалось, якась могутня земля хвиля залляла підгірря шпичастих гір, плясь до гори, до тих жовтих шпилів, що дивились з своєї високости далеко за Прут, на плавні, на озера, на гірла, в далеку простору, повиту сизою імлою... Зелене море листя грало долі всіми сутіннями барв, від чорно-зеленої до жовто-зеленої; а вгорі вторували тій мелодії барв безладна гармонія мідяни дзвончків отари, що паслась по горах, та тужлива чабанська сопілка. Замфір дуже любив свій виноградник. Ося десятина землі, густо засажена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами — дісталась йому ще від батька. То була дідизна, прадідизна може. З виноградником сям звязано так багато споминів. Ще дитиною бігав він там, з утіхою смакуючи солодкий виноград, зазираючи під кожен кущ, у кожен закуток. Все тут знайоме, все своє. Там під горіхами сходився він у свято з стрункою чорноокою Маріорою, ще дівчиною тоді, там посадив на щастя якийсь особливий гатунок винограду — от як розрісся тепер розкішно! — а тут хазаїном вже завів молодник“...

Глибока артистична чутливість виявилась в оробленню цієї схеми і в виборі окремих сценок, які разом становлять певну цілість, яскраву і закінчену, починаючи від щасливого спокійного добробуту Замфіра і кінчаючи повною руїною: винищенням виноградника, смертю Маріори, матеріальним упадком родини Замфіра і глибокого його відчаю. Яким сумом перейнятий кінець оповідання, коли агроном Тихо-

вич змучений сією пригодою і своїми сумнівами про загальне добро на відїзді чує, що вмерла жінка Замфіра і бачить його подвірря з жалїбною корогвою...

Повними життя виходять у Коцюбинського малюнки побуту румунського виноградарського села над самим Прутом. Наче живий встає перед нами сам Замфір „з ставною постатю, з гордим, як у римського патриція обличчям, з міцним станом, тісно обхопленим золотом мережаним іліком, що відкриває широкі рукави білої сорочки, з під якої видко кремезні, з грубими від напруги жилами руки“. Як живо намальовано ту сценку, коли Замфір та инший Румун гонять своїх коней наввипередки, хто каруцою випередить і приїде раніше.

Глибоко відчуває письменник людську психологію і живо передає зміну настроїв в своїх малюнках. Дитяча радість, коли збираються їхати на виноградник, дитяче захоплення, коли Замфір гонить свою каруцу наввипередки, радість, коли він оглядає свій улюблений і виплєканий виноградник, перші неясні ще передчуття невідомої, ще далекої біди, нарешті глибокий розпач Замфіра коли він бачить неминучу важку біду — повну руїну — се все обмальовано глибокими і чутливим психологом-письменником.

Але се не все. Поруч з глибоким знанням людської психології, поруч з глибокою чутливістю до непомітних людських драм і з визначною здібністю до яскравих повних життя малюнків почувань і настроїв, ми знаходимо у Коцюбинського ще одну дуже характерну прикмету, се глибоке, незрівняне розуміння природи. Передовсім, природа, як тло подій і почувань. Звичайно, опис природи се рамка для подій і вчинків, радощів або страждань. Хоч иноді автор дає малюнки природи, не ставлячи їх в тісний звязок з людськими настроями і почуттями (наприклад в оповіданні — „На віру“), але звичайно психологічний аналіз йде поруч з сумними чи бадьорими малюнками природи, і психічні настрої людини і життя природи нерозривно звязані між собою.

Легко зрозуміти, що найбільш яскраві і повні в обробленню як раз малюнки з кримського життя: як раз тут найбільш повно і яскраво виявляються характерні прикмети письменника. Дійсно, українська природа знайома читачам і через те автору не приходится багато над такими описами спинятися: кілька натяків і читач легко може уявити собі українську сільську околицю або иншу яку типову українську місцевість. Цілком инакше з життям кримського села, де цілком відмінне життя серед цілком відмінних умов, серед цілком відмінної природи: і автор з докладною повнотою обмальовує нам південне яскраве море, гірську кримську околицю і спокійну, безжурну тишу

горячого літнього півдня. З глибоким своїм розумінням природи. Коцюбинський вміє відчутти головні прикмети отсієї далекої відмінної природи, вміє передати яскраво, до ілюзії яскраво далекий краєвид з ясним морем, коли дивитись з гори в ясну далечінь, або оточену горами сумну околицю Бахчисарая.

Одному з своїх оповідань дає письменник підзаголовок — „аквареля“: ця назва дуже добре характеризує манеру письменника, його характерну передачу світлих і темних відтінків природи. І сю назву — аквареля — можна взагалі прикласти до кримських оповідань, бо в цих описах кримської природи читач всюди відчуває ту ж саму основну манеру малюнка. Ось — наприклад — море в ясний гарячий південь: „блакитне, сліпуче-блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосхилом, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить“... або се — „ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, як перса дівчини, кидала на берег тонке мережево піни. Море зливалось з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси, до сірих нагрітих громад Яйли“... або сей — нарешті — відтінок: „в одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченість продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало мягкі синаві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір“. Во всіх цих трьох випадках краєвид той же самий, але автор підносить кожний раз інші відтінки, в залежності від описаних в оповіданню подій та настроїв, і при такій зміні відтінків все ж таки во всіх цих описах ясно виявляється основна незмінна всюди манера малювання.

Крим приваблює письменника не тільки своїми чарівними мальовничими краєвидами. Для письменника се окремих куток характеристичного і цікавого побуту. В місцевім життю дуже багато відмінного і через те письменник з великою докладністю малює нам вуличне життя Бахчисарая („Під мінаретами“), маленьку сільську кавярню, або нічну відправу дервіщів. Не вдовольняючись кількома рисами, Коцюбинський малює нам докладно і повно окремі моменти сього далекого відмінного побуту. Зауважу при тім, що письменник звичайно дає ясні яскраві малюнки повні тепла і світа, але разом з тим дуже добре вміє передати і вражіння спокійної нічної тиши, спокійної, мовчазної, таємничої („Під мінаретами“), або повної згуків і життя („На камені“). Я наведу для порівняння сі два уривки: „День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало тихо. Спокійна, тиха як богомільна черниця, зявилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле. Сумно,

безлюдно в святому місці — Азізі. Пишні „тюрбе“, мавзолеї самотно сіріють на полі, між будяками і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир — „теке“, а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтани та кліпа очима-зорями небо. Легко, мов тінь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце полите кровю святого... І кожен раз, як і тепер, було йому страшно, і серед тиши калатало серце... Властиво се було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, ворухив його немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в його гойдалась, як хибний човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так широко він прагнув єднання з Богом“...

В звязку з своєю спеціальною метою — намальовати релігійний екстаз молодого дєрвіша Абібули, — письменник в своїм описі нічної тиши підкреслює ті відтінки, що так гармонійно сплітаються з почуттями самого Абібули.

А ось в звязку інших подій і почувань, де давня приголомшена туга та нудьга займаються яскравим незгасимим полум'ям пристрасти, де як раз треба підкреслити сей непомітний, але різкий перехід від спокійної безжурної апатії до вибуху енергії, там письменник зазначає інші характерні риси в малюнку нічної тиши: „скоро в тіні камяних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти й заморочені Татари підхоплювали в такт пісні: — О ля-ля... о на-на...

„З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів-гір, з другого лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою“... І далі характеристика почувань Фатьми...

Се оповідання „На камені“ характеристичний приклад оброблення людських драм. Трагізмом теми і швидким розвитком подій воно відрізняється від оповідання „В путях шайтана“, де кілька, одною загальною темою зєднаних, малюнків життя не складаються в нерозривний звязок почувань в їх розвитку і зміцненню: думи Емене, візита різника Мустафи, оповідання про подорож до Мекки, зустріч з панночками, промова софти — сі всі окремі моменти не звязані генетичним тісним звязком. Навпаки, „На камені“ се трагічна історія кохання Фатьми і Алі: перед нами ціла історія сього кохання, починаючи від першої зустрічі Фатьми з Алі і кінчаючи нещасливим їх кінцем. Але окремі моменти розвитку сього почуття не зазначено повно і, обминаючи загально уживаний вступ про попередню біографію головної особи повісти, автор задовольняється лише коротенькими

згадками; наприклад — на заклик Мемета „від стін його дому, що здіймався над кавярнею, відділялась, мов тінь, завинена у покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю“... Докладний опис сільської кавярні, приїзд Грека з сілю, буря на морі і характеристика сільських відносин з заїдлою ворожнечою між двома партіями, се все не зясовує нам становища Фатьми і, докладно маляючи щоденний побут кримського села, нічим не натякає автор на будучу драму: тільки вражіння Фатьми від гри Алі на зурні — дають можливість трошки догадуватися про будуче. Далі коротенька згадка про зустріч Алі з Фатьмою, спомини Фатьми про рідну країну під впливом гри Алі, коротенька їх розмова, і далі зараз же кінець — переслідування цілим селом втікачів. Середні моменти, розвиток почуття не намальовано так детально, як сього вимагала б пропорційність між окремими моментами оповідання: побутові деталі заслонюють повільний зріст глибокого кохання на тлі нудьги, апатії і споминів про далеке рідне село, і через брак ясних вказівок, читач не може почувати себе зовсім певним, хоч можна догадуватись, що зміцнення почуття йшло дуже швидко і остаточне рішення не викликало багато сумнівів. Малюнок сей — гарно зроблена аквареля кримської природи і кримського села, але психологія дієвих осіб намічена лише кількома неповними моментами. Велика різниця, як порівняти се, наприклад, з докладним аналізом в оповіданню „На віру“...

Історія Фатьми могла б повторитися і в інших умовах і в інших культурних обставинах: се дуже давня звичайна історія нещасної жінки, що не знайшла вдоволення в шлюбі з нелюбом і зраджує йому для молодого симпатичного коханця. Але спеціальні умови татарського селянського побуту дають де-які характеристичні відтінки: взяти, наприклад, самий шлюб з калимом, купном жінки: „прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки і забрав її до себе — противний, неласкавий, чужий як усі тут люде, як сей край“... Са характеристична риса татарського побуту, яка накладає глибоку відзнаку і на психологію дієвих осіб. Коцюбинський не тільки дає яскраві малюнки кримської полудневої природи, не тільки релефно і глибоко передає почуття і поривання місцевих людей, але глибоко відчуває ту основну різницю психологічних моментів, яка виникає завдяки етнографічним і культурним відзнакам, наслідком довгих віків відмінного історичного життя. Нагадати лише такі малюнки, як думи і сумніви Емене, промова заїзжого Турка софти, містичні пориванням Абібули, нічна відправа дервішів — всюди ми бачимо, як добре автор вмів передати психологію людей з відмінних умов життя, відмінних культурних впливів, відмінного релігійного і суспільного світогляду.

В оповіданню „На камені“ ми бачимо, як ціле село, мов одна людина, йде разом з Меметом шукати втікачів коханців Алі і Фатьму: звичайно, село поділялося на дві ворожі партії, які ніколи не могли прийти до тріткого порозуміння між собою, але тепер, коли треба було покарати злочин, всі з глибоким співчуттям до покривдженого рушили йому на поміч. Що за злочин смерть, всім се відомо і ніхто не має ніяких сумнівів чи вагань.

В порівнянні з такою однодушністю, в інших оповіданнях ми бачимо інші відтінки, відтінки руйнування давнього звичайного побуту, перейняття інших культурних звичаїв. Старе рушиться і нове йде поволі йому на зміну. Се зустріч двох культурних течій, давньої східної і нової західної, європейської. І раніше в оповіданню М. Грушевського „Бех-аль-Джугур“ ми бачимо, як війна являється ворожим конфліктом двох культурних течій, а в повісті „Абдул-Газіс“ В. Левенка ми бачили інший бік такого ворожого конфлікту двох культур: загибель самостійного державного життя, заснованого на основах слабшої культури. Подібний момент — зустріч відмінних культурних течій — але в цілком відмінних умовах ми бачимо в оповіданнях Коцюбинського — „В путях шайтана“ і „Під мінаретами“. Емене з її нудьгою від щоденного пустого життя та безпосередньою заздрістю до „невірних жінок“, яким живеться далеко веселіш і цікавіш, — се перший крок в шуканню нового шляху, безпосередні вражіння від відмінного життя, чужої культури. Далі йдуть такі люде, як Джіафер, що вбирає своє мешкання по європейському, переймає європейські звичаї і через те мусить розійтись з жінкою, щирою мусульманкою, вихованою у давніх звичаях та забобонах. Ще далі — Рустем, щирий і переконаний прихильник європейської культури і культурного відродження татарського народу. Коло них цілком негативним зявляється Септар, який в своїй ролі ялтинського провідника цинічно переходить до більш вигідної матеріяльно європейської культури в її поганих сторонах. По другий бік стоять прихильники старовини, старі, богобойні люде, софти, хаджі, та вихована під їх впливом в давніх поглядах молодіж. З глибоким психологічним розумінням намалював Коцюбинський різкий конфлікт між сими двома партіями, коли розказана Рустемом в кавярні смілива казка в дусі давніх арабських скептиків викликала загальне обурення серед старих, піднявши все те, що роками збиралося і росло в серці сих прихильників старого укладу, коли вони бачили, як тепер в грішнім світі „навіть хаджі загубили дорогу чести, шейхи—своїх батьків, а судді правду і справедливість“... Се глибокий розбрат, дізгармонія, але в порівнянні з глибокою розпачю „Для загального добра“ тут щире переконання Рустема і його товаришів вносить ті бадьорі, яскраві тони, які дають праця і боротьба для піднесення загального життя.

Аґатанґел Кримський.

В звязку з оповіданнями Коцюбинського з кримського мусульманського життя нагадуеш інші східні начерки — се оповідання Кримського з життя сірійського. Виконані вони трошки инакше. Ми знаємо з ліричних віршів Кримського, як добре він відчуває красу південної природи, але в сих сірійських начерках описам природи дається небагато місця. Автор має на увазі передовсім завдання характера етнографічного і хоче докладно познайомити хоч з де-якими сторонами Бейрутського життя. З легким гумором оповідає він про вільний день імениника Еліана, школяра бейрутської єзуїтської школи, про розмови бейрутських дам, про політичні розмови гостей лікаря Гедіє: але разом з тим кидає уваги, як живуть, печуть, обідають, одягаються, рахують гроші або лаються бейрутські Араби християне грецько-східнього обряду. Між сими сценками побутового змісту вирисовується конфлікт між європейськими поглядами і звичаями бейрутського життя та звичайними традиційними поглядами старого консерватора палестинського Араба Шейха Жяммеля, якому увесь бейрутський побут здається самим лише „ростлінням нравів“. Коротенько, але дуже живо обмалював автор з сього приводу ту дивну мішанину різних культурних впливів — мусульманських, єзуїтських, грецьких, арабських і французьких, якими перейнятий цілий побут описаного автором гуртка бейрутських Арабів-християн.

Читаючи се оповідання треба мати на увазі, що автор не звичайний випадковий подорожник, але спеціаліст вчений, орієнталіст, знавець культури мусульманського сходу. Добре ознайомлений з мусульманськими літературами, автор часто бере з запасів сієї спадщини. Між переспівами Кримського ми часто зустрічаємо поруч з перекладами з Гайне і перекладами з східних поетів, так само і в оповіданнях його з українського життя ми часто бачимо цитати і уривки з східних поетів, як епіграфи або ілюстрації до поглядів самого письменника.

Спокійний ясний тон сірійських малюнків відріжняє їх від решти оповідань Кримського, де панує взагалі сумний хоробливий настрій.

В українській літературі перший Кримський обмалював докладно і ре-
 лефно психіку нервово хорих людей. Лишаючи на боці одиноке опо-
 відання — „Та хто ж справді тут винен?“ — з міщанського побуту
 на відому тему про нещасливе родинне життя — у всіх інших теми
 з життя інтелігенції, і хоч назви дієвих осіб і відмінюються, все ж
 таки лишається всюди незмінним, або з дрібними відтінками, той же
 самий основний тип — нервово-хорий істеричний інтелігент. Іноді
 в двох оповіданнях, відділених кількома роками діяльності авто-
 ра і певними змінами в ситуації, все ж таки лишається назмін-
 ним назвиське головної особи, і тоді і для поверхового читача стає
 ясним, що тут один і той самий тип, тільки в різні моменти свого
 життя. Коли автор не помагає нам таким єдинством імен, зустрічаєть-
 ся так багато спільних прикмет, що хоч трошки уважний читач лег-
 ко помітить, що всі ці різні, здавалося, дієві особи з різними іме-
 нами, се та сама людина, тільки в різні моменти життя в різних
 умовах і обставинах суспільних. Чи учень середньої школи, чи сту-
 дент університета, в заможній і інтелігентній родині чи син бідної
 міщанки, в хвилини спокійного настрою чи в моменти гострого від-
 чаю — всюди перед читачем та ж сама людина, нервово-хора, з різ-
 кими змінами настроїв, без суцільности і постійности, повна сумнівів
 і вагань.

Трохи з окрема стоїть між сими оповіданнями начерк „Виривки
 з мемуарів одного старого гріховоди“, — з окрема, бо тут основну
 тему, основний тип затемнено підкресленням одної лише сторони, од-
 ної лише групи фактів, се фактів і поглядів сексуального характера.
 Перед читачем важка агонія хорої знесиленої розпустою людини: се
 патологічний випадок і він дуже живо описаний автором, остільки
 живо і повно, що вже виходить за межі артистичного оброблення
 реального життя. Страждання хорого, його переходи від спокійних
 моментів до безнадійного гострого відчаю — се все передано яскраво
 і живо, але не в сім лише значіння оповідання, бо воно являється не
 тільки витягом з підручника психіатрії або нервових хороб, але і пси-
 хольогічним аналізом. Старий гріховода виступає перед нами з своїми
 поглядами, з цілою своєю одвертою і цинічною філософією життя, в
 одного боку се *ars amandi*, ціла схема, чим і як найлекше можна при-
 вабити дівчину, а з другого боку безсоромне і безоглядне *saagre diem*.
 Треба сказати, що в українській літературі у представників реального
 напрямку нема паралелі до щиросердечних і зовсім спокійних, без жа-
 лю і каяття, споминів старого гріховоди про панночку Маню. Перечи-
 туючи се оповідання тепер, під час певної течії сексуальних проблем
 в літературі, легко зауважити, що в сій філософії старого гріховоди

є досить спільного з новою проповідю про одинокий імпульс людських відносин і людського життя, про імпульс утіхи.

В повісти „Виривки“ перед нами останній момент розвитку основного типа: се вже переддень смерті, важка агонія. Іншого автора може б спокусило дати ще одну прикмету, закінчити та змягчити сей епілог відтінком каяття. Автор повздержався від сього і не зрадив своїй об'єктивній манері малюнка: се вповні фізичний і моральний кінець.

В інших оповіданнях попередні моменти розвитку хоробливості. Зауважимо кілька окремих моментів сього сумного і важкого процесу.

Ще в дитячих роках починаються болючі конфлікти дитячої самосвідомости з авторитетом дорослих. Батьки дуже пильно охороняють свій авторитет, своє батьківське право і не звертають уваги на дитячу психологію. Трошки більше чутливості, і дорослі вжахнулися б, якими шкідливими бувають для дитячої самосвідомости такі випадки, коли дорослі конче хочуть поставити на своєму, хоч і не на їх боці була б правда, вважаючи за принцип, що їх авторитет має стояти дуже високо в очах дітей. Куховарка обурюється, що мала її донька насмілилася сперечатись з матір'ю і на найбільш переконуючий аргумент матери — „та я ж тебе зродила на світ!“ відповіла дуже ясно і зрозуміло: „дуже я вас прохала, щоб ви мене на світ породили! Може, воно було би й гарніш, як би що я зовсім не родилася! А сами породила, то мусите й годувати!“ Горпина думає, що донька завше мусить тримати за матір'ю, хоча б мати й казала неправду, і не може зрозуміти, як донька посміла завважати її неправду. Се розуміння батьківського права у звичайної куховарки, але і серед інтелігенції погляди не вищі від сього: взяти, наприклад, ту сценку, коли Ручицький насміхається над видертим у сина дневником. Ся сценка з дневником — хвилинка перелому в звичайних відносинах Іната до батька, замість давнього довірря і шанування заявляється тепер сумнів, зневірря і ворожнеча до дорослих. І Кримський живо малює, як далі міцніє недовірря до дорослих і як наче реакція зявляється у дітей гостре, трохи злістне бажання підкреслювати батькам різницю між їх словами та ділом. Така, наприклад, критична течія у гімназіста Кості, який дуже старанно звертає увагу дорослих на кожну їх помилку, кожне їх неправдиве слово, дошкуляє їм наївними по формі, але дуже уїдливіми по змісту увагами і бачить в такій своїй тактиці якусь вищу місію боротьби з традиціями або що. Се тимчасове, але оден з наслідків болючих конфліктів дитячої самосвідомости з батьківським правом, які звичайно лишають важкий слід назавше.

Оден з пізніших моментів розвитку нервової хоробливости се студент Лаговський в оповіданню „Не порозуміються“, хоробливо-чутливий і нервово-неурівноважений. Він приїздить в маленьке містечко відвідати свою матір, бідну міщанку, але не може витримати в важких для його вражливости умовах бідування в малім містечку. Так болюче вражають його ріжні міщанські погляди, що він дуже швидко прощається з матірю, як йому здається, — на завше. Перебираючи свої почуття до матери, Лаговський знаходить в своїм серці лише жалість до неї, але не любов, так далеко стоїть від нього сеї міщанський побут з його поглядами та звичаями. Що здається матері зовсім зрозумілим та природним, се дратує Лаговського і він не може відноситися до матери з любовю і пошаною.

Проїшло кілька років і в пізнішій оповіданню „Туапсе“ Лаговський вже молодий талановитий професор математики. Міняються обставини життя Лаговського, міняються в де-чім прикмети його хоробливости, але в основі се той же самий нервово-хоробливий тип.

Дві душевні трагедії перед нами. З одного боку се відносини до родини Шмідтів. Нервово-чутливий він взагалі дуже гостро і з недовіррям відноситься до людей і в сім робить лише оден виняток, се для родини Шмідтів. Самітний, і пригнічений своєю самотою, Лаговський знайшов щирю глибоку симпатію і дружбу в родині Шмідтів і з свого боку платить їм глибокою безмежною приязню. Уся родина Шмідтів для Лаговського чисті і ідеальні люде і він не може припустити в них нічого поганого. З глибокою безмежною ніжністю відноситься Лаговський до молодих Шмідтів і вважає їх своїми найщирішими приятелями. Але в хвилину духовного крізісу Лаговський почув щось нещире в відносинах до себе молодого Володимира Шмідта, свого улюбленця. При глибокій любови Лаговського до Шмідтів, при його ідеалізації цілої родини, сей перший сумнів зявляється вельми трагічним; Лаговський не може заховати попередньої пошани, любови і довірря до Шмідтів і кидає Туапсе, щоб знов вернутися до своєї важкої сумної самоти.

Душевний крізіс Лаговського, про який тільки що згадувано, факт дуже характеристичний для психології хорих людей у Кримського. При своїм великім скептицизмі до людей, Лаговський в серці великий ідеаліст і плекає мрії про ідеальні відносини між людьми. Найбільш гостро ставиться він до кохання, звичайного людського кохання і натомість плекає мрію про вище ідеальне плятонічне кохання. Але і йому ідеалісту трохи не довелося зрадити своїй улюбленій мрії і по людському закохатися в зовсім земній грекині Зої.

Погляди Лаговського на звичайне кохання не являються лише його прикметою. Дуже цікаво зауважити, що і в віршах Кримського розроблена та ж сама тема про звичайне і ідеальне кохання в тих же самих поглядах, які проведено в репліках Лаговського. І щоб не було ніяких сумнівів і вагань автор додає до своїх віршів загальну увагу, яка пояснює його власні погляди. Для критики і читаючої публіки взагалі буває дуже цікаво, коли сам автор зауважить, що ті або інші погляди його персонажів разом з тим і його власні погляди. В передмові до збірника поезій „Пальмове гилля“ письменник сам зазначає круг своїх читачів, серед яких він думає знайти симпатії для себе: „не для людей фізично здорових, а тільки для людей трохи слабих, із надламанною життєвою снагою або нервами, — для тих людей, що вміють і легко плакати і солодко нудьгувати і молитись Богові і умилятись, — для тих людей що, з наївним егоїзмом недужої людини зугарні дізнати більш втіхи й радощів із звістки про новітній свіжий кучерявий паросток на гімалайській кедрині деодарі, ніж із телеграми про зниження такси на сіль, — для тих недужих і самотніх людей, що прихильну до них людину або сімю можуть з наївним егоїзмом полюбити не менше, ніж цілу людскість: тільки такі читачі знайдуть у сій книжці рідні для себе ноти“... Такі то люде хоробливо-чутливої вдачі зрозуміють, чому „в ненормальнім нечестивім коханні“ пречистої, безгрішної душі я добачив більше ідеальної високости, ніж у звичайнім, нормальнім „коханні по людському“... Вияснення отсіх поглядів присвятив письменник два паралельних цікла віршів. З одного боку — „кохання, коли воно чисте від сексуальної брудости, то хоч би було й ненормальне і нещасливе, може хіба розбити серце, розбити фізичне здоровя і зробити з людини мелянхоліка ...але все ж таки облагороджує душу і наливає в ню прихильности і теплої ласки до всіх людей, з якими доводиться зустрічатися“ — се цікл „Нечестиве кохання“. З другого боку — цікл „Кохання по людському“ се „звичайне людське кохання, хоч би й як іділлічно та поетично воно розпочиналося, разом тратить усю свою поетичність, скоро переходить на сексуалізм“... Задумано се, як бачимо, дуже цікаво, але дидактичний характер викликає де-які сумніви що до виконання, чи правдиво і об'єктивно покладено світлі і темні відтінки, — чи кажучи іншими словами — невже ж звичайне кохання по людському мусить конче втрачувати всі вищі інтелектуальні прикмети і переходити на голий неприємно-вважаючий сексуалізм, як се виходить з оповідань і віршів Кримського?

Любов Яновська.

Перевага сексуальних почувань над інтелектуальними, про яку так багато говорить Кримський в своїх оповіданнях і віршах, ся перевага звичайно приводить до хибного і легковажного відношення до родинних обов'язків. Надаючи певне значіння юридичній формі шлюбу, дуже легко звичайно дивляться на випадкове кохання на короткий час, для розривки лише, забуваючи, що й тут часто буває важка трагедія розбитих надій і обманених почувань.

Яскравий зразок глибокої плутанини в сих поняттях навіть у культурних людей малює нам Л. Яновська в своїм оповіданні — „Ідеальний батько“. Так називає лікар дідича Маренкова, коли той висловлює йому свої погляди на батьківські обов'язки що до виховання дітей: „ви ідеальний батько — каже лікар: дайте нам як найбільш таких батьків, як ви, людей з такими принципами, з таким певним ясним поглядом на свої батьківські обов'язки, на свою відповідальність за долю своєї дитини — й відразу в яких-небудь півсотні років, хворих, злочинців, божевільних і взагалі нещасних людей поменшає на добру четвертину“. Дідича Маренкова мучить більш всього свідомість що він передав своєму сину свою хворобу — епілепсію: „тяжко, знаєте“, каже він, виясняючи далі лікарю свої погляди на батьківські обов'язки, „невимовно тяжко почувати себе ворогом своєї дитини“... Але всі ці погляди про батьківські обов'язки до дитини прикладає дідич Маренков лише до свого шлюбного сина хлопчика Сергія, цілком забуваючи про нешлюбного свого сина парубка Івана. До сього він не відчуває ніяких обов'язків, тільки спогадав раз на завсіди заборонити приказчику брати Івана до економії в найми. І коли епілептик Іван несподівано захорував важко, кидаючи снопи до молотилки, пан Маренков не хоче послати лікаря, або дати ліків, — нехай везуть до лікарні. Для різних літей і різна етика. „Ідеальний“ батько щиро поділився і слабим організмом, і поцсованими нервами, і нездатним серцем з своїм старшим сином, назіть лаянько сзээ, вроду свою пан

ську дав йому і тільки дрібницю — маетки та батьківські обовязки залишив про других „законних“ дітей“...

З сільських оповідань найбільше вдалося автору оповідання: „Смерть Макарихи“. Ми бачили вже вище в оповіданню Л. Мартовича „Мужицька смерть“, як глибокий стихійний трагізм смерти за-слонюється вражіннями і почуттями іншого цілком змісту. Лежить хорий Гриць і слухає злісні докори жінки: думає про господарство, про дітей і все йому хочеться вірити, що він ще встане, але кожний раз жінка з злісною упертістю нагадує, що йому вже не жити: „чоловіче, чоловіче! чого дуриш сам себе? Та же ти труп. Аж, віддихатися не можеш, так змучився, тим що трохи піднявся... Та же вмреш, чоловіче! Що крутиш Божим світом?..“ і Гриць нагадує під жорсткі докори жінки своє господарювання за останні роки, свою нещасливу позичку у Боруха і з гірким почуттям думає: „ой як би то... як би то вмерти... так як люде“

„Гриць хотів умерти, бо чув себе вже зайвим на сім світі. Але хотів умирати так, як люде, не крадьки. Хотів розлучитися з родиною так, як розстаються після празнику батько з родиною, відданою на друге село: тобі тут жити, а мені там — оставайся здорова.

„Гриць уявляв собі ту хвилю, коли слабий чоловік говорить до своєї родини:

— Закличте мені сусідів, най попрощаюся.

„Він уявляв собі ту хвилю, коли сусіди сходяться до слабого та й слухають його уважно, наче того, що вже не належить до сього світа“...

Та не так довелося вмирати Грицеві. Багато спільного в темі має і оповідання Яновської — „Смерть Макарихи“. І тут також „хороба важка і смерть небажана, а чоловік Тетяни Макар з егоізмом здорової людини одверто каже в очі хворій жінці — „коли б хоч знаття, чи жигимеш, чи помреш, а то... хто його зна.. тільки клопіт з тобою“

Не хочеться вмирати Тетяні: тільки що після важкого життя по наймах доробилися до власного господарства в власній хаті — „чи варто було стільки років побиватися, не досипляти, не доїдати, щоб такого кінця діждати? Цілий вік чужим людям годила, по сусідах тинялася, а діждала свого кутка, свого шматка хліба — неспособна стала нікуди, прийшов час помирати“...

Шкода дітей, шкода свого життя, шкода щойно заведеного господарства, чи заховає се все чоловік?

У Макара свій клопіт. За час хороби він вже при звичаївся до гадки, що жінка вмре і поки що не дуже жалкує за нею, але де взяти

гроші на похорон? Зайвого є лише кожух та теличка, треба чи ссчи те продати. К великодню теличка телятко приведе і буде молоко давати — хоч би Тетяна дочекала, щоб дітям не довелося б більше в сусідські глечики заглядати... А як Тетяна вмере швидко, ще до масниці?

Смерть сама по собі невимовно трагічна, але скільки важкої іронії, що людина не може на самоті віддатися своєму горю, але зараз же його захоплюють щоденні клопоти життя. „І знову досада на помершу жінку заворушилася в серці у Макара. Чому було Тетяні не протягти ще одного тижня, діждати ярмарку. Продав би він телицю за 20 карбов., відбув би похорон за 6, а за 14 купив собі меншу теличку. Ох! вміла Тетяна працювати, та не зуміла помирати! Осиротить — осиротила, ти ще й хазяйство розорила!“

Але треба думати і про будуче, і в хаті, де шойно лежала Тетяна, жінки, чекаючи, коли прилетить мухою на канун Тетянина душа, вже заводять розмову, кого сватати Макару; порішили сватати Столяриху.

„А муха наче прочула останні слова: затріпала крильцями, піднялася під саму стелю, загула, заплакала на всю хату, припала до голівки сонного Сидорка та й зникла навіки невідомо куди“...

Цікаво задумана автором повість „Городянка“, де в біографії дівчини Пріськи дано паралельно малюнки селянського і мійського побуту. Городянка се сама Пріська. З дванадцяти років живе вона в місті, в наймах і зовсім відбивається від селянського життя. Була Пріська покоївкою в одній родині, вісім років провела тут, але нарешті вмерла її пані і вона мусила шукати іншої служби. Подумала, подумала Пріська і подалася до родичів на село. З своїми звичаями і поглядами, Пріська являється на селі серед селян чужою, городянкою. Всі цікавляться, коли саме городянка почне працювати, але — хоч і самі родичі бажають привчити знов городянку до селянських работ — Пріська не охоче береться до забутої праці: вже до іншого привикла вона, і сільське життя здається Прісці не цікавим та нудним. Думали, що може за роботящим господарем, на власнім господарстві візьметься ліпше городянка за селянську працю, видали її заміж за Давила, але і се не допомгло, і городянка кидає хату і чоловіка, щоб знову піти в найми в місті. В другій частині ми і бачимо Пріську знов в місті, знов у наймах і малюючи нам ті кілька родин, де жила Пріська у наймах, автор характеризує взагалі становище мійських служниць, як їм ведеться в їх умовах життя. Як бачимо тема дуже цікава і мало розроблена в нашій літературі, але автор вагається, чи брати свою тему тільки як біографію самої лише Пріськи, чи більш ши-

роко, як начерк життя мійських служниць: через те і не зовсім ясно виступають де-які подробиці, як їх розуміти, чи як типове, чи випадкове. Кінчається повість поворотом Пріськи на село і тепер вже на завсіди: знесилена, хора, Пріська лишається у родичів і — в контрасті з неприхильно-глузливим відношенням селян до Пріськи з її мійськими примхами і витребеньками в її перший приїзд, тепер всі зустрічають городянку дуже приязно і чутливо, отже і сама городянка, вільна тепер від свого попереднього захоплення, переконується, що на селі більш ширі і приязні відносини, ніж у місті, та починає розуміти селянське зневірря до міста і мійського життя.

Як проби психологічного розроблювання зауважимо „Лісничий“ та „За високим тином“. В першій оповіданню перед нами старий лісничий Гарасим. „Усе життя Гарасимове перейшло у тому лісі, усі сили, які були, пішли на догляд його, усі думки — йому на користь і здавалося, ніби усі коріння дубків тих переплелися у його серці — так боляче було йому переживати сухоліття, так весело дивитися на соковитий лист досить политого дощем дерева, впливатися вохким повітрям ліса. І той ліс ріс та ріс на втіху, на гордощі лідові, а вкупі з тим росли та розросталися й його надії“. Гарасим о стільки зжився і зріднився з своїм вихованцем лісом, що вважає його майже своїм власним, „я виростив його: то я йому батько, я йому й голова“: за сороклітнє пеклування коло сього ліса Гарасим при звичаївся вище всього ставити свої обовязки лісничого і коли брат будучої невістки попався з порубкою в лісі, Гарасим зовсім не вагається затримати будучого родича, як злодія, та поскаржитись на нього пану. І зовсім приголомшуючою несподіванкою було для Гарасима дізнатися, що молодий пан цілком не цікавиться сим лісом і не хоче слухати свого лісничого: уся довга неустанна сороколітня праця коло лісу показала в сю хвилину Гарасиму якоюсь помилкою і він збентежений і обурений зараз же рішає кинути свою службу лісничого.

„За високим тином“ се сумна історія селянина — песіміста. Склалася доля його так, що від людей приходилося бачити лише кривду від самих малих літ, через те в серці Микити глибоко закоренилося недовірря до людей. Ще дитиною-сиротою зазнав Микита кривду від дядька-опікуна, який цілком прибрав до своїх рук спадщину Микитиною батька. Зневірившись в людській правді, Микита парубком кинув село, пристав до рибалки діда Омелька та став рибальчити. Але і далі не повелось Микиті ліпше. Покинула його жінка, загинув несподівано син, а донька не дуже щасливо жила з чоловіком своїм. Через те взявши до себе унучку Гапку, Микита виховав її за тим високим тином, як і сам жив в віддаленню від людей і почувуючи свій

близький кінець, приходить нарешті після довгого міркування до гадки, що й унучці Гапці ліпше вмерти, ніж лишитися самій між чужими людьми беззахистною сиротиною.

В звязку з сьогочасними умовами селянського життя стоїть комедія „На зелений клин“: важке безземелля українського села викликає різні безосновні надії та химеричні легенди. Одна з таких легенд се оповідання про далекий щасливий Зелений клин. Хитрий Воротиленко хоче поживитись з селянського захоплення колонізаційними плянамі: він виявляє з себе ходока з Зеленого клина, бере з селян задатки і думає повернути сі задатки в свою користь. В компанії з Воротиленком колишній приймак Гнат, також хитроумна людина, що промишля скуплею земель після переселенців. Але на щастя селян сі далекосяглі пляни двох сільських павуків не здійснилися і з сих надій Воротиленка нічого не вийшло.

Модест Левицький

Маленька книжечка оповідань уся перейнята теплим лагідним почуттям симпатії до людського бідування і людської безпомічності. Читаючи ці оповідання мимоволі пригадуєш ту характеристику лікарської праці, яку дав сам письменник в одному з своїх оповідань: „Як часто доводиться лікареві жалкувати, що він лікар! Мабуть ні одна професія не дає таких тяжких та прикрих хвилин, як лікарська. Може хто скаже, що бувають і радісні хвилини, коли відчуваєш себе щасливими, вирвавши жертву з обіймів смерті. Бувають... але мало їх. Гірких більше“. Досить се характеристично, що лікар висуває як раз наперед сей бік своєї корисної праці. Се може свідчити і взагалі про псіхічну вдачу того, хто писав ці уваги, підкреслюючи як раз лікарську безпомічність в де-яких спеціальних випадках, коли хвороба або умови життя в нівець обертають заходи лікаря коли хворого.

Такі песимістичні гадки снують в голові лікаря, коло він сидить коло хворого Нухима, якому вже ніякий лікар не дасть поради в його важкій хворобі на ґрунті загального знесилення організма від щоденного голодування. Се оповідання може бути добрим зразком літературної манери письменника. „Порожнім ходом“ — так характеризує візник заробок бідного Жида Нухима Бершадського, який не маючи постійного заняття, не знаючи ніякого майстерства, живе лише з операцій з позиченими грошима: позичивши кілька карбованців, купить в одному місці, продасть або виміняє в іншому і таким чином заробить собі кілька нещасних копійок зиску. І коли Нухим Бершадський, знесилений таким важким бідуванням — „порожнім ходом“ — нарешті безнадійно захорував, лікар не може допомогти йому, бо найголовніше — той ґрунт, на якому розвилася важка хвороба — се в жкї умови життя, а сього не може змінити лікар своїми лише заходами.

До сього яскравого малюнку жидівського щоденного бідування певним pendant може бути подібний же малюнок в оповіданні „Щастя Пейсаха Лейдермана“. Се особливе щастя полягає в тому, що Пейсах нещасливо стрибнувши з поїзда, не розбився увесь, а лише

розбив собі щоку. Пейсах уважає се особливим щастям, бо йому приходится працювати не тільки на себе, але і на доньку-каліку і на трьох її дітей. Був сей Пейсах музика, грав на скрипці і був остільки відомий, що його кликали грати иноді і в Київ; але з такої репутації доходів було мало і старий музика дуже бідував зо своїми сиротами. З теплою симпатією малює нам автор сього старого Пейсаха з його злиденним життям, з його глибокою любовю до внучат, яким завше щось привозив старий музика з весілля, якого-небудь гостинця, або що.

До економічного бідування серед щоденних злиднів, до сумної безпомічності перед ріжними нещастями, викликаними звичайно тими самими ж важкими умовами життя, до всього сього додати треба ще зневажливе або суворе відношення тих, що мають „начальницьке пілкування“ над селянським побутом. Глибоким сумом таких відносин та пілкувань перейнято оповідання — „Забув“. У соцького Головатого синок вмер від дитячої пощести; в глибокім відчаю від сього нещастя батько забув поіменувати власного хлопчика в своїм щоденім справозданню становому про дитячу пощесть на селі. Се цілком зрозуміло, коли згадати батьківський сум, але „становий був лютий; звичайно по суботах, як ставилися до нього всі соцькі, він тяжко бурхотав, кляв їх на всі вирви; чи раз, бувало, й стусанів надав й воду наставить носити за кару й дрова рубати“... При такій системі поведження з селянами, легко зрозуміти як становий скарав Головатого за його провину.

— Трое вмерло, одинадцяттеро слабих, відповів соцький.

— Гм... Василівський, дайте-но мені рапорт фершала, що прислали у волость.

Один з канцеляристів, худий, цибатий, застромивши перо за вухо, метнувся до поставця, добув якогось папера й подав становому. Той глянув у рапорт.

— Брешеш, сучий сину! — гримнув він на соцького.

— Ні, ваше благородіє, справедливо...

— Справедливо? Називай усіх! Які вмерли?

Циганучка Корній.. Бугацького — двоє: Ганна й Каленик...

— Ну?

— Слабих одинадцяттеро...

Гучно ляснуло у канцелярії: становий на розмаш затопив соцького по лиці.

— А Головатий Іван, сучий ти сину? — гримнув він гучно.

Соцькому світ закрутився, в очах стемніло.

— Се мій... Івась... вибачайте, забув“

Смерть дитині від Бога, зневага батькові — від станового, се можна зрозуміти. Але в інших випадках, наприклад де умовна норма закона входить в конфлікт з звичайним розумінням відносин, там важко розібрати, чому людина винна в тім або тім. Мав, наприклад парубок Максим першу льготу що до служби в війську: жили вони з жінкою і хорою матір'ю в злиднях, але якось то бідували. Аж ось вмирає Максимова мати і разом з тим Максим втрачує першу льготу, яку мав з огляду на немічну, хору матір. Злидні ті ж самі, ніщо не міняється, але смерть матери цілком руйнує і без того важке родинне життя Максима. Сам він мусить йти в військо, а жінка з донькою лишається безпомічною московкою („Перша льгота“).

Подібний же випадок і в оповіданні — „Добре діло“. Там закон відбирає у Максима після смерти матери першу льготу і нещасливом синові приходиться з сумним почуттям згадати про матер смерть: „мамо, мамо! не зазнала ти сама щастя і нам його не дала! Чому ти не прожила ще хоч зо два дні для нас, для вільготи?“ Тут постановва для приюта каже приймати лише підкидків, байстрів і не дає місця шлюбним, законним дітям, хоч би як їм погано велося серед злиднів незаможної родини. Коли у бідного шевця Скиби знайшлася ще дитина, шевчиха за порадою кума городового надумала віддати народженне до приюта, але виявилось, що там приймають лише підкидків і шевцеву дитину не прийнято. Тоді з'явилася спасена, здавалося, думка: записати дитину в приют незаконною. Але на кого записати? Нарешті згодилася покоївка Настя признати шевцеву дитину своєю для запису в приют. Охрестили, віддали. Всі були певні, що роблять добре діло для шевцевої родини і дуже були здивовані, коли дізналися, що в сім добрім ділі суд бачить підлог. Правда, всіх виправдили і відпустили без кари, але основа сього конфлікту між законом і сумлінням тих, що бачили тут лише добре діло, лишилася неясною і незрозумілою для всіх: се ж все таки добре діло і як же можна його кваліфікувати як каригідний вчинок — підлог?

Характерним зразком відношення до законних норм являється оповідання — „Статья 182“. Закон дає певним вчинкам певну кваліфікацію, підкреслюючи ті або інші відтінки, обминаючи ті або інші полекшуючі прикмети і підводячи під одну загальну норму різні іноді відмінні вчинки. Сільські хлопці пустуючи та шуткуючи зробили щось подібне до блюзнірства: закон зазначає в своїй статті певну за се кару. Хто розглядає сю справу, всі поміркувавши признають, що се лише вигадка, іграшка, ніякого серйозного заміру побачити тут не можна, і піп, і становий, і судебний слідователь і прокурор: всі вони, окрім того, пригадують з свого життя щось подібне до цієї вигадки

сільських парубків, але норма закона так ясна і зрозуміла, що годі сперечатися і з важким серцем треба вчинити справу по 182 статті. Так формальне розуміння закона витісняє і заслоняє всяке инше.

Найбільш трагічним з усіх оповідань здається оповідання — „Злочинниця“. В попередніх бачили ми важкі злидні, важке бідуння, глибокий відчай людської безпомічності перед невмолимою смертю, зневажливе і суворе відношення урядників до селян, нарешті конфлікт між звичайним розумінням відносин і юридичним їх трактуванням. Несчастлива доля Васьки се найбільш трагічна подія: безталанну Ваську обдурив двірський наймит, породила вона неживу дитину і, боячись напасти, закопала її в рівчак. Покликали Ваську на суд. Бідній дівчині так багато прийшлося зазнати сорому, глузування, докорів, що вона почуває себе зовсім знесиленою. А тут ще погроза — суд, каторга, яку вона собі уявляє в незвичайно важких умовах життя. Ні, легше смерть собі заподіяти, і безталанна Васька вішається на поясі від своєї спідниці того ж самого дня, коли в суді виголосили їй вирок — два тижні в арешті — вирок, якого вона зовсім не зрозуміла, збентежена, непритомна і знесилена усім, що їй довелося пережити за останні дні.

І в сім коротенькім переказі, перейнятім глибокою симпатією, несчастлива пригода з Ваською робить велике вражіння на читача.

Грицько Григоренко.

Українська література завсіди мала певний нахил до реалізму і через те ніколи не грішила нудним шабльоном сентименталізмом в своїх малюнках з народнього життя. Але і поза таким літературним сентименталізмом все ж таки лишалося місце для вищих оцінок селянства, селянського побуту. Демократизм української літератури — се б то глибока і щира цікавість до народа — приніс з собою погляди народництва і се при реалістичнім обробленню малюнка виявлялося в виборі тем та в групуванні деталей.

Молодші письменники і тут зробили крок далі в напрямку, визначенім старшими товаришами. Та ж сама глибока і щира симпатія до народа, його життя і надій, і разом з тим завдяки більшому розвитку реалістичних оцінок, письменник не вагається зачіпити обійдені боки селянських відносин або витолкувати певні деталі, що здавалося б нетактовністю чверть віку назад. Прикладом сього може бути Григоренко.

Ясний спокійний реалізм становить головну прикмету оповідань Григоренка: його мета — найбільш повно і яскраво передати життя села, не турбуючись тим, що може сей реалізм — мдалекий від звичайного розуміння вимог і завдань літературної творчости. Письменника в його бажанню бути вірним дійсности не спиняє гадка, що може читачам здасться дивним таке, наприклад, приголублення дитини: „який розумний, с. с., ой, Боже мій, як ручечки наперед простягло!“ Оксана знов почина цілувати сина так, що дитина аж заплаче з досади, тоді вона зараз злякається: „Вава, де вава? О, с. мама ваву зробила, бідненький мій голубчикок!“ та знов цілує тую ваву, що немає“ (Батько). І се зовсім не рідке місце, де в звичайну розмову в найбільш несподіваних сполученнях вплітаються лайки, тільки для ліпшого вигляду притрушені скороченнями та kropками. І такими виразами і словами пересипано не тільки сварки, але і звичайні розмови дітей, молоді та дорослих.

Не тільки розповісти про життя селян хоче автор, ні, він хоче навіть передати і розмову, з її загальними прикметами місцевости, і з

індивідуальними відтінками розмовляючих між собою людей. Автор приглядався до певного кутка України і в сих виразах ми легко відчуваємо місцеві нюанси мови. Коли письменникові треба передати індивідуальні прикмети розмови, він хоче се пояснити графічним засобом і таким чином з'являються всі ці речення, як наприклад: „Бога рааади! Чогооо я бідна? Якааа я бідна? хіба я бііідна? („Щастя“) або се „А котолу з скилту поцинать? А яким ціпом? Цім ци тим? (Доля) або нарешті дитячі „лєвка, лєвка казоцка: соєка — воєна діткам каску валила“ (Самі собі).

З такою ж самою увагою передає письменник і психологічні відтінки розмови: ось жвава дівчина-цокотуха замовляє собі пошити перед святами новий корсет: „і тіточко, і голубочко, пошійте мені, що як найшвидче, і до пяти усів, і до двох карманів, і з гудзиками золотенькими... і серденько, і рибонько, скоріше, бо мені треба, як найшвидче!“ (Самі собі); ось закохана дівчина розмовляє з парубком, розпитує у нього чому вчора не прийшов („Чом, чом, чорнобров, чом до мене не прийшов?“); ось дівчата коло гойдалки розповідають собі усі сільські новини і вигадки („Вона письменна“); ось молодиця розпитує у сусідки, що де сталось („Ось яка історія“); ось сваряться між собою сестри дівчата Векла та Одарка („Ось яка історія“); ось нарешті маленька дівчинка Ониська після смерті бабусі допитується у матери, що з помершою сталось („Старий — молодий“): всюди во всіх сих розмовах письменник хоче передати найбільш реально відтінки балачки дітей, дівчат, дорослих; ся реальна передача розмов се одна з тих прикмет, які надають релефність та життєвість малюнкам селянського побуту.

І яким сумним виступає сей селянський побут в начерках письменника-реаліста. Ми призвичаїлись вже до важких малюнків селянського громадського життя, ворожих відносин маючих і бідних та шахрайств багатирів в громадських справах в свою користь проти інтересів всего села. Те ж саме бачимо ми і у Григоренка. „Та громада, справді, така дурна, що досі не розбере і сама, чи вона сто, чи двісті внесла Андрію, ніяк розкладу не зробить, а писарчук, мабуть, Андрієву руку тягне, та ще два, три горлани, що пють на його гроші“. (Батько); дійсно, так і виходить, що хитра людина завше може скористатись та одурити селян. В иншій місці оповідається про Захара, що був „сам поставлений за писарчука і морочив разом із старостою громаду, кидав на щоти так живо, що не можна було углядіти як, і все приговорював: „так то, куме мій милий“, „таке то, друже“, „так то, голубе“, часто можна було тепер від нього чути і його „сім янголів з неба“, коли йому треба було викрутитись від напасти, коли кругом

наступали на його і кричали, щоб він „щота робив“, та де він обчеські гроші, що від Жида за шинок взяли, подів? І рідний брат Опанас мусів терпіти се. Захар „зоставався писарчуком і шитав людські гроші і нащитував, більше всього нащитував на брата, і той платив, бо що ж було робити? Ніяк не скинеш Захара: дуже вже він, на людську думку, був грамотний, сам же Опанас був зовсім невчений“ („Хто кого“). Де ж його перевірювати та контролювати розумного Захара, коли мало хто був письменний, грамота вважалась чимсь рідким, незвичайним, і стара Катерина думала про свою письменну Оксану: „і навчив же її Олександр на нашу голову читати! Зовсім наче дівку спортив, пустоцвіт якийсь! Хай би вже краще була непокірлива, лиха, лінива, або що... то б за коси одтрипала та і вже, а се що?“...

Не ліпше і в відносинах родинних; в основі всього лежать грошові рахунки і на їх будуються всі інші. Брати сваряться між собою за „латку городу“ та більш жвавий і заздрістний підстроює батька проти брата і, напоївши батька, відбирає в нього запис на сей нещасливий город („Ось яка історія“); або брати сваряться за невеличке поле-спадщину племенниці і кожний з них упадає перед дівчиною, щоб перетягти її та поле в свій бік та спокушає дівча ласощами та наговорами на рідного батька („Хто кого“). І у всіх сіх випадках — наговори, вигадки, заздрість — се все в основі має грошові рахунки, де-ж тут ширі братерські відносини? „Тоді Захар почав з другого боку Опанаса підрізувати: він доніс куди треба, що Опанас великий процент бере, тільки ті люде, що позичали гроші у Опанаса, не признались на суді, який вони процент платять, так і пропало діло. Тоді почав Захар закладати дрючки у всі колеса Опанасу. От хотів той млин купити — Захар вмішався, розбив, другого купця на млин знайшов, — не купив; хотів Опанас коня продати, Захар вмішався, наказав, що у коня його сап, — не продав; хотів Опанас толокою собі сіно звести, — Захар встроївся, перетяг людей в другу толоку, до другого багатиря, сіно помокло від дощу, Опанас його не звіз, і так все!“ І все від Якилинчиної землі почалось...

Так і инше в родиннім житті. Не раз бачимо, як в сватанню найбільш ваги має грошовий бік справи і як за для того йдуть на різні хитрощі („Сватання“, „Старий-молодий“, „Доля“): виявляються потім сі хитрощі, але вже пізно: „відкидатися-ж Марусі тепер не стоїть, бо прийдеться платити, з чого-ж його платити в світі?“ Те-ж саме переконує і Василя: „він вже трохи втратився, на могорич, та на стрічки, та на гостинці, а тепер прийдеться ше безчестя платити“... Після того вже не дивно, як Горпинина свекруха „полюбила нову невістку, що корову привела, і жалувала її, а на Горпину все вападалась“,

не дивно, що нещасливе подружжя се „пекло, де чоловік пе і жінку бе, свекруха кляне, свекор лає, а діти-малі діверята та зовиці — регочуться та малими язиками погані слова ляпають, де робити не на себе, а на чужу родину так, що й дихати ніколи!“ („Доля“). Треба перчитати ту важку сцену, як невістка з свекрухою разом дрочать дітей другої невістки (с. 114), щоб зрозуміти серед яких важких обставин проходить иноді життя в чужій родині. А тут ще клопіт з дітьми в щоденних злиднях, так що нерозумно прийдеться пожалкувати, як каже Катерина: „не дарма, як часом которе заслабне, то думаєш: „хоч би ти вже вмерло“, бо все едно на його місце друге знайдеться, а то ще двойко, трійко, замість одного, та й часу нема на їх!“ („Божевільна“).

Між оповіданнями Григоренка є одне з більш загальним змістом. Се „Хивря-язиката“; таке прозвисько має головний персонаж оповідання, Хивря. Нещастя її в тім, що не любила казати неправду та чужу неправду покривати, а казала завше щиросердечно, що знала і що бачила. Ще дитиною виявила якось Хивря материні хитрощі, коли потайки від батька мати продали лантух борошна, щоб купити собі мила та крейди: прийшлося за те Хиврі потерпіти від матери: „на шо, клята дитина, їх за теє борошно призоудила?“, а батько вдарив доньку, коли та боронила мати від батьківського батога. Після сієї пригоди довго роздумувала дитина, як се сталося, за шо властиво побили її батько і мати. Дитина „розібрала, за шо її батько вдарили: бо були п'яні і хотіли мати досягти, а вона не дала: тільки за шо-ж мати били? Сього вона не понічала. Щоб не казала, що Жидові борошно продали? А для чого-ж батько, спіткнувшись, спитали: шо то за чорт? Ну, Хивря і одвітила — шо. Як би-ж були не питали, а-то спитали, то вона і одвітила так, як було, а то-ж брехати? На шо-ж то брехати і як? Мати-ж ж брешуть“... Приглядаючись до дорослих, Хивря зауважила, що звичайно всі вони брешуть в ріжних пригодах... „А мати то часто брешуть... і багато, багато таки мати брешуть, може разів десять (Хивря уміла лічить до десятка, а після десятка у неї було відразу сто) на день брешуть вони; а то й разів сто. Замічає усе се Хивря, замічає, як її мати брешуть, як і другі тітки і дяльки брешуть, і почина думати, шо всі старіші люде брешуть непременно. Шо се? Для чого?“ Таким чином, виростаючи, дитина звичайно приходить до переконання, шо брехня то звичайна річ. Але Хивря лишилася і на далі при своїому призвичаєнню казати всюди правду, хоч „всі люде брешуть, їй Богу, всі, Хивря се добре знає. На шо вже батько її не люблять брехні і їй наказують: „не вчись, дочко, брехати! Кривдою світ пройдеш, та назад не вернешся“, а про те і їм

случається брехати“. За правдиву вдачу прозвали Хиврю язикатою, бо не вміла замовчувати правду, навіть коли їй самій було-б се корисно. „Дурна Хивря! Що-ж би їй стоїло перемовчати про горілку, а то ось що вийшло, яка біда для неї. Так не вміла-ж Хивря брехати, і вчили її, і вчилась вона, а все-ж таки не вміла“... Переживши не мало пригод та зневірившись в людях, думала Хивря і дітей своїх задалегідь привчити до обережності: „вона для їх боялася, щоб вони не були дуже говіркі і все, було Наталю зупиняє: „не кажи“, „помовч“, „скажи: а хто його знає!“... „Цитуйте, діточки, сидіть собі тихо в своїй норці: ви нікого не чипайте — вас ніхто не чипатиме!“

Скільки гіркого життєвого досвіду треба було виробити, щоб прийти до такого самотнього висновку з прожитого життя.

Микола Чернявський.

Ми вже зауважили характеристичний для групи молодших письменників певний момент в розвитку літературних форм: се нахил до оповідань маленьких по розмірам, імпресіоністських по змісту. В основі всього лежить маленький епізод, вражіння, настрої. Письменник дуже далекий від колишнього ідеалу і завдання дати історію свого героя, його життя і діяльності, всіх його знайомих, найліпшого його друга і найгіршого ворога, кажучи варазами заголовку одного відомого англійського романа.

Вражіння, настрої... Кожний день ми буваємо свідками сотні подій, кожний день переживаємо ми сотню вражіннь, але де-які уходять безслідно, де-які лишають по собі слід. І як раніше, бувало, романіст вибирав героя, цікавого для читаючої публіки, ставив його в певні відносини з іншими цікавими людьми і робив учасником цікавих подій, так тепер письменник мусить вибрати між сім'ю сотнями вражіннь і настроїв характерний приклад, щоб він міг бути темою оповідання.

Вище ми познайомились з де-яким прикладами такого оброблення і тепер розглянемо ще оповідання Чернявського.

Теми для своїх малюнків бере Чернявський з життя маленьких провінціальних кутків. Чи се маленьке повітове місто, чи адміністративний центр цілої губернії, се не робить великої різниці, бо і тут і там дієві особи з дрібною інтелігенцією живуть в тих же самих умовах дійсности. Окрім руйнуючого впливу таких умов життя, зауважити ще треба спільну прикмету психічного складу — се брак активної енергії і міцних змагань, брак ясно висловленої індивідуальности, суцільної і кріпкої для відпору шкідливим впливам щоденного життя. Такий, наприклад, лікар з оповідання „Кінець гри“: се був „цілком порядний і достойний чоловік“ і нещастя його життя була жінка „Катерина Іванівна — месаліна самого невисокого коліна — з нахабно закрученим волоссям, безсоромним поглядом і дражливими гидкими рухами усього її здорового випещеного тіла“: лікар знав се, але „він терпів твердо все, що випало на його долю, бо не мав ні сили ні волі круто повернути своє життя і те терпіння потроху, але напевне, пропалювало йому груди“...

Той-же самий діагноз — „ні сили, ні волі“ можна прикласти і до інших персонажів в оповіданнях Чернявського, хоч там в інших випадках ми не знайдемо такого безвідрадного і трагічного контрасту, як в нещасливім родиннім життю лікаря з опов. „Кінець гри“. Иноді причиною свого безсилля волі лежить якась болюча драма, повна руїна надій і змгань і се на завсіди відібрало у людини енергію психічного життя і людина лише животіє, не маючи сили змагатись з шкідливими впливами. Така пригода була, наприклад, в життю о. Сергія („*Vae victis*“) і він вже не може після того піднятись з свого безсилля і коли його товариш о. Аркадій в важку хвилину небезпечної хвороби дітей все-ж таки знаходить досить рішучости, щоб не вважаючи на заборону йти рятувати дітей, о. Сергій кінчає самовбийством, не бачучи ніякого виходу з важких гнітучих умов.

Треба великої енергії, щоб в хвилину важкого зворушення рішучо розірвати з звичайними умовами життя; хоч енергії відчаю, але все-ж таки енергії треба на те, щоб добровільно покінчити рахунки з життям. Трагічні фнали малопомітних, але глибоких і болючих драм не раз трапляються в життю, хоч частіше люди звикають до своєї недолі, свого ражкого бідування, нещастя матеріяльного або морального. Призвичаїтись — се одинокий вихід для Івана Кузьмича і коли ми бачимо, як він дивиться з свого вікна на ріку і далекий пароплав, переживаючи при тім цілу історію свого нещастя, ми розуміємо, що нема для иншого виходу у Івана Кузьмича ні сил, ні рішучости („Тополі“). І се вірно не тільки для непомітного в'рядничка з контрольної палати, але і для багатьох инших.

Бувають хвилини, коли людина ясніш, ніж звичайно, уявляє собі глибоку пустоту свого життя, коли ясніш, ніж звичайно, уявляє собі можливість иншого кращого, більш повного і користного життя. Якась незвичайна зустріч („Устань і йди!“), або глибоке несподіване зворушення („Слівець“), і в душі збуджується щось глибоке, щире, міцне, приголомшене звичайними щоденними турботами. Але се тільки здається міцним і дуже швидко гине і знесилюється знов під впливом щоденного життя, як наприклад у Микити Степановича: „і його самого потягло кинути все, забути своє минуле, визволитись душею від усіх турбот життя й піти, піти за „ним“ шукати нового життя, нового світу. Піти шукати Бога...“

„Він стояв на ганку і легкий нічний вітрець обвівав його пахощами й обсипав цвітом окації. І він гостро, десь у глибу душі своєї почув, що не може піти отак, що в його не стане сили на се, і заплакав.“

„Цвіт окаці падав йому на голову й на плечі і, мов торсаючи, кликав кудись. А він стояв і плакав“.

Письменник знає життя, знає сих людей без волі і рішучости і не має ілюзій. Старанно уникає він ефектовних сцен, трагічних конфліктів і убійчих вагань, в яких так кохаються де-які письменники напрямку т. зв. аналітичного романа. Його персонажі мучаться в ваганнях і сумнівах, переходять від одної постанови до иншої, зрікаються і знов вертаються, але все се внутрішні переживання, без голосних фраз, закликів і прокльонів. Кількома словами малює Чернявський настрої дієвих осіб, звичайне щоденне життя, повне дрібних турбот і сумних вражіннь. Такими-ж легесенькими рисами намічає письменник і зміни почуття, коли воно росте або знесилюється, і зміни настроїв між радістю і відчаєм. „Оповідач розказув далі, як він жив і учителював, і як капає з плакучої верби капля по каплі вода, так сумом і знесиллям віяло від кожного його слова („Товариші“)... „Була вже пізня осінь. По небу сунули важкі чорні хмари і часом ніби припилялись над городом і лили, без краю лили на землю холодну сіру воду. У всіх у нас було дуже негарно і важко на душі і ми сиділи по цілих днях дома. Тільки Галя, дочка наша, не взираючи на непогоду, що-дня ходила в гімназію. Верталась вона до дому мокра й забовтана і потім довго обсушувалась і чистилась. Колись весела, жартовлива, вона тепер присмиріла і немов постаріла („Огонь життя“). Сі сумні тони — се звичайний фон щоденного життя, як воно виявляється перед письменником, коли він вдивляючись хоче побачити за вчинками і подіями їх причину, плутаниву знесилля і рішучости, гадок, сумнівів і вагань...“

Малюючи нам психічне життя, зміну настроїв і почувань, Чернявський не стежить день за днем рішучі моменти в їх взаємнім звязку між собою, ні він вибирає і описує певний окремий момент в розвитку почувань. В звичайнім життю нероз як-небудь дрібна подія зовсім несподівано виявляє перед очі потайну, довгу і невпинну пращу душі; і письменник може вибрати темою якийсь окремий несподіваний випадок, який буває иноді рішучим моментом в психічнім життю, і при тім — треба зауважити — письменнику цікавіше зазначити легесенькими рисами саму зміну настрою і почуття, ніж реальні фактичні того наслідки. Згадаємо зміну настрою і перехід до иншого почуття — наприклад — в розмові двох бувших товаришів — попа і нелегального („Товариші“), в сумних вражіннях бідуючої родини („Огонь життя“), або більш різкий перехід — у селян, розятрених переслідуванням злодія на ярмарку („Нешастя“) або у студента з гімназісткою на проході ясним зимовим, полуднем в безлюднім парку („Сніг“).

Всюди увагу письменник звертає на оброблення окремих моментів психічного життя, іноді зв'язаних між собою, а іноді зовсім відокремлених. Вражіння від несподіваної зустрічі з мандрівником-містиком („Устань і йди“), зворушення від сумних співів старого співця-Жида („Співець“), сумне почуття зустрічі з покаліченим салдатом („Герої вертаються“), се все ж окремі моменти в сумі наших щоденних сумнівів, вагань, думок і настроїв. І коли автор хоче розповісти нам про сумну долю лікаря, трагедію довгих нещасливих років, він не розповідає нам з початку цілої цієї історії, але зараз же починає, як грали в карти в той нещасливий вечір, коли лікар скінчив самовбийством („Кінець гри“). Що се улюблена манера Чернявського можна бачити і з того, як береться він до якогось більш докладного опису рядка подій. Се рядок зовсім окремих моментів, з окрема розроблених, і кожен з сіх маленьких розділів, на які поділяється „Темна сила“ або „За золотим руном“, становить окрему закінчену цілість і міг би бути окремим мініатюрним малюнком з натури.

На підставі сього перегляду оповідань М. Чернявського легко побачити, що найбільш вдатним виходять в нього ці малюночки людських настроїв і почувань, які сам письменник зве нарисами. Висновок сей можна і перевірити. Між оповіданнями Чернявського є більша повість „Весняна повідь“. Автор поставив собі тут метою дати більш широкий начерк настроїв і почувань бурхливого 1905 року. Цілки розмови поступової молодіжи, маленька демонстрація на засіданню губернського земського зібрання, вуличні насильства чорносотенної юрби, болюче вражіння нічного труса в помешканню і несподівана розмова з жандармським офіцером, далі ворожий настрій селян, відчай безпомічності дрібних поміщиків супроти сього безвідпорного ворогування, сумні листи з театру манджурської війни і пекучий біль матери, що довідується про смерть сина свого на війні, вкінці — вражіння одеського життя під час пригоди з „Потемкіним“ Як багато зачепив тут автор ріжних подій і настроїв, але як далеко се все від звичайного старанного розроблення маленьких нарисів. Де-які моменти зовсім поминув письменник, де-які зазначив занадто побіжно і через те сей широко задуманий малюнок суспільного перелому не вийшов повним, яскравим: в пам'яті читача лишається лише кілька окремих, гарно оброблених епізодів, відокремлених, самотійних, не сполучених в загальний суцільний начерк суспільного життя в годину відречення від старого і шукання нових шляхів...

Центральна фігура — Трублаєвич, урядник з банку. Раніше — „він жив мовчки і не почував себе таким. А тепер коли навколо закипіло нове життя, він чув, що зістається якимось немов на березі, як

викинута водою тріска. Течія іде мимо неї. Почувати себе так — було важко, але й зрентись самого себе й піти за течією він не міг“. Але се почуття — що він не холодний і не гарячий, а лише теплий, без запалу і енергії — се почуття мучить Трублаєвича, але відмінитися зразу, раптом він не може. Симпатії Трублаєвича усі цілком на боці поступових, але він скептично ставиться до молодого запалу і ентузіазму: в де-яких се здається йому нетрівким, тимчасовим, без глибокого переконання, неглибоким, що „можна купити за кожен блискучий цвяшок, тепер цвяшок ліберальний, учора бюрократичний, а завтра ще який-небудь“... В інших здається Трублаєвичу безосновним і нещирим глибоке обурення проти утиску або репресій і йому здається, що сі фанатики радикалізму будуть такими ж фанатиками системи в відбудованню будучого життя.

Серед цієї молодіжи стоїть Люба, його наречена. Вона полюбила Трублаєвича за його чесні почуття, його поступовство і з надією дивилася вперед, в будучину, зовсім не боючись можливих перешкод або важких обставин. Але Люба іншої, більш палкої вдачі і коли піднялася хвиля бурхливого життя, Любу потягнуло до більш палкої більш захопленої молодіжи і Трублаєвич став для неї занадто уміркованим, теплим лише, в контрасті з іншими гарячими, палкими. „Їх кохання було палке й щире. В маю місяці вони збирались одружитись. Але в останній час щось ніби пробігло поміж їх. Відміна визначалась ледві помітними дрібницями, але вона була; Трублаєвич чув її, але не міг підшукати їй причини“... Нарешті Люба розірвала з Трублаєвичем і поїхала з Зембулатом до Одеси...

Все ж таки і Трублаєвич не лишився зовсім на боці від нових впливів і настроїв. Важкі вражіння щоденного життя, сумні події на війні, новий ворожий рух на селі, де два стани суспільних — селян і власників землі — стали оден против одного з непримиримою ворожнечою, нарешті сей загальний настрій піднесеного самопочуття, все се захопило і Трублаєвича. Коли він тоді раніше, не міг „безоглядно віддатись громадським справам, то тепер він може. Тепер жертва не страшна для його“. І ось в серці Трублаєвича „народждалось якесь нове для його чуття — бажання покласти свої сили на користь людям, бажання принести жертву. І здавалось, що у тій жертві повинна була бути мета усього життя його, та до сього часу він уникав від тієї повинности. Але тепер піде й принесе свою жертву“... Ся відміна в поглядах і почуттях Трублаєвича дуже цікава тема, але автор не довів її до кінця, не розробив детально і урвав своє оповідання на опису одеських подій в літку 1905 р.

Надія Кибальчич.

Разом з Чернявським до того-ж гуртка імпресіоністів треба зачислити і Надію Кибальчич. Взяти для зразка її нарис — „Десь грають“. Далеко десь грають і в сю ясну спокійну місячну ніч в душі садинок людини відірваної від рідних людей і закинутої далеко від України в чужу країну се збуджує якесь неясне почуття, мов відгук якогось иншого життя, ясного, спокійного, безжурно-щасливого; розбиті надії і нездійснені мрії знов набувають життя, щоб знов чарувати і знати за собою втомлене серце.

„Марті в сю мить здалося, що то грає у хвилину мрій, мрій роскішних і збутніх щаслива людина, котра може встати і піти у ясну хату до людей, яких вона любить та які її люблять. Марта оглянулася навколо думаючи, що от їй нікуди піти з малої, темної хатинки, котра і при світлі неприязна та чужа; думаючи, що їй ні до кого піти, хіба на немилу працю до чужих людей...

„Марта згадала ночі на Україні з глибоким живим небом та пахучим клечанням вишень у розцвіті і від мовчазної тиші, від вічно непорушного сяєва їй стало холодно, стало ще самотніше при гадці, що з рідним краєм у неї нема вже нічого спільного і що туди мабуть нема і вороття.

„Місяць видно проглянув. Готицькі бані знову заблищали сріблом. Музика відразу увірвалася саме тоді, як на тихій вулиці розляглися дужі акорди. Марті здалося, що того, хто грав, відразу поклонили. Рідний, любий голос до рідного, любого гурточка“...

Більш реального змісту в оповіданню про сумну самоту нещасливої сільської вчительки („Смутна пісня“). Доля сільської вчительки не раз викликала співчуття письменників. І се цілком зрозуміле. Народня вчителька на селі служить великому завданню народньої освіти, але се лягає важким тягарем на її плечи. Призвичаєні до инших умов життя, вони, сільські вчительки, дуже часто почувують себе зле на своїй маленькій платні. Далі, звичайно ся служба являється компромісом між суспільним, громадянським почуттям і бажанням особи

стого щастя. Нарешті взяти на увагу ще і самотнє бідкування на селі без товариства, беч обміну думок з культурними людьми. Се все разом взяте знесилює людину і робить важкою вчительську працю в глухій селі.

Ми бачили в оповіданню М. Грушевського „Бідна дівчина“ зразок такого сумного бідкування на селі; ми бачили там: матеріальне бідкування завдяки незначній платні, дражливу залежність від сільських верховодів та властей, бо їм також хочеться іноді показати свою вагу і значіння освіченій панночці з міста, повну самоту без інтелігентного товариства, наговори, підозріння, натяки, сплітки, висліжування аж до підглядування в вікна — які важкі умови життя і діяльності для чутливої людини.

Додати ще глибоке, міцне, невмираюче ніколи бажання особистого щастя, очікування і розчарування, ясні надії, що з кожним роком більш і більш тратять життя і стають завдяки розчаруванням відірваними від дійсности хоробливо-яскравими привидами. А там далі апатія, безвихідна нудьга..:

Маруся з оповідання М. Грушевського не знесла сього і скінчила самовбийством. Для безсилої чутливої вдачі се оден вихід з важких обставин життя. Інший вихід бачимо ми в оповіданню М. Коцюбинського „Лялечка“. Раїса Левицька веде звичайне життя сільської вчительки з звичайними турботами і неприємностями. Вийшов у неї конфлікт з попом і все скінчилося тим, що її перенесено до іншої школи: се річ звичайна. Також звичайні і умови життя і діяльності її в сім новім селі. „Коли Раїса прилягла на ліжко (в новім помешканню) їй здалося, що вона опинилася на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги, дуже скидалися на цямрину“... Одиноким інтелігентним товариством для вчительки був лише сільський піп: стала вона у нього бувати, а як він був вдовець, то перейняла на себе турботи коло його господарства. Так ближче і ближче знайомились вчителька з попом і нарешті вчителька ідеалізуючи покохала його. На фоні її звичайної сумної самоти він здавався якимсь видатним, незвичайним, повним здібности і значіння. Вона ідеалізувала звичайні його заняття, його відносини до селян і всьому сьому надавала якесь вище не звичайне значіння. „Вона залюбки віддала-б йому останню краплю крови свого серця. Коли-б він відтрусив її, як ледачу собаку, ногою, вона з любовю й покорю припала-б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась в жовтому, висохлому тілі. Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію... І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору“...

І для сільської вчительки з оповідань Н. Кибальчич тако-ж найбільшим тягаром зявляється важка самота („Смутна пісня“, „Засуджені“). Справді, не все вона сама одна, але що з того, коли, будуючи в знайомих, вона все відчуває там себе чужою, все відчуває чи потайну заздрість чи потайне глузування, у всякім випадку — не щиріу приятель. Ось, наприклад, попрохали її щось проспівати; дійсно, на сей раз не так їй удалось добре, як звичайно, але якась з панночок навмистно голосно дякує за спів з ідливою іронією і підробленою щирістю. Таким чином їй ні з ким перекинутись щирим словом, ні з ким поділитись своїми почуттями. Здалось їй якось, що знайомий студент відноситься до неї з щирою симпатією і вона відкрила йому свою душу, свої бажання і надії; але се було даремне, се була помилка, не було жадної симпатії, а лише холодна, байдужа цікавість. Стало соромно за свою щирість і відвертість і замість симпатії до студента зявилась тепер ненависть, глибока і щира: надії на співчуття всі щезли і зосталась лише сумна самота, як і раніше. Важке вражіння лишає ся сумна драма почуття: ті ж самі прикмети важкої самоти, пустоти життя і болючого жалю за марно прожитою молодістю — всі ці прикмети виступають і в нарисі „Засуджені“

Сей сум життя, розуміється, не буде ознакою лише одної групи людей: ні, його відчувають всюди, де є незадоволення життям, всі, кому дійсність дала менш, ніж обіцяли надії. Незадоволення існуючими умовами життя і бажання якогось іншого життя більш яскравого, повного, ці почуття в тім або іншій степені знайомі багатьом людям і чим яскравіш усміхнулась можливість змінити життя, добути щастя, тим важче потім болюче розчарування. Звичайна, але сумна пригода в оповіданню „На канікули“. В глухій куті на селі жили нудним, але звичайним життям, дві молоденькі дівчини з небагатої родини. Приїхав туди на канікули молодий гарний студент — син багатого діда. Для сусідок се незвичайна поява і вона збуджує думки про інше життя, більш яскраве і пишне, ніж се звичайне і не цікаве існування. Зацікавився і студент сестрами, став з ними розмовляти і ці розмови більш і більш розпалювали бажання змінити життя і підтримували надії на таку зміну. З сих розмов побачили сестри, що можливість сього більш цікавого і повного життя полягає для них в освіті і стали старанно працювати над самоосвітою, щоб потім з помічю нового знайомого устроїтись в місті і зажити там новим життям. Ся надія підтримувала енергію сестер, але бажання не сповнились і слідуєче літо принесло з собою повне розчарування.

„Зараз порівняється! Леся відводить очі на ліс; на Зарецького, як на сонце, вона не може дивитися. Ольга дивиться просто на його

і її думок не можна впіймати, так раптово вони міняються. Лесині — се тіни одного кольору! Ольжині зеднали у собі всі...

Порівнявся!

Байдужно вклонився і проїхав далі“.

Сі сестри з глухого сільського кутка поривалися до міста, думаючи там знайти більш цікаве, більш повне життя, але сі поривання не обмежуються лише самими сільськими умовами, сі поривання зустрічаються і в цілком відмінних умовах. Звичайне сьогочасне виховання жіноцтва має дуже багато традиційного, перестарілого, і покоряється сим вузьким перестарілим приписам і поглядам буває дуже важко для енергічних, самостійних, чутливих натур. Завдяки сим обмеженням приписами і поглядами з давніх, минулих часів, життя панночок в традиційних умовах буває нудним, нецікавим, без реальних інтересів і справжнього діла. Через те поруч з нудьгою і апатією росте бажання розірвати з сими традиційними умовами життя, вийти з під гніта перестарілих приписів і утворити своє власне, глибоке, яскраве життя. Але не даром сі погляди і приписи мають за собою довголітню старовину, вони досі ще заховують своє значіння для певних верств і загрожують загальним осудом кожній більш сміливій і енергічній. Звичайна публіка не любить розглядатись на мотивах поступовання і мішає в купу все, що виходить по за межі звичайного, традиційного і в осудах своїх найбільш охоче уживає докор неморальности, розпусти. Жити окремо в чужім університетськiм місті далеко від родини, кинути і розірвати з нелюбом за для можливости щирого, глибокого кохання: се все в розумінню маси малоосвіченої і перейнятої суспільними забобонами зявляється однаково неморальним, як і дійсно неморальний вчинок в глибшiм розумінню того слова. І суспільство, не виключаючи иноді і освічених людей, тримається в сих відносинах лицемірно поступовання: воно допускає само сю неморальність, тільки вводячи її в певні межі, але голосно проповідує загальну для всіх обовязкову моральність, як принцип індивідуального і суспільного життя. І почувавши сю непевність, суспільство гостро засуджує за кожну провину проти загальнопринятих поглядів і приписів моральности. Н. Кибальчич добре підмітила сей відтінок в відносинах суспільства: ось, наприклад, артистка зустрічається в концерті з своїми знайомими, але з ними панночка — сестра одного і наречена другого — і вони не мають сміливости завдяки сьому привітатись з своєю знайомою артисткою з огляду її трохи непевної репутації. Ось, в иншiм випадку, публіка пізнає в театрі артистку, згадує її минуле і зараз же починаються ріжні пересуди, натяки. В чiм властиво її провина? „Ми — каже з сього приводу одна панночка — „вже з досві-

дом і знаємо, що можна ходити над безоднею (бач, як я вищою говорю) і не впасти, що се навіть дуже гарно, а вона не вмiла, не знала, як відрізнити дозволене від недозволеного, воно-ж у нас так перемішано“... в сім тільки і провина артистки...

„Воно-ж у нас так перемішано“... а суспільство своїм осудом так гостро карає кожний такий випадок. І сей осуд суспільства зтримує молоді сміливі поривання: лячно підпасти під сей остракізм, під сей осуд лицемірного суспільства. Скільки сумнівів і вагань...

„Хотіла б я, часом поняти віри, що десь є інші люде! Ні! Під іншою личиною та теж саме“. Такий сумний висновок з очікувань та пошукувань в нарисі „З малих краєвидів“. Ще більш сумний фінал в оповіданню „Нарис“. Перед нами панночка Інна, яку автор характеризує так, що се дуже інтерна людина, привабна; вона збуджує симпатію до себе у всіх своїх знайомих. Але їй самій обридло се звичайне життя панночки, новини, вигадки, розривки. Загальний фон життя її, як і інших в тих самих умовах, се пустота, брак серйозного, цікавого діла. З якогось часу Інна почуває втомлення від всього сього і їй хочеться чогось іншого, нового. Надія була на глибоке, щире, цілком захоплююче почуття, що воно заповнить життя і дасть якусь іншу нову поважну ціль. Але час іде і такого почуття нема, як нема і такої людини, що могла би збудити таке почуття... Що-ж робити! виходити заміж так, без кохання, хоч для того, щоб не бути старою панною... Чи варто!... А потім, на скільки можна покладатись на обіцянки, чи можна вірити в чужу ширість? А минувші мушени, його самостійне життя до шлюбу, — скільки там гидкого і сумного... Так думає Інна і не може знайти вихід з своїх сумнівів і вагань...

Нещаслива Інна кінчила самовбивством.

Володимир Винниченко.

Се — останній в нашій групі молодих письменників на закінченню нашого огляду української прози за останню чверть віка. Та і не зовсім се випадково. На перших сторінках нашого огляду ми почали з тих старших письменників, які майже зовсім закінчили свою літературну діяльність і вже вповні підлягають критичному аналізу. Потім спинилися на тих, що поки що пройшли половину свого шляху, але вже вповні виявили себе в своїх напрямках і поглядах, так що ми можемо чекати від них твори в сім нам відомім напрямку. Остатні перед нами наймолодші, які ще розвиваються та шукають нових шляхів, пильно вдивляючись в неясну плутанину сучасного життя і не пориваючи поки що з вчорашніми оцінками і поглядами, принесеними в літературу старшими їх товаришами.

Між сими остатніми почесне місце займає В. Винниченко. Так дотепно намалював він в своїх творах зразки сучасного життя. Так багато зачепив тем з відносин наших часів. Так гостро поставив болючі питання суспільного побуту. Так багато підняв розмов своїм освітленням питань морального життя. Так багато збудив надій на дальший блискучий розцвіт видатного літературного даровання. Се все надає особливе значіння літературній діяльності Винниченка між сучасними молодими письменниками.

Перші твори Винниченка пройшли якось непомітно. Де що надруковано в Галичині, між ними і маловідома на жаль „Боротьба“: таким чином се лишилося по-за межами звичайного читання української публіки. Відомим у ширшій крузі українських читачів став Винниченко після оповідання свого „Заручини“: згадали тоді про попередні оповідання і стали їх перечитувати..

В сім оповіданню звернули увагу на характерні прикмети літературного даровання Винниченка: глибоке знання життя і різкий реалізм в його обмальованню, яскрава релефність малюнка, чутливість до неясних нюансів почувань і цікавість до певних питань психічного життя. Змінялись теми і суспільні верстви, які малював письменник, але сі характерні прикмети лишалися і на далі характерними для його літературної діяльності.

„Заручини“ се сумна пригода в життю студента Семенюка. Сей Семенюк мягкой лагідної вдачі, трохи сентиментальний, з нахилом до ідеалістичних поривань, закохався глибоко і щиро в панночку Галю. Свіже, молоде почуття тим глибше захоплює Семенюка, що він зязує з ним повну основну відміну в своїм життю. Від злиденної самоти студентського побуту Семенюка бере нудьга і йому боліче хотілося тепла, поділеного почуття, хоча-б в звичайних умовах робочого інтелігентського життя. „Я знаю, — каже Семенюк своєму знайомому, Ганенку, — що тобі добре відомо, який відчай охоплює, як подумаєш, що цілий вік сей номерок — твій „дом“. Аж холодно робиться!.. Я перше мовчав, але тепер не можу. Мені раз-у-раз так важко стає, як при мені хтось збирається до-дому! Ти знавш, я иноді лежу на ліжку й дивлюсь на таргана. І заздрю йому!.. Таргану заздрю! Я знаю і бачу, що він лізе до дому, туди кудись у куток, за гвіздок, де у його, може, близькі всі, де його люблять, де живуть його життям, а він їхнім!.. Смішно!.. Хай! Накипіло!..“ І ось Семенюку здалося, що він знайшов свій ідеал в сій самій Галі. Але се була лише помилка і за хвилину не стало надій і радощів Семенюка.

Таким чином, довгі години нудьги, коротка радість надій і мрій, і знов глибокий безмежний відчай. Автор дотепно розробив тему: лише в останній момент дізнається Семенюк про свою помилку, яка властиво ся Галя в її моральній цинізмі, і через те протягом цілого оповідання разом з письменником ми стежимо чутливо зазначені легенькі переходи нюансів почуття Семенюка, починаючи від ясної бадьорої певности, що тільки на хвилину захиталася під впливом розмов з Ганенком, і кінчучи гірким відчаєм. „Як же тепер? Що-ж!.. Як же жити?.. Що-ж далі? — підвів він раптом голову і з мукою подивився на ліхтар. — Як же жити?.. Жити як?.. Знов у номерок? На віки вже? І таргани і... все. На віки?..“

„А дощик сік собі дрібненько. Миготіли ліхтарі, жовтіючи десь далеко мленькими плямками, прохожих щось не було і тиша стояла на улиці; тільки від зігнутої, темної постати на тротуарі розлягалось сухе, хрипле, повне відчаю і муки безнадійної ридання!..“

Розроблено се оповідання як малюнок психольогічний, прикмети суспільної верстви зазначено тут злегенька. Коли присутні з задоволенням і увагою прислухаються до анекдотів Ламазіді, читач зрозуміє, що се може бути і в іншому товаристві; трохи більше може прикмет певної суспільної верстви в тій сцені, коли Фомушка по наказу Галі напоює непючого Семенюка, або коли знайомі Варвари Карповни пропонують Семенюку своє посередництво в виборі жінки — се вже має

в собі щось з спеціально-купецького побуту, але на тім і кінчиться. Що до Галі то ми не знаємо ближче умов, серед яких вона зросла: „барышня она бѣдная, семья большая“ — се все, що ми знаємо від Фомушки про Галю.

Далеко більше суспільного змісту в повісти „Мое останне слово“. Се гостра критика певного класу суспільства. Спомини героя з дитячих років малюють нам побут звичайного середнього діда, а потім ми бачимо героя студентом в місті, в родині мирового судді: і перше і друге мають в собі багато спільного і становлять лише різні кутки тієї ж самої суспільної верстви. І ся гостра, їдка критика йде з уст одного з членів цього товариства, і тим гостріша ся критика, що сей студент, який оповідає про своє життя, сам виріс серед тих-же умов, цілком був перейнявся сими-ж поглядами і традиціями і вповні їм вірив. І дійсно сі спомини про вчення в гімназії, далі характеристика Івана Кондратовича з цілою його родиною і рядки присвячені Люсі — не мають собі паралелі в нашій літературі, так одверті і жорстокі вони в своїм реалізмі.

Свої записки пише герой оповідання перед своїм самовбивством, після того як зовсім раптово скінчилось в тюрмі несподіваним випадком його захоплення с.-демократичним рухом. Таким чином можна о думати, що ся гостра критика суспільних відносин має в основі своїй як раз сі с.-демократичні принципи і переконання. Але герой оповідання рішуче заперечує таке толкування. Не завдяки с.-демократичному освітленню почув він пустоту свого життя, але навпаки, шукаючи порятунку від цієї пустоти життя, пристав він до гуртка с.-демократів. Є — каже герой оповідання — „якийсь неспокійний нерв життя, який чогось вимагає від вас, тягне до чогось, а як не задовольняете його, він нив, як хворий зуб... І ви силкуєтесь убити його картами, горілкою, піяніно, глечичками і т. д. Раніш ніж познайомився він з с. демократичною партійною діяльністю, пробував заспокоїти сей нерв життя та заповнити пустоту свого існування иншим ліком, але сив лише надломив свій організм і ослабив волєвий бік своєї психіки, що й викликало в кінці такий трагічний фінал.

Таким чином, в основі гадка про повну ненормальність звичайного буржуазного життя. Ненормальність ся о стільки ясна для кожного, на думку героя оповідання, що дуже легко її собі уявити „Ви мабуть дивуєтесь і гадаєте, що з вами цього не буде. Але згадайте, подумайте, через що ви пете сі чотири шклянки горілки, через що Люся по шість годин тарабанить на піяніно, через що мій „папаша“ таким захопленням сідає за карти, а Глафіра' Семеновна з такою лю-

бово рахує свої глечички з молоком і весь день клопочеться з проданням їх? Через що?». І відповідь для автора зовсім ясна — щоб якось вбити, заспокоїти пекучу нудьгу пустого безцільного існування.

Тільки міцні, здорові натури — на думку оповідача — можуть розірвати звичайні умови і перейти до діяльного бадьорого повного значіння і вартости життя. Хвора знесилена натура, як герої цього оповідання, не міг би і дійсно не міг цього зробити. Він і сам се розуміє, як можна бачити з гимна могутньому ясному життю, що закінчує ціле оповідання спокійним примиряючим акордом.

„Але смерть знімає все гниле й непотрібне. І там, де сморід був, зростуть пахучі квіти, життя то будуть квіти. Життя спиха мене з свого шляху. Нехай! Я з радістю корюсь його загадові; корюсь свідомо і радію, що хоч сим у пригоді стану йому, цареві й господареві усього прекрасного, живого, справжнього.

Слава ж життю, всемогучому, вільному, творчому життю.

Слава смерті, що спихає з шляху його і нищить усе гниле й непотрібне“.

Поруч з хорим героєм автобіографічних записок „Мое останне слово“ з його ясно підкресленою прикметою, Мирон Антонович („Щаблі життя“) виступає в іншому освітленню: здоровий, упевнений в собі, бадьорий, се ясний контраст з тим хорим, знесиленим студентом. І Мирон Антонович висловлює горячий протест проти „всього гнилого і трухлявого“, проти „ситих ледачих, нікчемних“. Але в тім є і різниця. Там підкреслено ненормальність, пустоту і нудьгу звичайного життя, тут в песі „Щаблі життя“ головним чином висловлюється Мирон Антонович проти лицемірря. В відомій сцені з Галею Мирон Антонович ставить, як перший і основний принцип розумного життя — „бути чесним з самим собою“ не провадити контраста між гадками і вчинками, між гарними словами і гидким поступованням.

Бойовий запал Мирона Антоновича, різькі приклади з принципу „бути чесним з самим собою“ — се все звернуло увагу читаючої публіки на сей твір Винниченка. Почались коментарі, дебати за і проти, літературно-критичні статті і суспільно-публіцистичні розгляди. Але лишається не зовсім ясним, чим дає сам автор можливість з палких розмов Мирона Антоновича робити такі широкі узагальнення, як се звичайно роблять? Як би стати на такий ґрунт, ми мали-б замість суспільства, товариства лише непевну, нестійну, випадкову групу одиниць не звязаних нічим між собою, одиниць різного виховання, різних поглядів, не кажучи вже про темперамент і вдачу, одиниць, які живуть по своєму лише розумінню, не звертаючи уваги ні на чиї

інтереси: для такого узагальнення ми, здається, не маємо права; невідомо, чи так уявляє собі сю справу і сам Мирон Антонович.

Герой оповідання „Мое останнє слово“ брав якийсь час участь в партійній с.-демократичній діяльності, Мирон Антонович також певними зв'язками з нею зв'язаний. Се заслуга Винниченка, що він звернув свою увагу на сю мало описану в нашій українській літературі сферу суспільних відносин. Окремі епізоди в повісті „Мое останнє слово“, сцени „Дізгармонія“, оповідання „Роботи!“, „Дим“, „Темні сила“ малюють життя і діяльність с.-демократичних і революціонерських гуртків, в різні моменти, починаючи з праці коло пропаганди і кінчучи сумним фіналом — тюрмою. „Великий Молох“ вносить сюди новий відтінок, се давнє і ніколи не порішене болюче питання про відносини між громадським обов'язком і особистим життям.

З інших кутків життя намальованих письменником занотуємо тут — „Краса і Сила“ — гурток злодіїв в малім містечку з гарними побутовими малюнками, наприклад, ярмарок; „Боротьба“ яскраво і гостро виписаний епізод з салдацького життя з глибшим освітленням самої основи взаємних відносин в війську; нарешті — „Честь“ — відділ для божевільних в військовім шпиталю, до жаху сумний малюнок „палати № 6“ з жорстокими середньовічними порядками. І на всьому ознака визначної артистичної здібности і ясного, бадорого реалізму.

З сьогочасних сільських відносин Винниченко досі зачепив оден лише бік, але за те з певною докладністю в багатьох оповіданнях. Се — економічний кризис сільського життя, руїна селянського економічного добробуту. Ми зустрічали сю тему і в інших письменників. Ми бачили селянський побут останніх часів, безземелля і зубожілість та вплив сього економічного фактора на всі відносини між селянами, поділеними тепер на хазяїв та безземельних („Пропаші“, „Хіба режуть воли“, „Лихо давнє і сьогочаснє“); ми бачили далі слідуєчий момент сього важкого процесу — втіки з села, важка праця в нових обставинах, на фабриках, і невпинний перехід з становища власника і господаря до становища фабричного робітника, пролетара, перехід не тільки економічний, але і інтелектуальний (цукроварні у Левицького, Борислав у Франка). Таким чином перед нами крок за кроком цілий процес економічного руйнування, де селянин, видертий з звичайних умов праці, перероблюється по малу на нужденного робітника пролетара.

Той же самий процес і у Винниченка, але виступають у нього повсюди заробітчани, робітники по економіях, наймити. Се новина в нашій літературі. З другого боку, різниця в основних поглядах пись-

менника. Там ми бачили окремі моменти в процесі зубожіння села, економічної руїни цілого класу людности та витворення нових умов залежності і утиску. У Винниченка се вставлено, як окремі факти, в величну загальну систему соціально-економічної еволюції, освітленої при тім з певних поглядів суцільного світогляду.

Візьмемо два уривки з творів Винниченка. „Йй ввижається, як вони лежать от такими-ж купами десь на базарах, чекаючи наймачів, як ганяє їх з місця на місце поліція, а вони несміло, покірливо гуртом поступаються йй. Потім, не дочекавшись в одному місті, їдуть у друге. Ідуть степом: степ довгий, безкрай; зеленіють чужі хліби, мріють могили на обрії. А сонце пече — ні вітру, ні хмари; порошок з битого шляху димом лізе у вічи, в вуха, в ніс, у рот. Хочеться пити, а води немає, або така тепла в баклажках, що аж гидко у рот взяти. Ноги щемлять, тіло мляве, у грудях страх за будуче й пекуче бажання: їсти, їсти!“.

А в дальшій уривку та ж сама характеристика, але відтінок більш зазначений.

„Се заробітчани. Се ті, котрих випихає із себе село, котрі більш непотрібні йому.“

„Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свої сили, своє здоровля, своє тіло, сором, любов, вони йдуть найматися до ситих, распутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не оброблюють сієї землі, бо мають другу роботу: їсти, пити і розкошувати распустою.“

„І вони йдуть сі люде, вони повинні йти, бо жадний, як їхні очи, голод ззість їх: вони повинні продавати себе, бо дома жде їх невиплачена дань „обществу“, ждуть оцінщиқи, ждуть земські, урядники, холодна тюрма. І вони йдуть. Ні матерні сльози, ні сила привички до рідного краю, ні кохання, ні дружба, ні тихий гай, ні місячна ніч, ніщо не може встояти проти страшного голосу нужди“.

І письменник не раз вертається до заробітчан, до сього сумного питання українських сільських відносин. Ось ми бачимо, як стомлені голодом і безнадійністю переходячи на інший пункт вони отаборились в лісі і просушують коло вогню свої брудні сорочки („Контрасти“). Ось валка заробітчан торгується з наймаючим їх хазяїном і мусить пристати на не вигідні умови, що-ж робити! („Хто ворог?“). Ось дядько Сафрон і Василь лежать „вже другий тиждень на сьому невеличкому подвіррі за станцією, день і ніч сплочи під кучерявими берестками“, чекаючи якогось наймача, прикащика з економії або що („Раб краси“). Ось ціла валка заробітчан очікує на березі ріки деше-

вого пароходу, щоб їхати, шукати роботи і між ними, мов символ або пересторога, сей хорий, знесилений працею і голодом, заляканий і трохи-божевільний парубок, жертва важких умов праці по економіях („На пристані“). А там далі прикащик Халабуда викидає з економії хорого Панаса, бо в економії треба працювати, а не лежать хорим, без користі для хазяїна; або земський начальник Самоцвіт з його характерним пристосованням адміністративної влади до хазяйственої політики забезпечення дешевих робочих рук.

Малюючи в сіх оповіданнях заробітчан як щось масове, письменник в повісті „Голота“ дає нам можливість ближче приглянутись до окремих одиниць в сій масі. Перед нами наймити економії. Скільки окремих типів. Ось дід Юхим, з гірким досвідом життя з безсилою злістю і придушеним стражданням. Ось Трохим, гострий і злістий, з гіркими поглядами на суспільні відносини та звичайну мораль: „се чоловік попечений: йому де не торкнись, болять“ — каже про нього дід Юхим. Далі хазяйський син Андрій, тимчасово лише в наймах і через те чужий серед сіх звичайних наймитів. Нарешті здержлива розумна Килина з улюбленою мрією про власний куток, власну хату і весела жвава Софійка. Під час сумних розмов про гірку долю наймита, підпила трохи Софійка вигукує: „Виженуть—виженуть! Чорт їх бери! Гуляй та й годі! На що нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в Бесарабію, або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музи грають... хлопці, дівчата... Гуляй та й усе!“ Але в сіх веселих вигуках підпилої Софійки стільки-ж гіркого суму, як і в сумних розмовах та споминах Юхима, Трохима і Панаса, де так ясно виблискується нудьга стомленого, бездомного наймита за своїм власним кутком, за своєю власною хатою.

Загальний погляд на українську літературу XIX в.

Винниченком — одним з наймолодших письменників — закінчили ми свій огляд. Завдання наше виконане. Починаючи з Ганни Барвінок і кінчучи групою наймолодших письменників, наших сучасників, за це останнє півстоліття української літератури розглянули ми коротенько, в головних рисах, літературну діяльність тридцяти з чимсь авторів. Можна сперечатися про включення поодиноких письменників, але для загального огляду це число може бути вдовольняючим.

Розглядаючи твори поодиноких авторів, ми разом з тим не втратили звязку їх між собою, мали на увазі постійну зміну напрямків, літературних течій та впливів. Ми мусимо тепер для доповнення попереднього огляду звести до купи усі ці поодинокі замітки та уваги, намічуючи, хоч і без потрібної докладності, паралельний тому огляду по окремим письменникам огляд по напрямкам і течіям.

Але треба почати трохи раніше, ніж ми починали той огляд: Ганна Барвінок в своїй літературній діяльності стоїть в тісній звязку з літературною традицією старших своїх сучасників-товаришів: в літературному житті її часів ся традиція вже існувала, йшла від попереднього і Ганна Барвінок не була новатором, як це могло б здаватися, коли поставити її окремо і першою, як це зробили ми в тім огляді.

Отже візьмемо трохи раніше.

Шістьдесят літ тому назад закінчуючи свій огляд тогочасної української літератури (це був перший критичний огляд, гарно і науково по тим часам оброблений), Костомарів висловлював бадьоре упевнення про будучий яскравий розцвіт української літератури. „Енеїда“ стала популярним твором і всюди читалася з великим замилованням, відомою стала і „Наталка Полтавка“; Гулак збудив загальну цікавість суспільними натяками свого твору „Пан та собака“; велике враження зробили перші вірші Шевченка; нарешті в прозі непохитною стала висока репутація Квітки, як ліпшого знавця народнього побуту.

При таких умовах можна було мати оптимістичні надії. Українська література росла і зміцнялася. Сумні гадки про українську національну справу, що — мовляв — і сама мова не може вдержатися проти інших культурних впливів, сумні гадки, що прибирали собі своїм висловом улюблену постать самотнього сумуючого бандуриста, ці сумні гадки розбилися о живу дійсність, о переконуючі факти. За українську мову, українську літературу було реальне життя.

Цікаво зауважити, що найбільш місця дає Костомарів в своїм огляді першим творам, першим віршам Шевченка, розмірно менше Котляревському та Гулаку. Се не тільки особистий погляд Костомарова, а взагалі тодішньої поступової української молоді. Комічний жанр Котляревського і Гулака зробив своє, мав свій вплив, але вперед треба було йти шляхом розвитку, шляхом Квітки і Шевченка.

Є певна різниця між тодішніми давніми і теперішніми поглядами на літературну діяльність Котляревського. Треба мати на увазі, що ми тепер з іменням Котляревського уявляємо собі нерозривно і „Енеїду“ і „Наталку-Полтавку“; тоді Котляревського звичайно згадували, як автора „Енеїди“. Маючи велику, розвинену рідну літературу, ми забуваємо тепер про тих давніх „аматорів“ рідної літератури, які читали одну лише „Енеїду“, нехтуючи іншими творами та бачили в комічній жанрі „Енеїди“ одинокий для української літератури відповідний напрям. Ми забуваємо про сих аматорів, як і про безчислені проби наслідувати пародії Котляревського і Гулака. Для сучасників се було ближче і здавалося більш небезпечним.

Все ж таки значіння Котляревського розуміли. Після довгого занедбання рідної мови протягом другої половини вісімнадцятого віку, се перший інтелігент українського походження та російської освіти взявся за перо, щоб писати літературний твір українською народньою мовою. Вплив літературних традицій та власний темперамент автора надали сьому твору прикмети комічного жанру. Не думаючи про потомство, письменник став в своїй літературній пробі основателем нової української літератури.

Тепер оглядаючись здалека на пройдений шлях, легко зауважити, що Котляревський не тільки своїм твором почав українську літературу XIX в., але разом з тим і намітив ті дві основних прикмети, які заховала і ціла дальша українська літературна еволюція.

Були се реалізм і демократизм.

Про реалізм „Енеїди“ говорити нема чого, се давно вже в'ячено. Але „Наталку-Полтавку“ дуже часто обвинувачували в сентименталізмі, як і жіночі постати Квітки. Розуміється, міра реалізму се не щось постійне, і змінюється з розвитком вимог від літератури та з розумінням її завдань. Для сучасників Квітки, що починали ще під впливом літературних традицій з кінця XVIII і з початку XIX вв., завдання правдиво описати селянське життя значило — в виборі тем, в розробленню деталей — щось інше, ніж те саме завдання для письменника 60-их років, що мав перед собою і реалізм Котляревського і доповнення, внесені пізнішими авторами. Так само, наприклад, студії етнографічні інакше склались в часи Кулжинського „Малороссійская деревня“ і інакше тепер.

Але по-за сими змінами в поглядах і оцінках незмінним і основним лишалося свідоме бажання малювати правдиво і докладно сучасне життя. Се оставалося незмінним, а які брати теми і як групувати деталі — се вже було інше питання, і розрішав його кожний по своїому. Радив же оден критик з приводу історичних драм Костомарова уникати усяких різких висловів, бо „поэзия дѣва чистая“. Критик і

автор розуміли кожний по своєму межі правливого малювання дійсности.

Реалістичними мусимо ми признати і постати Наталки-Полтавки і дівчат Квітки, з певною обережністю, бо сі далекі від Дідони, яка лає Енея з експресією жвавої перекупки, або Венери, що хоч і не лається, але за те була „проворна, враг її не взяв“.

І Квітка не ідеалізував дійсности, не брав життя лише в святочнім вбранню. Правда, завдяки своїй вдачі Квітка уникав різких деталей, які зустрічаємо в „Енеїді“, та і теми вибирав инакші, але розробляючи вибрані теми не жертвував дійсністю за для літературних теорій. Цікаво зауважити подекуди ніби вагання в теоретичнім вивісненню завдань літератури, але, пишучи, Квітка з своїм здоровим інстинктом реалізму не схибляв на бік.

Таким чином, запроваджений Котляревським підтриманий слідуєчими письменниками, реалізм в літературі став і для молодших письменників-сучасників Квітки — загально прийнятою вимогою; розуміється з де-якими відтінками для кожного, чи ближче до Енеїди Котляревського, чи до Марусі Квітки.

Отже і для молодих письменників 60-их років вже була готова і повна значіння традиція реалізму, як основної вимоги літературної творчости, тільки сини надавали в подробицях инше розуміння сьому, ніж батьки.

Подібно ж став традицією і демократичний напрям в літературі, але тут прилучили ще і суспільні течії. Коли реалізм „Енеїди“ Котляревського стоїть в певнім звязку з пародіями та народніми сценами в спадщині XVIII віка, то демократичний напрям в літературі виникає лише в XIX в. під певним впливом суспільних настроїв і їх відгомонів в науковім розробленню минувшини.

Українська інтелігенція XVIII в. здебільшого перейнята була шляхетськими переконаннями. Життя вело саме до відокремлення пануючої верстви, помогла в сім і поміч центрального уряду, і, стаючи панством, бувша козацька старшина стала виробляти собі і шляхетську ідеологію. В відносинах до минушого се значило — перша рішаюча роля во всіх судбах рідного народу, в відносинах до сьогочасного — повна байдужість до народнього життя, занедбання свого рідного, народнього і перенесення чужої культури, мови, літератури, звичаїв. В результаті повна денационалізація.

Зворот інтелігента, яким був Котляревський, до рідньої народньої мови се — було вже значною відміною. Від жартовливих анекдотів про „хахлів“ до цілого літературного твору на народній мові се був значний перехід, значна еволюція. Навіть коли і не брати під увагу самий зміст „Енеїди“.

Щира симпатія до українського селянства, глибока цікавість до його побута, перевага в літературнім обробленню тем з народнього життя — се все ознаки літературного демократизму. У Котляревського де-що було неясне і се дало привід де-кому докоряти авторові „Енеїди“ за поодинокі місця пародії: найбільш гостро, як відомо, висловив се Куліш в своїй характеристиці „Енеїди“. Ясніше демокра-

тична течія в творах Квітки, де, наприклад, з такою ніжною чутливістю малює письменник почуття закоханої дівчини, з такою увагою, яку викликали досі лише герої і героїні вищого кола.

Але поки що сьому демократизму в літературі бракувало соціальної основи. Кілька натяків в „Енеїді — про жорстоких панів, алегорія „Пана та собаки“ — се перші кроки. В своїх темах Квітка не мав нагоди зачепити кріпацтво, а самі його погляди на се не дуже були продумані. Виступити гостро і відверто проти кріпацтва, а разом з тим підкласти під демократизм в літературі міцну підвалину — безпощадний осуд кріпацтву як соціальному злу — се довелося зробити Шевченкові, — першому селянинові і кріпакові в сій групі молодих українських письменників.

Напрямок вже вказано. Реалістичне розуміння дійсности взагалі і демократизм з соціальним відтінком в малюванні сучасного українського життя. Геніяльний поет лише висловив гостро і яскраво, що не зовсім ясно уявляли собі інші, з потрясаючою правдивістю відкрив ту соціальну несправду в основі суспільних відносин, про яку догадувалися і інші: власний досвід привів до сього гострого безпощадного осуду.

Літературі було сим вказано певний шлях для дальшої еволюції.

Сумна катастрофа 1847 р. лишила важкий слід в українській літературі. Підтята була геніяльна творчість Шевченка і на ціле десятиліття відірвані були від початих праць Костомарів і Куліш. Се не все. Ні, окрім сих людей так раптово видертих з звичайних умов життя і діяльности, катастрофа ся відбилася і на цілій українській суспільности. Кара і заслання, переслідування зовсім невинних книжечок та пильний догляд за місцевим життям зробили важке приголомшаюче вражіння на українську інтелігенцію сього десятиліття 1847—1856 рр. На якийсь час українська справа була занедбана, відсунута в кут. Для літературного розвитку се були мертві роки. Не тільки соціально демократичний напрямок творчости Шевченка був би тепер неможливий в літературі, але і взагалі покинута була уся національно-культурна українська справа, і література за сі часи не зробила ніяких кроків наперед.

В нормальних умовах культурного життя, як би не було сього сумного антракту, на сі роки припало б ширення нових поглядів та прищеплення масі нової ідеології. Літературне новаторство Шевченка мало б сполучитись з новими поглядами суспільними і національними Кирило-Методієвського гуртка, і се мало б утворити нову, загальну, міцну і глибоку течію в українській літературі. Мало б утворити. Але сього не вийшло. Катастрофа 1847 р. зупинила розвиток літератури.

Що се дійсно був антракт в українській літературі, легко побачити, взявши, наприклад, книжки „Основи“, літературну їх частину. Шевченківська спадщина іде тут разом з творами літературної мавери дошевченківської доби, які лекше віднести до сорокових, ніж до 60-их років. Ні ширшого розуміння завдань розроблення життя в літерату-

рі, ні соціального розуміння, внесеного Шевченком, ми не знайдемо в цих творах. Се наслідки антракту в літературі, сумної перерви на ціле десятиліття.

З молодих письменників 60-их років найбільш помітним був Марко Вовчок. Йому пощастило на перших же кроках літературної діяльності. Серед публіки швидко придбав він велику популярність, і свій гурток ставився до Марка Вовчка з великою симпатією. „Вона одна знає українську мову, знає так, як ніхто з нас не знає“ — писав Шевченко про твори Марка Вовчка; подібно ж висловився Куліш, що „Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови“. Сі оцінки і інші з ними схожі цікаві для нас тепер, як певне свідчення солідарности письменника і публіки в поглядах на літературну діяльність та завдання тогочасної літератури. Письменник брав теми, відповідні настрою тих часів, і розробляв їх знов таки відповідно розумінню тодішньої читаючої публіки; через те огляд літературних тем в творах Марка Вовчка може нам де-що пояснити в тодішніх літературних відносинах.

Називаючи Марка Вовчка своєю „донею єдиною“ і в розумінню щирої симпатії і в розумінню літературної традиції Шевченко пояснив в своїм вірші, що він вважає спільного у їх обох:

„Господь послав
тебе нам, кроткого пророка
і обличителя жестоких
людей неситих“

себ-то соціальний напрямок в малюванні жорстоких відносин між двома суспільними верствами. Соціальний напрямок, як і у Шевченка, але з тою різницею, що у Шевченка се був міцний протест, гостре, повне жаху і огидливості обурення проти кріпацтва, а у Марка Вовчка виходило мов безнадійно сумна сlegія розбитого життя і поруганого почуття.

Серед сучасників Квітки не мало було ширих і добрих дідичів, які самі добре ставилися до кріпаків і взагалі осуджували жорстоких дідичів в їх надужиттях що до селян. Тих поглядів був і сам Квітка. Але тільки одиниці, більш розвинені етично, розуміли, що справа не в надужиттях, що кріпацтво само в своїй основі велике соціальне зло і одинокий вихід з нього — цілком знести кріпацтво. Більш розвинені етично одиниці розуміли се, таку ж свідомість виніс з вражіння власного гіркого життя і геніяльний поет. Для нього не було вагань і сумнівів: як не дбати про поліпшення відносин між сими двома безоднею розділеними суспільними верствами, все ж таки кріпацтво само в основі своїй соціальне зло і зовсім не міняє справи, що може більш і більш ставатиме добрих, чутливих до селянського бідкування дідичів. Такий відтінок в розумінню споріднює Марка Вовчка з Шевченком і відтінок сей виступає яскраво в де-яких оповіданнях з народнього побуту, хоч звичайно його затемняє фабула самого оповідання про надужиття та жорстоке поводження дідичів з своїми кріпаками.

Найбільше вражіння лишили по собі в ті часи перед визволенням різкі і сумні малюнки бідкування кріпаків у лихих панів, які не вважаючи слуг за людей, на кождім кроці зневажали їх людську гідність, найбільш глибокі і дражливі почуття.

Розглядаючи перші оповідання Марка Вовчка (з одинадцяти оповідань зложених Кулішівський збірничок, який розійшовся між українською публікою ще до визволення 1861 р.), легко побачити, що тут поруч з темами побутово-родинного змісту (Сестра, Сон, Чумак) іноді на основі народніх пісень або переказів (Свекруха, Данило Гурч) найбільш детально і старанно розроблені теми про кріпацькі відносини до панів. Коли ми читаємо тепер, як пан силоміць забирає до себе гарних дівчат (Одарка, отець Андрій), як пані дражнила слугу-селянку (Одарка), як відривали від матери на панщині хору дитину (Панська воля), як розлучали чоловіка з жінкою та дітей з матір'ю (Козачка), як нарешті панська жадність в справі викупу розбивали іноді усі надії (Викуп, порівн. Максим Грімач), треба уявити собі вражіння від таких оповідань пів століття раніш, коли теоретичні спірки про кріпацтво ще не перейшли в реальність маніфесту 1861 р. Коли оповідання про щасливе кохання, або розбиті надії на щастя, про лиху свекруху або докірливу братову, при тім де-які в тіснім звязку з народніми піснями, споріднені були з звичайними і улюбленими темами з попередніх десятиліть, ці оповідання про бідкування у лихих панів або яскраві і повні суму контрасти між побутом козаків і кріпаків виконані вже на тлі нових соціяльних оцінок і нових літературних течій.

Згадаємо для порівняння також з того гурту Ганну Барвінок. Раніше занотоваво було в загальних рисах, коротенько звичайні теми її оповідань: звичайно се родинний побут, відносини суспільні ледве намічено. Починаючи з перших оповідань „В осени літо“ та „Лихо не без добра“ (1860 р.) Ганна Барвінок брала свої теми з родинного побуту, лише в двох-трьох випадках звертаючись до економічних відносин сучасної України. Писателька жіночого бідкування дала не мало гарно розроблених малюнків, але найліпше у неї вийшли найбільш прості теми: як покохалися парубок та дівчина, як батьки сьому противилися і довелося їх умовляти, як важко і боязно виходити заміж за маловідому людину, як іноді випаде щастя і на долю старого удовця, як сумно жити за п'яницею; теми більш трудні та більш складні в виконенню вже менш удаються Ганні Барвінок. В звязку з сією перевагою більш простих тем і сама літературна манера: звичайно се автобіографічне оповідання про самого себе або переказ самовидця з бажанням автора старанно і повно передати саму розмову дієвих осіб.

З старших членів сього гуртка „Основи“ згадаємо П. Куліша. Ми не знайдемо в його творах натяків на соціяльні відносини України. Ліричні вірші, де вони виходять за межі особистого почуття, сумують над сьогочасним прикрим станом українського народу, культурним і національним. Коли автор закликає:

святую правду
сіяти в народі,

або висловлює свої надії, як в сім уривку —

Єсть у світі правда чиста
і добро і воля...
ізвидай їх, моя думо,
на рідне поле,

ми чуємо тут давній заповіт Кирило-Методієвського брацтва, але більш реальних пояснень що до сьогочасного соціального стану України автор не дає. Частіше і частіше звертається він тепер до тем історичних, але розробляє їх по своєму. Шевченко написав свої історичні вірші і поеми ще в стані повного довіря до історичних джерел, часом поплутаних, часом невірних. Але пізніше Шевченко від своїх оцінок відрікся і осудив минулих діячів з погляду демократичного: раніше він вважав гетьманів за репрезентантів слави і сили України, тепер, розглянувшись в історичних звістках, він звертається до них з гірким докором, підкреслюючи темні сторони соціального устрою України. Куліш також хоче віднестися до минувшого критично, але для нього головний момент — культурний. Він зрозумів вагу ширення культури і державного ладу і по за тим забуває про темні сторони сього культурного процесу. В чім бачили раніше саму лише боротьбу національну і релігійну, в тім тепер відокремили ще оден момент — боротьбу соціальну, але для Куліша в сих його творах по-верховий блиск культури XVI і XVII в.в. цілком заслонює основні соціальні відносини. Пригадаймо, наприклад, сей паралелізм —

ой хто ж тиї люде
спасенні бували,
що в красу ясну веселу
її прибирали?

річ іде про рідну Україну

Хто ж то тиї люде,
що понурі ходять,
на високі будинки
і очей не зводять?

історична антитеза шляхти і гололи уявляється тут на ґрунті відносин культурних, а не соціальних.

Для наших завдань досить і сих побіжних вказівок. Ми бачимо з них, як в гуртку „Основи“, в початку 60-х років, спліталися між собою різні літературні відтінки, літературне новаторство і впливи традиції.

Виявилася така суміш старих пережитків та нових впливів ще в однім з напрямків тодішньої літератури. Був се так сказати етнографізм. Виник він з науковою етнографією, з глибоким і щирим зацікавленням до побуту рідного народу. Кожний згадає, як Куліш писав в 1857 р. про перші оповідання Марка Вовчка; те ж саме можна прикласти і до оповідань Ганни Барвінок, — взяти окрім мови ще побутові деталі, наприклад, екскурс про вечорниці. Але коли се в одних приходять лише де-не-де, як певні деталі, — у Ганни Барвінок і у Марка Вовчка, —

у де-яких інших етнографічний матеріал займає перше місце, цілком заслонюючи психологічне розроблення фабули. Се етнографізм, як певний відтінок в розвитку літератури. Докладний опис весілля з співами і промовама, детально виписана церемонія багатої куті заслонює почуття дієвих осіб і, розуміється, при такій непропорціональності аналіз психологічний або соціальний цілком звужується.

Новий матеріал і нові нюанси в освітленню дійсного життя принесли з собою в українську літературу діяльність нових людей в кінці 60-тих і в початку 70-тих років.

В молодих літах довелось їм бути свідками піднесення суспільної самосвідомости в добу перших реформ ім. Олександра II і тодішнього зміцнення інтересу до суспільних справ. Нові, але дуже важні питання суспільних реформ висувуються тепер на перший план. Щириться переконання про негайну потребу піднесення рівня народньої освіти, і суспільність приймає діяльну участь в обговоренню цієї справи. Підносяться питання соціальної економічної реформи і, переходячи в ширші круги публіки, викликають вони горяче обговорювання, палку полеміку і єднання в гуртки відповідно тому або іншому відношенню до зазначених змін.

Відбилася і на українській літературі ця зміна суспільних настроїв. Малювати дійсне, реальне життя і раніш було завданням української літератури, але тепер поширюються межі такого розроблення і змінюється оцінка описання фактів. В реалістичнім напрямку до демократичного розуміння життя прилучається ще суспільне освітлення і се становить основну прикмету нової зміни в напрямі існуючої української літератури. Взяти для прикладу оповідання Куліша з тогочасного життя, оповідання Ганни Барвінок, повість Марка Вовчка і поставити разом з повістями і оповіданнями Нечуя-Левицького — „Дві Московки“ (1868), „Причепа“ (1869), „Хмари“ (1873); різниця — більш глибока між Кулішем і Левицьким, менша між Марком Вовчком і Левицьким — дає себе почувати при таким порівнянню.

Факти індивідуального життя, сумна біографія окремої людини, доля певної родини — виступає тепер не окремо, самотійно, але на старанно розробленім тлі і се тло — життя цілої суспільности чи певної її верстви. Таким чином доля Миколи Джері, сумна біографія Василя („Бурлачка“) або Ганни („Дві Московки“), характеристика родини Сухобруса („Хмари“) або родини Лемішки („Причепа“) се все малює нам українське життя в різних його проявах, кріпацький режим минулих часів, новий економічний фактор — фабричний побут, конфлікт між давнім традиційним складом життя в купецькій або заможній міщанській верстві і новими поглядами, оцінками, звичаями.

Про се ми казали вже, розбираючи літературну діяльність — Кониського, Левицького, П. Мирного. Не будемо повторювати того, що вже сказано, але спинимось тут на однім творі, про який не згадували раніше.

Се повість А. Свидницького „Люборацькі“. Написана в новім напрямі, ся повість попередила б „Причепу“ і „Хмари“ Левицького, як би була видана в свій час: але пролежала чверть віку після смерти автора і лише в 1885 р. побачила світ. *Habent sua fata libelli...*

Задумана ся повість Свидницького ширше, ніж можна думати по заголовку — ймення родини. Дійсно, се хроніка-історія родини Люборацьких, але автор розглядає як типове явище і через те виходить по за межі самої біографії о. Гервасія Люборацького і його дітей.

Передо всім се малюнки попівського побуту на Поділлі. По деяким спеціальним умовам українська література дала не мало образків з життя попівства і „Люборацькі“ та „Причепу“ були першою пробою розроблення таких тем. Перед нами попівський побут в подільських селах: дуже живо описано тут самого о. Гервасія з його матеріяльними клопотами та добрими відносинами до парафіян. В сих своїх останніх увагах стає автор цілком на ґрунт селянської психології. „Дивні діла твої, Господи! Здається отсі вчені та товчені панотці повинні б лучче громаді подобатись: і більш читав, і більш вчився, хоч з книжок та світ повинен би знати, і себе спізнати: а піди ж! вийде, наче з ліса, у дяка вчиться правити, а в старости хазяйнувати. А в громаду вийде, що ясне сонце — високо-високо: як не вклонись, не догледить... А старі не такі були! От хоч би й о. Гервасій!“ (с. 7). Також живо виступає перед читачем і його пані-матка, роботяща, жвава, балакуча з сільськими молодичками, привітна до гостей-батюшок, дотепна по своєму, хоч з щирою опозицією до жіночої освіти і з кумедними деякими помилками в сфері святого письма — як наприклад — улюблена її тема про учителів-мучителів або толковання *в онь же приїде*. Се дійсно типи з минулих часів.

Инакшими вийшли у о. Гервасія діти його. Говорячи про них автор дає цілий ряд цінних уваг, як вчать в духовних школах, як мешкають бурсаки по приватних кватирах, як — кінчаючи семінарію — вишукують собі жінку, як їздять по сусідніх батюшках розглядати панночок на віддаванню. І се доповнює, мов прольої, образки побуту попівського на Поділлі. Духовна школа і бурсаки вперш виступають тут в звичайних, традиційних умовах вчення і бідкування.

Зачіпає письменник також і болючу тему сучасного українського життя — денационалізацію. Ми бачимо сей процес, як він відбувається в родині Люборацьких з донькою Масею і сином Антосьом. О. Гервасій Люборацький був в добрих відносинах з ділчем Росолинським і сей запевнив наївного панотця, що він виховує Мاسю по-мужичому, що без польщизни зовсім не можна прожити, що Маса також панночка і що їй конче треба набратися шляхетського духу. Послухався о. Гервасій і віддав Масю до пансіона Печержинської. Виросла Маса на селі серед простих сільських дівчат і через те зовсім новими, чужими і образливими здалися їй погляди і звичаї товаришок. Плакала Маса і хотіла повернутись до матери. Але потім Маса при звичаїлась, та й не тільки спольщилася, але і спізнала до повного зневажання родини, мови і віри.

Не можна забувати про різницю в таланті та артистичнім обробленню подібних тем. Але говорячи про зміну течій та напрямів в літературі ми мусимо звязувати разом подібні моменти в розвитку. Через те кажучи про новий напрямок в українській літературі 60-тих 70-тих років ми згадали і „Люборацьких“ Свидницького поруч з першими творами Кониського та Левицького.

Студент Радюк з повісти „Хмари“ се хронологічно перший „новий чоловік“ в українській літературі ХІХ в. (цікаво зауважити, що як раз під сим заголовком повість ся друковалася в львівській „Правді“ 1873 р.). Не можна назвати сю особу досить ясною; чи забракло у письменника реального матеріялу, чи не вповні він його проробив, але лишаються де-які сумніви, на які сама повість не дає відповіді. Для характеристики Радюка дає письменник кілька вказівок переважно в його ж словах та заявах: ми вже навели їх вище в уступі присвяченім Левицькому. Не нагадуючи їх знову, ми обмежимося тут іншою стороною. Коли письменник-реаліст малював прогресивні гуртки між молодю, їх пляни і змагання, він стояв на реальнім ґрунті наслідування та розроблення дійсного життя; але разом з тим в відношенню до самого Радюка письменник мусів стати в ту або іншу позицію, співчуваючи або докоряючи. Ми зауважили вже вище, що Радюк се улюблена дитина письменника і виясненню психології Радюка присвячує Левицький розмірно багато місця. Але Радюк не стоїть одиноко, коло нього інші подібні персонажі того ж письменника та подібні ж постати з повістей інших письменників. Мінялися деталі в розробленню таких осіб, мінялося і відношення до сих осіб у публіки та письменників, і тепер ми спинимося трохи докладніше над сими змінами, щоб вже не звертатися до цієї теми пізніше, в іншій місці.

Приглядаючись ближче до Радюка легко побачити, що він знайде собі родичів в російській літературі. Всі ці розмови про глибоку симпатію до народа, про святий обовязок інтелігенції працювати на користь народа, про негайну потребу заходів коло піднесення рівня народньої освіти, се все ми можемо простежити і в російській інтелігенції тих часів і в літературних типах тодішних творів. Завдяки спеціальним умовам сей напрямок в інтелігенції і ся течія в літературних творах з суспільними темами були глибші і міцніші там в російськім життю. Через те в українських письменників, які писали під впливом російської літератури, можна пояснити де-які неясні натяки як раз порівнянням з російськими літературними типами.

Народництво становить різкий контраст поглядам, що надають виключне, рішаче значіння лише аристократії, як певному стану суспільности, або інтелігенції, як культурній групі в тій же суспільности. Погляд аристократичний позбавляє народню масу усякого значіння. Нарід се стихійна, аморфна маса, без ясних бажань і потягів, в цілком відмінних умовах життя, без освіти і самосвідомости. Нез-

датна до вищого культурного життя, безсила до самотійних прояв, як не рахувати на пів стихійних руйнуючих рухів і бунтів, ся народня маса по тім боці безодні зовсім не може зацікавити культурну, освічену людину. Обовязок народа йти слухняно за аристократією; нещастя для нього, коли з такої слухняности він виходить. Тоді стає він страшним незнаючим впину всеруйнуючим дикуном, і тоді в цілях культури і в цілях його-ж власного добра треба його знов привести до послуху, якими будь, хоч і варварськи-жорстокими засобами.

Розуміється, се погляд аристократичний в найбільш різкім його висловленню; в більш лагідній, посередній формі ми можемо простежити його в публіцистиці і літературі, всюди, де заходить лише розмова про відносини між двома суспільними групами, пануючих і підвладних. І тут мали велике значіння заяви народництва.

Але для українського життя 60 их років се не було новим словом. Як ми вже не раз казали вище, українська література ХІХ в. з самих своїх початків була перейнята демократизмом, а українська інтелігенція сих часів лише в дуже незначній частині своїй, в людях старого виховання, підпадала впливу сієї ідеології з часів до визволення.

Таким чином в українській суспільности се критичне руйнуюче завдання літературного народництва не мало великого впливу. Але не в сім лише значіння народництва.

Народництво принесло в літературу живий і глибокий інтерес до народнього життя, до його побуту і до його психології, до всіх прояв його матеріяльного і духовного життя. У деяких се привело до белетристичного оброблення етнографічних матеріялів з повним занедбаням вимог літературної творчости, а в більш талановитих се були психологічні теми лише з яскравим зазначенням впливу спеціальних умов існування.

Інтерес народництва до народнього життя не був лише об'єктивно повздержним. Більш або менш ясно всюди виявлялося бажання будити жалість до народа. Се цілком зрозуміло. Повстала ся літературна течія в переддень визволення, коли ся справа ставала питанням дня і викликала живе обговорення. Почувалося, що швидко буде рішуче обговорення сього важного питання і через те треба було впливати на суспільність в сім напрямі. Молодші письменники почали свою діяльність після визволення, але тон лишився той же самий. Часи кріпацтва були у всіх в пам'яті та і в сучаснім стані після визволення стільки лишилося сумної спадщини після що йно скасованого рабства, що і на далі лишився той же самий відтінок суму та жалости. Взяти, наприклад, образки кріпацького бідкування у Марка Вовчка в творах II, писаних ще до визволення під свіжим вражінням дійсности, та порівняти їх з споминами про панщину в повісті „Микола Джеря“ Левицького, писаній п'ятнадцять років пізніше визволення. Не вважаючи на се віддалення в часі та на заміну лиха давнього лихом новим, сьогочасним, все ж таки спомини про кріпацтво не можуть бути спокійними. Так багато лишилося сумних, болючих та важких споминів, що в суспільнім світогляді інтелігенції ся жалість до со-

ціально-покривдженого народа пережила ті умови, які властиво її до життя викликали, пережила і на чверть віку заховала свій вплив на письменників-малюрів українського народнього побуту. А між тим ся жалість не тільки провадила певну традиційну оцінку соціальних відносин між двома верствами, панів і хлонів, але піддавала і певний відтінок ідеалізації в малюнках селянського побуту.

Непереходня — буцім то — безодня між двома верствами суспільности викликає у народництва зовсім відмінну оцінку. Не тільки окремі, більш визначні одиниці з народу, але і ціла маса народня може бути піднята до вищого рівня освіти, може брати участь в рішенню суспільних або державних справ. Ріжниця лише в вихіднім моменті, лише в тій сумі культури, на яку випередила інтелігенція народню масу, і ся прогалина може бути виповнена. Для сього треба трошки більш уваги від інтелігенції до народньої маси, культурно-просвітної праці і помочи на перших початках, а там далі народня маса з своїм здоровим розумом і сама розбереться не гірше інтелігенції — *faga da se*. Ся культурно-просвітна праця що до піднесення культурного рівня народу се обов'язок інтелігенції перед народом во імя гуманности, чоловічности, не дати їй далі молодшому покривженому братові спати в безвиходній темряві, сумній і безпомічній. Зanedбання сього обов'язку інтелігенцією се провина, гріх, і перед суспільністю, якої інтелігенція є лише привілегована складова частина, і перед власним сумлінням. Кеніський, наприклад, так і називає одну свою повість — „Грішники“. Се як раз той гріх перед суспільністю: щира симпатія до народу і бажання йому всього кращого на словах лише без жадної реальної праці в сім напрямі. І бажачи загладити сю свою провину, старий інтелігент-дідиц Пригара та артистка Пашенків а укладають разом спільні пляни ближчих зносин з селянами та інтенсивної праці на користь села („Грішники“). Подібні ж гадки ми звайдємо і в повістях „Непримирена“ або „Вісім день з життя Люлі“..

Найбільш близьким завданням представлялася культурна праця на селі. Але народництво внесло сюди певне застереження. Безпосередне зацікавлення народністю і народньою творчістю в найбільш її зрозумілій формі (пісня, мельодія, орнамент) разом з романтичним захопленням сим новим яскраво свіжим-багатством народньої творчости в протиставленні до відомого, утертого, традиційного — се привело до більшої обережности в відносинах до народу. Коли раніше здавалося, що ся народня маса нічого не має за душею, що треба як мога скорше заповнити пuste місце загально-європейською культурою, тепер виявилось, що нарід має багато свого оригінального і цінного в культурнім значінню. Швидко, безоглядне, примусове внесення чужої культури значило б повну руїну самостійного культурного придбання, народньої творчости і з сим треба бути більш обережним. Не стільки прищепити і накинути в повнім комплексі здобутки європейської культури, скільки дати імпульс і засоби до самостійного культурного розвитку. Ми згадували вище слова студента Мокієвського: треба не покидати їх на роздорожжі, а вести — та ні — не вести, а просто йти в купі з ними! („За правдою“). Тут цікаво зауважити сей відтінок:

інтелігенція відрекається від традиційної ролі поводитиря на культурнім шляху. І се як раз в питаннях релігійних, де дійсно інтелігенція 70-их і 80-их років була несподівано здивована свіжістю і глибиною безпосереднього „шукання Бога“ по за межами офіційної державної церкви.

Отже не вести нарід за собою в повнім розумінню свого першинства, а те йти разом стежкою культурної праці, уважливо придивляючись, як нарід приймає і переробляє нові ідеї, нові погляди, та в який синтез вступають вони з давніми традиційними поглядами. Так розуміє народництво культурну місію інтелігенції. Ще кілька кроків і се дало на російськїм ґрунті толстовство з його девізом — вчитись у народа, але українська інтелігенція такої ідельогії вповні не прийняла.

Підійти як мога ближче до народа, обережно, щоб не збудити дражливих підозрінь недавнього кріпака проти пана, уважливо щоб не проминути важного в селянськїм побуті, підійти і — живучи поруч — ділитися своїм знанням, щоб се могло бути імпульсом і базісом для дальшої самостійної культурної праці. При такій зміні в поглядах змінюється відношення інтелігенції до народа в практиці, в щоденних обставинах.

Сі погляди обгорнули широю і глибокою симпатією того посередника між інтелігенцією і народом, який як раз являється виповнителем сієї місії. Се сільськїй вчитель або вчителька. Сама по собі ся місія, а окрім того і важкі умови праці, які роблять дуже часто педагогічну діяльність на селі саможертвою. Ми бачили, як врветься до вчителювання на селі Таня („Непримирена“), з якою пошаною дивляться на сю діяльність й інші (та ж „Непримирена“, „Грішники“, „Вісім день“). Ми заважили широю симпатією перейняті психологічні аналізи — „Бідна дівчина“ М. Грушевського, „Лялечка“ М. Коцюбинського і „Смутна пісня“ Надії Кибальчич. Та і в інших оповіданнях ми знайдемо сю ноту глибокої і широї симпатії — подяка за суспільну працю і співчуття важким умовам життя. Наведу ще оден маленький приклад — вражіння цілого дня з життя сільської вчительки: тільки зявиться можливість щось зробити для села — „і забуває вона в сю хвилину, що живе самотою, що серце її точе червяк безнадійности, а груди — може справжні сухоти, що в хаті холодно, що з дітей мало чого путнього виходе, що пропала її врода і що не мати їй (а бажається хоч краплиночку!) особистого щастя ніколи вже, ніколи... (П. Радний — „За день“). Та глибока симпатія до народа і його життя перейшла і на тих, хто для нього працює, хто присвячує йому свої сили, своє життя.

Се все внесло народництво, внесло і підтримувало. Але зростаючись і зміцнюючись, реалізм захитав те повне непохитне довірря, яке мали раніше сі оцінки і погляди народництва.

Не тим, розуміється, що бажаючи передати повну правду і саму лише правду, реалізм синів пішов далі, ніж реалізм батьків і змалював з повною докладністю важкі економічні умови життя, руїну давнього

добробуту та витворення нових економічних умов (бідкування на селі, безземелля, фабрична праця і моральний вплив всіх цих змін на селянське самопочуття).

Реалізм в літературі останніх десятиліть пішов далі і по своєму виявляє саму психологію народню. Він малює відносини в самій родині, стосунки батьків і молодого покоління, се все в нормальних умовах; загальні селянські сусідські відносини, ґруповання і розгалудження, і знов таки в звичайних умовах — та всюди дає сумні малюнки. І психологія народа, як вона виявляється тепер, сьогочасним письменникам, дуже далека від тих давніх малюнків та характеристик письменників народництва.

Ця зміна в літературних оцінках народнього життя дала себе почувати і в обмалюванні відносин між інтелігенцією та народом. Здавалось раніше, що досить лише мати добрі бажання і непохитну волю і все вийде саме на добре. Але практика „ходження в народ“ дала не мало сумних пригод і болючих розчаровань і при реалістичнім напрямі літератури се не могло не відбитись на колишніх представленнях про культурну працю на селі. Більш загально в порівнянні з іншими поставила питання Наталка Полтавка в пєсі „Катерина Чайківна (1897)“. Се сумна відповідь на ріжні зразки ідеалізації народа. Панночка з зубожілої панської родини, Катерина Чайківна, вповні перейнята ідеалізацією народнього життя, задумала вийти заміж за багатого селянина Михайла Коршуна. Але виявилось далі, що її думки та погляди про народній побут зовсім не відповідають дійсности, і мрії її не сповнилися а ні трошки. Дуже швидко виявилася велика прогалина та ріжниця в рівні культурности, жити разом стало зовсім неможливо, і нарешті Катерина кидає свого чоловіка. Питання про єднання інтелігенції з народом поставлено тут по новому в сім окремім випадку і рішено неґативно.

Переглядали також і даєню тему про культурну працю інтелігента на селі. Але і тут сумні спостереження. Успіх Мирона, інтелігентного селянина, в його просвітних замірах на селі („По над Дніпром“) знаходить не у всіх однакову оцінку й інші більш песимістично дивляться на подібні пляни. Взяти, наприклад, „Не зрозуміли“ (1894): тут молодий вчений агроном Богун зустрічається в здійсненню своїх плянів і з недовіррям селянина до науки і з недовіррям бувшого кріпака до панського альтруїзму. І в критичну хвилину Богуну прийшлося пережити важку руїну всіх своїх ідеалістичних поглядів на народню психологію.

Як се далеко від ясної спокійної певности Радюка, від його простих та бадьорих плянів про єднання інтелігенції з народом! А між тим як раз Богун з його поглядами та надіями прямиий наслідник духовної спадщини народництва 60-их років.

Той програмний характер, який ми бачили в фігурах Радюка, Комашка та інших, виступає також і в персонах інших українських письменників того часу. Цілком зрозуміло, що припадає се на певний час, бо таке відношення письменника-реаліста до своїх дієвих осіб знаходить для себе причину і пояснення в умовах суспільного українського життя. Загальний напрямок — прогресивно-демократичний — зазначило вже старше покоління і для інтелігенції української 70 і 80-их років се було традицією, загально-зрозумілою і загально-прийнятою. Але в деталях було багато темного, що треба було пояснити і докладно обговорити. Для цього звичайно служить публіцистика, але української публіцистики зовсім не було, та в тодішніх умовах життя такого публіцистичного обговорення і зовсім не могло бути після акту 1876 р.

Російська інтелігенція тако-ж переживала такі сумні періоди цензурних утисків і через те винайшла собі інший ратунок. Не бачучи можливості щиро і докладно обговорювати теми і питання суспільної реформи, прогресивна російська інтелігенція звернулася до посередництва белетристики і літературної критики і таким чином переодягала небезпечні теми суспільного значіння. Тепер до цього-ж удалась і українська інтелігенція і, не маючи можливості обговорювати відверто основні питання сучасного українського життя, вона стала розробляти їх в персонажах літературних творів.

Дідактична, програмова література одне з найбільш важких завдань. Малюючи з життя існуюче, реалне, письменник почуває себе безпомічним, коли доводиться доробляти з фантазії, як воно має бути, і се завжди відбивається на малюнку. Розуміється, такі персонажі програмової літератури бувають не тільки утвором фантазії: письменник бачить на власні очі певні прояви нової течії, нових поглядів; але в життю се тільки окремі, може дрібні моменти, а письменник повинен дати певний, живий малюнок, доробляючи з літературної інтуїції, чого нема в реальності, і ці доповнення бувають звичайно позбавлені живості і виразності. Взяти, наприклад, того ж студента Радюка і порівняти окремі ситуації в сім оповіданню, наприклад, яскраво і гарно виписану іділію з Масюківною та блідий і неясний опис суспільних змагань Радюка і цілого гуртка. Цікаво зауважити, що тільки чверть віку пізніше, переглядаючи для нового видання, доповнив письменник новими деталями характеристику діяльності гуртків, взагалі бідну на реальні, фактичні подробиці.

Ся програмова література мала певне виховуюче значіння для сучасної читаючої публіки, особливо молодіжи. З різним успіхом розроблено і зясовано тут в особах давню, але вічно живу, нестаріючу тему про межі життя громадського і суспільного. Коли в повісті „Хмари“ характеристика діяльності гуртків молодіжи і перейнята ясним спокійним бадьорим настроєм, то пізніші аналогічні малюнки затроєні вже сумним відтінком пережитих і сподіваних утисків і заборон. Звичайний конфлікт між індивідуальним життям і суспільними обов'язками стає більш тяжким завдяки сим постійним погрозам і не-

безпекам. Неприємності пережиті Радюком завдяки його палким промовам се дуже мале в порівнянню з тим, що довелося пережити молодшим його товаришам в 70 і 80 их роках.

Письменник-реалст не міг поминути сих сумних обставин життя і діяльності українських прогресивних гуртків і одиниць. З другого боку хотілося дати позитивні фігури, з яким твердим переконанням, що не відступають перед погрозами і карами. В сім значіння таких творів як — „Над чорним морем“ і „Хмари“, „Лихі люде“, „Непримирена“, „Вісім день з життя Люлі“, „Юрій Горovenko“, „Грішники“ і т. п. Вони малювали — з більшим або меншим успіхом — позитивні фігури української молодіжи, її зусилля і бажання, її мрії і діяльність, радощі і страждання. І не маючи можливости шукати щодня по галицьких періодичних виданнях обговорення українського життя, молодіж 80-их і початку 90-их років зачитувалася старанно перехованими та переходившими з рук до рук белетричними творами, де знаходила і горячу глибоку любов до рідного краю і заклик до культурної праці і певну програму найближчих завдань українського суспільного життя.

Той же напрямок національно-суспільний яскраво відбивається і в поезії сих часів. Візьмемо, наприклад, поетичну спадщину Старицького (1840 — 1904). Тут ясно виступає, як основне почуття, основний тон, щира, глибока любов до рідного краю та рідного народу. В поетичнім вступі до перекладу Байроновського твору „Мазепи“ письменник каже про себе —

але шукай тут іно серця
що незупинно, чуло бється
на користь рідного села.

З гірким відтінком каже він на иншій м'сці —

як я люблю безрадісно тебе,
народе мій, убожеством прибитий,
знеможсний і темністю сповитий.

Така щира любов до рідного народу не рідко приводить до гірких і сумних розчарувань, але не вгасає вона в серці і кличе до праці над поліпшенням народнього життя. Згадує якось письменник величний похорон Шевченка і тодішній бадьорий настрої палкої молодіжи захопленої новими демократичними ідеями —

і клялись ми ховать в серці твій заповіт,
возлюбить щирим серцем голоту:
сподівалися ми, що словес твоїх світ
незабаром осяє темноту...

Пізніше, самоставши старшим, письменник звертався з сим закликом до молодших своїх товаришів, нагадуючи їм про потребу спільної і негайної праці на ріднім полі —

не забувайте рідних хат,
де лихо гіршає що-днини..
не можна гаїти й хвилини,
поки ще стогне менший брат;
поки живий, мерщій несіть
сліпому світиво просвіти,
і в серце, смертю сповите,
живу надію закропите!

І знов про негайну потребу праці —

Правда, ниво! За сльозами
не рушали ми з ралами..
Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки:
хоч не ми, то діти, внуки,
а таки діждуться жнива!

З таким бадьорим ясним почуттям починала молодіж свою працю коло поліпшення культурного і економічного стану що-йно визволеного народу —

щоб підняти свого брата з могили,
просвітить вікового раба.

Автор знає, що ся діяльність на народню користь може викликати глузування і неприємности і несподівані кары, але треба бути до сього готовим і не відступати від улюбленої мети: в своїм заклику до молодіжи (1876) пнсьменник каже —

— а ви любіть
свою знесилену родину —
й за неї сили до загину
і навіть душу положіть!

Для ілюстрації сього він бере загально-відомий зразок і оброблює його в вірші. Се з біблейської старовини „Дочка Іефая“, де в зверненних до батька словах ми чуємо спокійну і ясну, непохитну рішучість:

Як що доля велить полягти за свій край
в несподівану, ранню могилу,
ти, мій батьку святий, серце скорбне втримай,
смерть моя дасть одвагу і силу!
В нетремтячій руці поведи мене сам
на майдан, до катів, до сокири..
І без жалю, без сліз похилюся я там
з серцем повним надії та віри:

що одужа народ, не знесе більш ярма,
і розправить натружені груди,
що на рідній землі зникне, щезне пільма,
сонце правди засяє повсюди,
і на вільних полях, в ниву власну ратай
 кине зерна добірного жита,
і красуня дочка той збере урожай,
не даючи напастнику мита...

Цей певний pendant до сього історичного малюнка з біблейської старовини дає нам Леся Українка. Загальну вічно-нову тему про визволення вона переносить в рамки давньої шотландської минувшини. Се — Роберт Брюс, улюблений герой народніх переказів, ніби втілення давньої національної шотландської слави.

В важку хвилину народнього нещастя, страти самостійности, піднявся Роберт Брюс збудити почуття народньої сили та вернути рідному краю свободу. І мусів він опертись лише на народню масу, бо панство зрадило народній справі й перейшло все до переможців — Англіїців —

і так вони вийшли напротив панів,
Роберт їх провадив до бою:
ні одного лицаря окрім його
не мали шотландці з собою.
Шотландське лицарство усе перейшло
служити в англійському війську,
пішло боронити мечем і щитом
корону і владу англійську.
В нещасну годину шотландський народ
кував свою ясну зброю:
у першому бою розбиті були,
багато лягло головою...

Таким чином се було народнє повстання, коли аристократія прилучилася до ворогів супроти загалу. Знайоме щось чується читачеві в заклик Роберта до народу, — поза відтінками історичних умов загальна провідна нота народніх рухів —

коли на широкій долині між гір
зібралась велика рада,
Роберт тоді вийшов до люду й сказав:
„Шотландці! вчинилася зрада!
„нема в нас лицарства, нема в нас панів,
„вони вже англійські піддані:
„та є ще в країні шотландський народ,
„не звик він носити кайдани!
„Повстаньмо ж тепера усі як один
„за діло братерське спільне!

„Розкуймо на зброю плуги! Щó орать,
„коли наше поле не вільне?“

Фінал події, щасливий, як відомо, надає всьому сьому твору ясний бадьорий кольорит: спокійна, міцна певність в своїх силах і, дійсно, щасливий фінал всієї події: народ, повставши за свої права, знаходить в сім успіху нагороду могутньому і солідарному напруженню усіх своїх сил в боротьбі за близьку всім, улюблену мету.

Інакше виясняється перед читачем загальний настрій „Давньої Казки“ Конфлікт між графом Бертольдом і поетом скінчився смертю поета в в'язниці, але і граф не був повним переможцем, бо все-ж по прежнему —

співні по місті ходять
і піснями люд морочать,
все про рівність і про волю
у піснях своїх торочать.
Вже й по тюрмах їх сажають,
та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
всяк пісні ті переймає...

І коли сам поет гине в в'язниці, все-ж таки переживає його ідея, пісня, і далі шириться і далі збуджує думку і протест.

Поруч з отсим бадьорим спокійним настроєм, як певний контраст, звучить сумне почуття інших віршів. Ось, наприклад, цілий цикл — „Невільничі пісні“ — гірке почуття утиску, занепаду і безсилля:

І все таки до тебе думка лине,
мій занашений, нещасний краю,
у грудях серце з туги, з жалю гине.
Сі очи бачили скрізь лихо і насилля,
а тяжчого від твого не видали,
вони-б над ним рядали,
та сором сліз, що ллються від безсилля;
о, сліз таких вже вилито чимало,
країна може ціла в них втопитись;
доволі вже їм литись,
що сльози там, де навіть крові мало!

Безсилля волі, апатія, втомлення — се найбільші провини в важкі хвилини народнього життя і автор кидає байдужнім і апатичним свій гострий докір —

невже на всі великі події,
на все у вас одна відповідь є —
мовчання, сльози та дитячі мрії?
більш ні на що вам сили не стає?!

На вісімдесяті роки припадає розцвіт української драми. Звичайно драма, як одна з галузей літератури, знаходить для себе більш або менш прихильні умови до розвитку в зв'язку з загальним розвитком літератури. Але тут були спеціальні умови і обставини. Ми згадували вище, як важкі цензурні умови надали велике значіння публіцистичному напрямку в літературі, що замінив — о скільки се взагалі можливо було публіцистичне обговорювання питань суспільного життя на сторінках газет та журналів. Ті ж самі умови життя висунули і українську драму. Як не важкі були обставини, серед яких росла українська драма як не виглядає на мартірольоґ імен і назвиск начерк історії української драми в Росії, все ж таки тридцять років український театр був у Росії самотнім місцем, де можна було почути публічно українську мову, рідну, занедбану мову, якій не було вступу до школи, суду, якої не можна було побачити на шпальтах газет, на сторінках наукових видань. Через те український театр був в ці роки дуже важним, впливовим моментом національного виховання. В ширшій масі він ширив повагу до рідної, напів забутої мови, він збуджував у чужих цікавість і пошану до українського життя.

Розуміється, ті ж самі важкі обставини життя, які висунули наперед український театр, ті ж самі обставини і не дали йому розвинутись, як того хотіли його діячі корифеї. Театр український взяв на себе частину завдань літератури, виповнити їх вповні — він не міг. Не дозволяли для вистави українські пєси, нещадно їх обрізували, приходилося міняти назву, дієвих осіб, почасти фабулу, щоб хоч дещо урятувати з провідної ідеї. Примусово звужено ґраниці драматичному малюванню дійсности і театр не міг відзиватися на події і вимоги реальности. Навіть якийсь час він не мав повного права громадянства на українській території і мусів шукати притулку і признання серед чужих.

Серед таких то умов розвивався український театр, виповняючи в де-чім завдання літератури і публіцистики. З переходом до нормальних умов життя, він перестає виповняти сю додаткову роль і піде своїм окремим, новим шляхом. Але, певне, заховає свій демократичний девіз, якому слідував ціле своє життя.

Так, український театр почав свою діяльність під сим девізом. Перші українські драми реалістичної школи стоять на ґрунті народництва і їх щире бажання — малювати і освітлювати народне життя.

Як в белетристиці так і тут в драмі находимо на перших кроках ряд споминів з минулих часів бідкування. Про кріпацтво згадують селяне з гирким почуттям. „Свое, бувало, сиплеться, а ти стій, та обробляй чуже“ згадує старий Максим добу кріпацтва. Важкі умови життя, тяжка праця та при тім повна залежність від панської ласки; захочеться панові завести капелу, навчити селян добрим манерам, або забрати на панський двір найкращу дівчину — порятунку нема де шукати. „Розв'яжуть тебе, було, та як почнуть хвоськати, то аж річка навкруги зачервоніє“ — згадує той же Максим. І ся повна залежність від панської сваволі — де ж від неї подітись, хіба що до Бєсарабії податись? — лишила найбільш гиркі спомини у селян.

Але ся панська сваволя знаходить і апольогетів. Се невелика купка людей, брудна і огидлива, поставлена обставинами меж панами і селянами, перейнята моральною розпустою лакейства і збавлена селянських чеснот. Вони зовсім щиро всею душою привязані до давнього бучного панства і не можуть переболіти нової зміни. „Де те вельможне панство дівалося? і знаку нема, мов корова язиком злизала!“ Їх так захопила рабська пошана до панства, що їх і не вражає гидка розпуста панського побуту. Бачучи нещасливий кінець романа панича з Катрею, Харлампій (в драмі „Не судилось“) не тільки не відчуває ніякої жалости до скривдженої дівчини, але обурюється, що Катря могла навіть припустити можливість якогось иншого щасливого кінця. Остільки сі традиції кріпацького побуту винищили усяке моральне почуття, усяке почуття людської гідности.

Не можуть зовсім збутись сих рабовладільчих традицій і потомки колишніх вельможних панів. Змінилися обставини, наблизилася економічна руїна, вплинули нові ідеї, а все ж таки лишилися інстинкти давніх часів. Панич Михайло (драма „Не судилось“) в своїм романі з Катрею може бути добрим прикладом, як важко визволитись вповні з під вплива колишніх традицій, коли навіть і відчуваєш розумом їх хиби.

Зараз же після визволення зазначилися нові течії в селянськiм побуті. Як і белетристика, драма хоче простежити сі нові зміни, оцінити їх. Чи здійснилися надії звязані з сподіваною волею? Ні, матеріальні умови не поліпшали. Праця і надалі лишається важкою, і на далі не забезпечує матеріального достатку. „Пече тебе і спереду і ззаду і в середині, а ти стій, працуй, та не на себе, а на других“ — такі сумні вражіння щоденної селянської праці. „Побила вже лиха година, як чужая нива та позичений серп“ — знов сумна загальна оцінка селянського бідування після визволення.

„Чужая нива та позичений серп“... На селі йде своя економічна еволюція, економічне ґрупування. Серед загальної маси висувається купка заможних, певних в собі людей. Се багатирі. Треба підкреслити, що се не тільки економічне значіння багатства, але і моральне. Багатир — се не тільки багата людина, але і певна в собі, в своїх грошах, близька до „самодурства“. Багатир — не тільки має гроші, але він хоче мати за них пошану. Він ототожнює себе з своїм багатством і, вимагаючи для нього і для себе загального признання, доходить до зневаги людської гідности. „Та я б задавив би себе своїми руками, коли б пересвідчився у тім, що з грішми я не матиму чого зхочу! На що ж і гроші тоді, на бісового батька вони, коли за них не можна купити весь світ? Спалить їх тоді, в воду жбурнуть, на вітер пустить!“.

Тло, на яким так ясно і повно виступає постать багатиря, — се загальна селянська бідність. На вмовлення глитая Бичка Стеха зпочатку відповідає з обуренням: „і що ж би то я була за мати, щоб пхала свою дитину на поталу, та на поквол людям, на глум усьому хрещеному мирові?“. Але потім злидні переконують Стеху і вона сама вмовляє Олену згодитись на бажання глитая — „краще, як хата доб-

ре вкрита, а свита гарно шита, ніж життя по під тинню, краще сором, ніж голодна смерть!". І Бичок знає се: він певен, що досягне свого: „а ти, Оленко, таки хоч на тиждень, на день, а будеш моєю“...

Ту ж саму певність в собі, в своїм впливі, в своїх грошах бачимо і в молодшій поколінню. Ось, наприклад, син старшини, впливового і багатого, парубок Микита („Дай серцю волю“). Він зовсім певен, що для нього не існує загальна мораль, звичаї; він може поводитись, як йому хочеться, та й по тім. В цілім поводженню Микити ясно проходить се щире переконання. В відносинах Микити до Марусі і Одарки, до парубків і вечорниць — всюди бажання поставити по своєму, здійснити свої примхи. При тім незвичайно розвинені гордощі і самолюбство. „Хоч би я мав і душу свою занепастити, а не попусти, щоб надо мною узяв верх отой обшарпанець, голодра-нець!“ Ся повна жовчи заздрість дуже характеристична для Микити, сина багатиря.

З одного боку — гроші, матеріальна сила; з другого боку — моральна сила багатства, вплив на людей. „Тепер так настало; у кого гроші, той і пан!“. З другого боку — з грошима всюди повага і пошана: „старшина у нього під пятою, становий кум та ще й під пахвою, а суддя — свій чоловік, не малу суму узяв у позикку“. При таких умовах, розбагатіти — се ідеал, мета і надія.

Розуміється, в процесі збагачення не приходиться обходитись самими лише чесними засобами. Реалістична драма не мало присвячує місця аналізу такого збагачення. Як глитай Бичок (драма „Глитай або ж павук“), так і Калитка („Сто тисяч“) і Пузирь („Хазяїн“) се не тільки дієві особи драми, але разом з тим кожний з них се ціла система експлуатації, обдурювання і визиску: згадати лише, як Бичок опутав ціле село своїми позиками, або як Калитка експлуатує своїх робітників на кожнім кроці. Як повно виступає ціла система в сім признанню жінки Пузиря: „Ми, дочко, ніколи не знали — що можна, а чого не можна, аби бариш, то все можна“. У де-яких долучається до того ще наївне, напів цинічне розуміння релігійних відносин: перчитати, наприклад, як заспокоює Степанида сумніви чулої доньки своєї Оксани: „хіба ж ми не щиро Господеві молилися?... Хоч би й були які гріхи, то вже ми їх замолимо“. („Помирилися“).

Сей грубо-утилітарний погляд на релігійні відносини — се не одинокий приклад тої моральної розпусти, яку вносять з собою і ширять навколо сі експлуататори. „До душі, та не до кешені“ каже якось Калитка, і на рекомендацію, що се „чесна дівчина“ питає „а грошей у неї багато?“ „Бариш“ панує і володіє надо всім, все можна змінити і зламати, коли лише сього вимагає той фетиш — бариш. І оден з таких хазяїв сам оповідає про своє збагачення в таких досить ширих словах: „йшов за баришами наосліп, кривдив направо і наліво, плював на все і знать не хотів людського поговору“ („Хазяїн“).

Але і в сім своїм стані збагачення і впливу „хазяїн“ заховує де-що з психології тої верстви, з якої він вибився з важкими зусиллями і з якою порвав завдяки своїй кар'єрі. Він зовсім свобідний від

тої пошани до панства, яка лишилася у де яких, що близько стояли до панського двора в минулі часи. „Я — каже Калитка — не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму; як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму“... Але як далі збагатівши Калитка і перестане мазати чоботи дьогтем, перестане їсти „галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку“, але все ж таки в своїх мріях лишиться ще в межах мужицької ідеології. Багатство, таке велике, що аж „диханіє спирає“, все ж таки уявляє собі Калитка тільки як землю, велику просторинь земель, що б три дні їхати і все була б земля Калитчина. Се ідеал для Калитки, але для Пузиря се вже дійсність.

Сі нові лятіфундії лежать з одного боку на економічній руїні колишнього панства, а з другого — на пролетаризації села. Економічна руїна села дає дешевих робітників, руїна панства — дешеві землі. Приглядається „хазяїн“ до сусідніх панків, дивиться, як той „мається і туди і сюди“, і все очікує, коли нарешті наступить відповідний момент і земля впаде як раз йому, „хазяїну“, в руки. Кінець з кінцем — „пани горять, а мужички з пожару таскають“...

Переглядаючи збірники українських пєс, легко зауважити, що увага письменників не зовсім рівномірно поділена між темами життя інтелігенського і побуту селянського. Теми з селянського побуту зустрічаються частіше і розроблені більш детально. Справді, драми, які малюють перед читачем взаємні відносини сих двох верст, захоплюють разом і побут селянства, і життя інтелігенції, але таких пєс не багато. Ми згадали вже дві такі драми, обидві з раніших років розвитку українського театру.

Панич Михайло („Не судилось“) стоїть на розпутьті між старим новим. Давні традиційні погляди на відносини між панством і мужицтвом вже не мають для нього сили переконання, він захоплюється народництвом. Але з другого боку — дитина своєї верстви, він ще не може вповні вийти з під впливу тих престарілих поглядів. В рішучу хвилину конфлікту його нових переконань з поглядами його верстви, панич Михайло не витримує і підпадає впливу своєї рідні. Таким чином роман його з Катрею неминуче кінчиться погібелю нещасливої дівчини, що думала на новій основі збудувати своє щастя з паничем. Подібний же конфлікт і в драмі „Доки сонце зійде — роса очі виїсть“. Тут також батько, мати і ціла рідня виступають проти романа панича Бориса з селянською дівчиною Оксаною. І знов нові погляди народництва уступають перед переконаннями минулих часів, за яких припускалася можливість „інтрижки“, але в ніякім випадку — не глибокого, захоплюючого почуття. Оксана гине жертвою сього конфлікту, так само як і Катря.

Таким чином бачимо, що тема любовної трагедії вставлена в такі умови, які надають сій індивідуальній драмі значіння суспільне, оскільки тут заходить мова про конфлікт між старим і новим в сфері поглядів на відносини між панством і селянством.

Тема ся зоставалась і далі цікавою і важною. Змінялися умови, заповнювалася помалу та колись глибока безодня між панством і се-

лянством, панство переймалося поглядами народництва, одиниці з селянства підіймалося до вищого рівня духовної культури. Чи можна чекати основної зміни колишніх відносин між ними — ще недавно ворожими верствами? Маємо з пізніших часів кілька драм, які кожна по своєму рішають се дуже важне питання. Взяти і поставити рядком — Марковича „Не зрозуміли“, Наталки Полтавки, „Катерина Чайківна“, Карпенка-Карого „По над Дніпром“ — кожен по своєму ставить і по своєму рішає се давно наболіле і досі ще не розв'язане питання улаштування по новому відносин між інтелігенцією і народом.

Ся перевага тем з народнього життя дає себе почувати не тільки в сфері драми, але і в сфері белетристики. На перший поверховий погляд, здається, воно виглядає инакше. Ніби українська література останніх десятиліть переважно бере теми з інтелігентського побуту, списує надії і жалі, страждання і радощі інтелігентської верстви, зовсім забуваючи про нарід і змінюючи таким чином свою загальну фізіономію з минулих десятиліть.

Не зовсім се вірно. Зради туг нема, і українська література і тепер, як і раніше лишається літературою демократичною. Розуміється, даючи таку загальну характеристику, ми приймаємо під увагу не тільки вибір тем, перевагу тих або інших, але і загальний напрям, загальний погляд на соціальні відносини, на взаємні відносини різних суспільних верств. І в сих відносинах сьогочасна література і досі заховує право на призвище демократичної або — згадати термін минулих часів — мужицької.

Загальна сума тем, перевага тих або інших, се не щось випадкове. Література в нормальних умовах існування і розвитку має йти поруч з дійсним життям. Таким чином, збільшення числа тем з життя інтелігенції знаходить собі пояснення і причини в умовах українського життя останніх десятиліть. Що лишалося, які теми, за межами селянського життя для українського письменника минулих давніх літ? Починаючи з повістей Квітки і кінчучи першими повістями шостидесятих і семидесятих років, — тими повістями, де виступає життя попереднього часу, а не сучасне, українська література мала для розпорядження дуже невеликий вибір тем з життя не-селянського, з побуту інтелігентської верстви. Взяти, наприклад, оповідання з життя інтелігенції у І. Левицького, Кониського, П. Мирного і порівняти з оповіданнями тих же письменників на теми життя селянського; або взяти у одного Ів. Левицького за першу половину його літературної діяльності повісти з життя селянського і повісти з життя інтелігенції і порівняти їх меж собою: як не рівномірно групуються теми тут і там: життя селянське виступає більш повно, детально розробленим, в більшому числі оповідань.

Історія української інтелігенції ХІХ віку ще не написана, а коли б була написана, сей постійний і тривкий зв'язок між реальним життям українського суспільства в ХІХ в. і вибором тем української літератури виступав би дуже ясно в зміні протягом десятиліть. Не запу-

скаючись в деталі досить буде лише згадати, що протягом другої половини ХІХ в. починаючи з т. зв. епохи реформ українська ідея шириться в масі інтелігенції на Україні, виробляючи таким чином свідому українську інтелігенцію, життя якої і дає теми для письменників останньої чверти віку. Се загально-людські питання—надій і сумнівів, любови і ненависти, радощів і суму, або спеціально-місцеві відносини які українська інтелігенція мусить порішити сама, без західно-європейських прецедентів і паралелів. Але в тім і иншій випадку тлом являється українська родина, українські суспільні відносини. В процесі свого розвитку та в розробленню своєї суспільної програми українська інтелігенція знайшла багато неминучих, важних питань і сі питання знайшли собі вислов в творах сучасних українських письменників. Ми бачили, наприклад, як в українській літературі обговорювалося питання національне, народництво. Сумна трагедія людини, що не знайшла особистого щастя в своїм життю, се тема загально-людська, але в оповіданнях про важку долю самотньої сільської вчительки — ся тема перенесена вже на український ґрунт і являється малюнком з українського інтелігентського життя. І се не лише приложення до українських умов життя тем і подій з загально-людських відносин, як колись в часи зцікавлення Україною писалися десятками українські оповідання, в яких українським віддавало лише від назвиск дієвих осіб та від опису місцевости подій. Такі твори — як „Люборацькі“ Свидницького, „Хмари“ і „Причепи“ Левицького, „Грішники“ Кониського, „Пережесні стежки“ Франка і т. и. — всі вони малюють дійсні умови українського життя, дійсних українських людей, а не тільки спектакль з переодяганням російських, німецьких або французьких інтелігентів.

Звертали увагу, що сі оповідання з життя інтелігенції української стали зявлятися в 90-их роках, коли як раз підпадає інтерес до селянського життя, селянських відносин. Се незовсім вірно. Причиною того, що українські письменники не обговорювали в шестидесятих, семидесятих і вісімдесятих роках докладно і повно умов і обставин українського інтелігентського життя, зовсім не була байдужість до сих тем. Причина сього була инакша. Не випадково те, що всі оповідання про українську інтелігенцію з тих років цензурного переслідування української літератури мусіли шукати притулку в галицьких виданнях, щоб потім десять-пятьнадцять років пізніше наново бути надрукованими в українських київських або инших виданнях. Тільки в недавні роки могли появитися в друку тут в російській Україні такі твори, як Винниченка, Чернявського, Коцюбинського — „Мое останне слово“, „Весняна повідь“, „Сміх“, все оповідання на теми близької до нас сьогочасної дійсности. Через те й здається, що українська література за останні десять років стала систематично розроблювати життя інтелігенції, нехтуючи життям селянства.

Відношення української літератури до народнього життя лишилося і тепер чутливим, уважним. Згадували якось про реалізм сучасної літератури в обмалюванні селянського побуту. Дійсно, реалізм останніх часів підійшов до тих відносин селянського життя, яких

раніше не зачіпали з такою детальністю і ширістю. Взяти, наприклад, згадані у нас вище оповідання Гр. Григоренка: дійсно селянська родина виступає тут в дуже непригляднім вигляді. Але обвинувачувати за сей реалізм українську літературу в зраді традиційним добрим відносинам до народа, се нагадувало б колишні докори „Енеїди“ Котляревського за глузування над народом з огляду кількох різких реалістичних на тодішню мірку висловів про народне життя.

Отже треба признати, що українська література „не зрадила“ попередньому своєму загальному напрямку, але лишилася при традиційних своїх демократичних поглядах.

Відношення літератури української після т. зв. епохи реформ до народа визволеного, було остільки ж уважним, як і раніше до народа в кріпацтві. Часи кріпацтва згадувано пізніше з неохотою, та й зрозуміло, через що властиво. Таким чином обставини кріпацького бідкування згадувано лише в рідких випадках. Оповідання Марка Вовчка на теми з кріпацького побуту належать ще до часу попереднього, ще до епохи реформ: тоді вони задумані і тоді ж ліпші з них виповнені. В пізніші часи після визволення ми знайдемо в українській літературі лише випадкові згадки, а не детальні описи і характеристики. Починаючи від оповідань „Микола Джеря“ Левицького, „Хвора душа“ Кониського, „Хіба ревуть воли“ Панаса Мирного і кінчаючи поверховими згадками про кріпацтво у молодих письменників — всюди ся сумна доба неволі і зневажання виступав в українській літературі після визволення лише в поверхових, побіжних характеристиках.

Цікаво зауважити, що бажаючи дати в історії села Гісків коротеньку схему соціальної еволюції українського життя взагалі („Хіба ревуть воли“), Панас Мирний мало відвів там місця для характеристики кріпацького бідкування. Йому більш цікаві часи пізніші, так само, як в іншому місці — автора більше цікавить „лихо сьогочасне“, ніж „лихо давнє“.

Та се і зрозуміло. Не було часу і бажання докладно малювати минуше лихоліття, коли увага письменників була занята новим важким процесом руйнування давніх традиційних відносин та шукання нових шляхів. Треба пригадати малюнки селянського життя з першої половини ХІХ в., щоб вияснити, о скільки життя селянське після визволення стало більш складним і більш напруженим.

Передовсім аграрне питання. Поставлено і порішено було се питання таким робом, що швидко село побачило себе перед грізною небезпекою малоземелля і безземелля. В інших умовах життя ся криза зближалася б поволі і так само ж поволі людність вишукувала б засоби порятунку. Але неосвічене малокультурне село не могло заздалегідь роздивитися в своїх умовах і обставинах, щоб заздалегідь по trochu шукати в інших сферах економічного життя підмоги і порятунку. І не бачучи виходу з свого прикрого становища селяне зс-

ставалися нерухомо в селі на своїх малих наділах, неспроможних вже прогледувати цілу родину, та зубожали більш і більш. Разом з тим в селі йде групування на маючих і бідних і в основі сього поділу знов таки лежить малоземелля. Бідність і багатство, пошана і заздрість, надії і відчай знов таки коло сього важного питання про землю. Потомок хліборобів, селянин лише з землею та за своєю звичайною працею почуває себе господарем, без землі він вбогий, злидений, безпомічний. Пригадаймо сумні слова Лукини, коли задля матеріяльних причин так нещасливо склалася доля її й Уласа: „через поле, через землю покинув мене Улас. В моєї матері нема поля! Хіба ж не через поле моя мати хоче мене віддати за старого Хавруся?“ (Левицький — „Пропаші“). Або сі повні гіркого відчаю думки Чпки: „шо таке людина без землі! — нічого, людський попихач, наймит...“ (Панас Мирний — „Хіба ревуть воли“). Сі гадки Чпки дуже цікаві через те, що в них так яскраво відбилося призвичаєнне до традиційних умов життя і діяльності разом з безсиллям знайти инший вихід, инше поле діяльності. Для Чпки — ідеал мати землю, власне господарство, почувати себе хазяїном, і коли відібрано у нього землю, він почуває себе зовсім збентеженим.

Для сих не зайнятих на селі робочих рук, для сих людей, не маючих, до чого прикласти свою робочу силу, не маючих власного господарства і певного куска хліба, вихід іти на фабрику або в наймити. Фабрична праця була чимсь новим і незвичайним, але фабрика вимогала і такої праці, яка здавалася чимсь переходовим, близьким до звичайних умов селянського побуту. Се праця на буряках. Здавалося, що на буряки можна піти, заробити грошенят та потім знов вернутися до звичайних умов селянської праці. Але часто се так здавалося лише і праця на буряках була лише першим кроком до сумного ряду пригод важких і несподіваних. Добре, що Василю пощастило зустріти піддержку чулої і щирої людини, Михальчевського, а скільки так і не могли видертись з сумного кола і загинули там безслідно („Бурлачка“).

Фабрика, як розумів її Левицький, представник реалістичної школи шестидесятих років, який дав в своїх оповіданнях яскраві і релефні малюнки фабричного життя і праці на цу роварні та суконній фабриці, се не тільки зміна умов життя і обставин праці. Се повна зміна звичайних традиційних умов існування на нові, зміна в світлогляді, зміна в оцінці суспільних відносин. Тут перехід від одного типа до иншого. З одного боку — селянин господар на своїм ґрунті, бадьорий, працьовитий, певний в собі, в звичайних традиційних обставинах за звиклою знайомою працею. З другого боку фабричний робітник-пролетар, що порвав вже з землею, вийшов з звиклих умов життя і діяльності, непевний за завтрешний кусень хліба.

Для українських письменників в Галичині символом руйнування традиційного селянського життя і вироблення нового економічного побуту стають бориславські нафтові промисли. І Ковалів і Франко малюють нам в своїх яскравих і живих малюнках той сумний шлях,

яким вчорашній хлібороб, селянин і господар, стає нині завдяки економічному занепаду та лихварській помочи, нужденним пролетарем, робітником коло бориславської кипячки, наймитом і попихачом експлуататора-підприємця. Руїнуються сотки окремих селянських господарств, потрібні нафтові землі йдуть під нафтовий промисел, а решта селянських земель увіходить вже в систему нової економічної системи господарювання визискуючого і руїнуючого.

Разом з тим і повна корінна зміна в світогляді. Село се не тільки певний тип економічного побуту, але при тім і певна система моральних норм і оцінок. Трівкий з дідів і прадідів звязок з землею провадить з собою певну солідарність членів громади. Далека від нових впливів і змін, думка міцно тримається давно уставлених і утертих в життю поглядів та оцінок: таке призвичаєння надає певність гадкам. Мало-що приходить на ново обговорювати, за те в сім узьким колі оцінки і обговорення засновуються на ґрунті загально принятих і незмінних норм. За те вийшовши з сього кола, людина відчуває себе безсилою перед великим числом нових фактів, які виходять поза межі щоденного селянського побуту і для яких нема вказівок в тім комплексі поглядів і оцінок. Руїнуються старі погляди, але нові виробляються поволі і на якийсь час людина вагається в своїх оцінках без ясного розуміння критеріїв оцінки.

Таким чином фабричний побут, як фактор руїнування селянського життя, знайшов собі досить давно оцінку в українській літературі; у галицьких письменників — пізніше, коли вже ясніше виступили наслідки сього конфлікту, за те ся оцінка і се обговорення зроблені були там, у Франка, в більш закінченій формі. За сею групою селян — фабричних пролетарів, прийшла черга і на інші групи безземельних, сільських пролетарів: се наймити, заробітчани і емігранти. Заробітчани, зявище переважно українського життя, знайшло собі обговорення в творах наймолодших письменників останніх років: з огляду на спеціальні відтінки такої оцінки ми ще вернемося до сих творів трохи пізніше. Еміграція більш важка була на галицькій ґрунті, бо там приходилось, кидаючи рідну землю, їхати за океан, в далекі країни, як Бразилія, Канада; через те глибоким, щирим співчуттям перейняті всі сі оповідання про нещасливі пригоди по дорозі і важкі обставини життя там, на далекій чужині, про гіркий сум тих, що відїзжають і кидають рідну землю, і про нудьгу тих, що зостаються тут на самотині, в спустошеній хаті.

Поруч з сими моментами економічної еволюції звернено увагу і на інтелектуальний розвиток селянства. Тут галицькі письменники мали для розроблення де-який свій матеріал. Справа в тім, що галицьке селянство бере участь в суспільнім життю в особі своїх виборців і депутатів. Таким чином тут реальна можливість вибору між кількома людьми, з котрих кожний не тільки представляє певну особу з національними, суспільними прикметами, але разом з тим і певну політичну програму. Огже селянину не тільки приходить вибирати — свій, або чужий, Русин або Поляк, дідич або адвокат, але разом з тим рішати

від кого властиво можна сподіватися під час потреби негайної помочи в заплутаних селянських справах. Ціла система державного життя виступає в загальній схемі може й більш ясно, але розібратися в окремих кандидатах—далеко важче. І поволі галицький селянин проходить підготовчу політичну школу, вчиться розібратися в газетних інформаціях і політичних програмах. І на сей повільний прогрес політичної свідомости звертали не раз увагу галицькі письменники, починаючи з зразків повної несвідомости („Квіт на п'ятку“) і кінчучи ясним спокійним переконанням, яке може критично розібратись в плутанині передвиборчої агітації, впливів, намовлень і власних вагань („Виборець“).

Загальна освіта селянських мас багато завдячує заходам „Просвіти“ і її читанням. Через те не раз знайде читач у галицьких письменників згадки про читальні і читальники. Читальня се маленький осередок, коло якого групуються більш інтелігентні селяне. Читальня та її газети і книжки підтримують тривкий і постійний зв'язок села з культурним світом і читальники дуже се цінять. Учашають читальники до читальні, збираються вкупі читати газети і обговорювати новини — і всім отсим збуджують незадоволення прихильників старовини. „Читальня“ і „читальник“ се символи чогось нового, що поволі руйнує давній традиційний уклад життя і запроваджує незвичайне, підозріле, нове. „Не-читальник“ не може заспокоїтись, він веде цілу опозицію против читалень, маючи піддержку в особі шинкаря, лихваря та й інших експлуататорів. Але життя йде і сили прихильників старовини слабіють.

В російській Україні нема такої централізації засобів селянської освіти і книжка іде на село иншим шляхом. І тут не раз приходиться зустрічати сумніви і недовіря до книжки, разом з вірою в давню людську традицію, забсбони і перекази. Признавши неминучу потребу в освіті для хлопця, „здоровий розум“ маси відмовляє все ж таки в тім дівчині, вважаючи се зовсім зайвим, і не мало в сих відносинах клопоту для вчителів і вчительок по глухих кутках. Далі з поширенням світогляду починається у більш чулих натур трагедія невідповідности дійсности з тими увагами та вказівками, які дає книжка в своїм загальнім освітленню людських відносин. І хто так горячо хався за книжки, сподіваючись знайти там відповідь на болючі питання людського життя, той з гірким почуттям розчарування і незадоволення відкидає книжку, не знайшовши там бажаного рішення, повного і вдовольняючого своїм сумнівам і ваганням.

Пристаючи до ширшого обговорення тогочасного селянського побуту, реалістична школа шестидесятих років не обмежилася самими границями селянського життя. Сі перші повісті намічають важні теми тодішнього українського інтелігентного життя; вони малюють певно і яскраво різні гуртки тодішнього українського суспільства. Ми бачили зміст і тему повісти Свидницького „Люборацькі“; тут в формі хроніки одної родини малюється побут сільського духовенства на

Поділлю, починаючи від вчення в бурсі і кінчучи щоденними сільськими клопотами. В повісті „Причепи“ Левицького ми знов за межами селянської дійсності: перед нами побут духовенства і далі гурток дрібного провінціального панства, до котрого належать і зпольщені та спанілі потомки колишніх українських козаків і міщан. Пізніша повість „Хмари“ поширює круг своїх обсервацій: перед нами дрібне українське панство, духовна київська академія з її професорами і студентами, університетське студентство. З кожним разом поширюється захоплений матеріал і зростають ряди введених перед читачем типових осіб.

Цікаво зауважити тут для цих часів часті згадки і малюнки з життя сільського духовенства. Згадаймо на перших же кроках повісті „Люборацькі“ і „Причепи“. Не пройшов сей інтерес і далі, пізніш. Незрівняний знавець сього побуту — Левицький, давши на перших кроках своєї діяльності повні життя постати сільських батюшок („Причепи“), і пізніше не раз вертався до цих тем в своїх повістях. Виходить, протягом десятиліть побут сей цікавив чулого письменника-реаліста. І се легко зрозуміти. Коли загальна маса української інтелігенції була в значній мірі денационалізована, розуміння своєї народности можна було знайти лиш у тих, хто близько стояв коло народу, чув в його вустах живу народню мову і в певній мірі сам підпадав в своїм побуті впливу народніх поглядів і оцінок. В сім становищу в той час, коли виховувалися письменники реалістичної школи, стояли як раз сільське духовенство і де-не-де дрібне панство по селах. Звідси інтерес і увага.

Але се розуміння народности приходить ся аналізувати письменнику не в момент зміцнення і поглиблення. Навпаки. У всіх трьох перших повістях реалістичної школи — „Люборацькі“, „Причепи“, „Хмари“ — всюди виступає ся сумна згадка про денационалізацію українського суспільства. Сі характеристики мають багато спільного. Родина подільського міщанина Сухобруса в „Хмарах“, так само як і родина міщанина Лемішки в „Причепі“ — заховують дуже багато традиційного в своїм побуті, тримаються давніх звичаїв і вірять дідівським поглядам. Але їх діти йдуть вже иншим шляхом, підпадаючи впливам иншого, більш нового для них побуту. Се нове спокушає їх, обіцяє піднести на вище суспільне становище, в ряди того товариства, яке згорда, звисока дивиться на менше освічену масу.

Той же самий конфлікт між старим і новим тільки в инших умовах життя — в верстві духовенства сільського — ми бачили в повісті „Люборацькі“: цікаво, що тут в тій самій родині сполучаються перехрещуючись впливи з ріжних боків, однаково небезпечні для української національної самосвідомости. Тим часом, як донька Маса вчиться в пачсіоні Печержинської, набираючись там разом з панськими манерами і зневаги і призирства до рідного, українського побуту, Антоць в бурсі знайомиться з російською культурою, яка і його відведе від стародавнього, предківського.

На Антося впливає школа, на Масю — обставини близького сусідства з іншою культурою, бо се шляхтич Росолінський переконав наївного панотця, що без полишини не можна прожити на Поділлі, хіба що лишатися на все життя серед темного мужицтва. Той самий вплив і в життю Лемішки сина, якого жінка полька Зося переробляє на поляка, коли раніше російська школа зовсім відвела його від інтересів і умов старосвіцького мішанського побуту. Таке ж значіння мала полька Зося і для Серединського, потімка колезького козака Середи. Жінка Серединського — попівна Ганя мусіла уступитися перед тим руйнівним впливом, не маючи сил з ним боротися. Таким чином близьке сусідство з чужою культурою докінчує руйну почату чужою, не народньою школою.

В „Хмарах“ є сценка, як Дашкевич приїхавши до рідного села з сумом прислухається до ламаної української мови та московських пісень в устах сільських парубків. Процес денационалізації, завдяки чужій, не народній школі, службі в москалях та сусідству з росіянами на фабриках, захоплює і село, де старше покоління, хоч і боліе душою від різних новин, відступництва від давнього, споконвічного, дідівського, але не може спинити впливом свого захитаного вже авторитета повільне, але постійне переймання чужих і свих звичаїв. Старше покоління відчуває, що змінюється щось коло них, але само без ясного розуміння національної ідеї, ворог не уявляє собі ясно, в чім тут властиво справа.

Але професор академії Дашкевич міг би ясніше уявити собі сей процес денационалізації і почути його шкідливість для України, української людности. Людина з глибокою освітою, білше здібна до вияснення національного питання, професор Дашкевич міг би ліпше розібратись в цих відносинах і коли він, не пориваючи з українством, все ж таки до кінця життя не встигає нічого зробити в сій напрямі, то се вже не його індивідуальне нещастя, але на жаль — звичайна проява в життю української інтелігенції середини ХІХ в.

Національне питання тільки що було порушене в українськiм суспільстві на ново і обговорювалося тепер в звязку з новими течіями т. зв. епохи реформ. Для всіх ясно було, як загальна вимога, щоб українська суспільність в своїй культурній діяльності стояла на ґрунті національного життя. Коли порушено питання про ширення освіти серед народньої маси через недільні школи, Українці мали вести сі школи на українській мові і виробити для них потрібні книжки і підручники прилашнені до українського народнього життя. Коли зайшла розмова про систематичне розроблення дешевої народньої лектури задля конкуренції з нікчемними „лубочними“ виданнями, знов таки Українці повинні були перенести сю гадку на свій рідний національний ґрунт. Так зявилися в 60-их роках українські народні недільні школи і українські „метелики“.

Але де-кого з Українців, при звичаєних до російської мови, літератури, науки, не могла переконати ся негайна потреба. Заклик Костомарова прочитано було з увагою, але не на всіх він вплинув. За-

хоплені російською культурою Українці-інтелігенти, призвичаєні писати і думати по російськи, вважали сей перехід від мови державної до рідної мови безпотрібним і шкідливим звуженням культурного життя. Тим, хто для наукової розвідки, публичної лекції, або літературного твору числили на звичайну публіку тодішніх часів, тим лишилося на українській мові при самій лише українській читаючій публіці — вважалось непотрібним звуженням культурної діяльності інтелігенції. І узагальнюючи се вражіння стали, говорити взагалі про вузькість національної програми, підкреслюючи навпаки широкі межі такої культурної діяльності, коли не звязувати її вимогами національної самосвідомости.

Тому що українська народність в межах російської держави належала до недержавних народностей, цілком зрозуміле в тодішніх умовах звуження завдань для передової інтелігенції і перевага інтересів і завдань краєвих над загальними. Треба починати з справ, інтересів і завдань краєвих, бо се потребувало негайного розроблення і студювання. Розроблювати рідну мову, заводити народні школи з рідною мовою, дбати про піднесення економічного стану України, се все були питання на черзі дня і вони викликали багато уваги, праці та часу. З них то, отсих завдань треба було почати, лишаючи більш далекі теоретичні питання загального характера. І знов таки для деяких ся перевага питань і завдань краєвого життя, краєвої духовної та економічної культури здавалась звуженням діяльності і знов таки за се мала відповідати національна програма.

Вимога націоналізації в щоденнім побуті інтелігенції лишала багато невиясненого. В чім бачити основні прикмети такої націоналізації щоденного побуту? Любити рідний край і рідний нарід — а більш конкретно? Лекше всього перейняти зверхні прикмети, вони вимагають менше праці і більш помітні. Такими зверхніми прикметами були — мова, пісня, одіж, де які звичаї народнього побуту. Вже Радюк підкреслює як раз сі прикмети. „Ми насимо народню свиту... і пісень співаємо сільських...“. Народня мова в розмові, народня пісня, народня одіж — се було легко перейняти, хоч може иноді і викликало здивування. Але що далі — се вже неясно. Про се знав автор повісти „Хмари“, що далі, але не знав студент Радюк, як і не знали його товариші. А в сій неясности приходилось підкреслювати те, вже нам відоме: мова, пісня, одіж, страва. І коли хтось, не знаючи глибших завдань націоналізації, зустрічався з „націоналістом“ зовсім переконаним, що вся національна програма вичерпується сими чотирма — мова, пісня, одіж, страва, знов починалися розмови про націоналізм та космополітизм, і докори вузькості.

Сі може трошки детальні пояснення потрібні для того, щоб вияснити основу частих розмов про націоналізм і космополітизм в повістях українських семидесятих і восьмидесятих років. Вже в повісти „Хмари“ поруч з Радюком професор академії Дашкевич виступає, як репрезентант такого як раз культурного космополітизму. Він не відрікається від українства, але забуваючи більш близькі і негайні потреби, вдається в далеко більш теоретичні для українства питання, бачучи

в сім для себе переходову стадію до спеціального студювання української народної психології. На сій переходовій стадії так і лишився на завжди професор академії: йому, здається, ширше, свободніше було в межах загальної історії, ніж в „узкій“ сфері рідного життя.

В нормальних умовах культурного життя підняти рішучо і сміливо національне питання значило разом з тим і рішити його наймні для завдань ближчого часу, для роботи найближчого покоління. Але в дійсності ні самі шестидесятники, ні їх наслідники, найближче покоління не могли провести в життя і тих уміркованих desiderata, які намічено було українською інтелігенцією, в т. зв. епоху реформ. Як би переведено було в дійсність сі бажання і пляни, дальшому поколінню, стоячи вже на реальнім ґрунті здійснених вказівок, не приходилося б вести далі се теоретичне обговорення завдань націоналізації українського життя. Воно, дальше покоління, далі обговорювало б дальші чергові питання сієї великої програми, та разом з тим проводило се в життя, переходячи від ближчого до дальшого, від початкової освіти до середньої, а там далі до вищої. І так в інших сферах культурного життя.

Але і се, дальше покоління, сі сини шестидесятників не мали можливости в сімдесятих і вісімдесятих роках змінити неприхильні обставини. Як тоді Радюк і його товариші мусили вияснити старшим, батькам свої нові погляди і далі такого вияснення не могли піти, так тепер двадцять років пізніше вчитель Комашко веде полеміку з товаришами-космополітами і ся полеміка зовсім теоретична, бо ніщо з широкої програми ще не здійснено.

Між тим полеміка стала більш тяжкою: замість неясного космополітизма проти націоналістів більш ясний, впливовий і захоплюючий соціалізм.

Коли в репліках Радюка і Комашка чувається відгомін колишніх суперечок українських націоналістів з російськими лібералами і Українцями-космополітами, полеміка українських націоналістів з російськими соціалістами не знайшла собі відповідного обговорення в українській літературі вісімдесятих і дев'яностих років. З початку сьому перешкоджали загальні обставини, важкі для української літератури, а коли трохи полегшало, се вже був переддень нових несподіваних подій.

Перший, хто освітив життя і діяльність соціалістичних гуртків і партій, був Винниченко. Перші його твори такого змісту вийшли в Галичині. Тільки пізніше його твори з таким змістом могли друкуватись і в Росії.

В кількох начерках, повістях і драмах малює перед нами Винниченко життя соціалістичних гуртків, малює докладно і релєфно, як ніхто до нього, в різні моменти і в різних умовах. Починаючи від неясних ще сумнівів та незадоволення з звичайного життя і далі — до більш глибокого захоплення доктріною і практикою. Далі організація і пропаганда, збірки, друк і ширення видань, пропаганда серед робітників, підготовка демонстрацій і вуличні маніфестації. Нарешті

фінал — тюрма, сумний вплив її гнітучих мурів, короткі хвилини бадьорости і довгі години відчаю і апатії.

Таким чином, з перших кроків і до кінця, перед нами ряд малюнків з життя, що складають разом цілий закінчений цикл. В казці „Дим“ ми бачимо вже втомлених, апатичних людей, які втратили енергію, молодечий запал та непохитну віру. „І побачив Перед, що не було їм в грудях жарин тих, не було замість серця ні жарин, ні попілу, а був тільки дим, густий, бурий, гнітучий дим“. Це остання стадія, яка закінчує довгий ряд страждань, сумнівів, самоти, утиску, зневаги, образи... Політична тюрма у Винниченка се „мертвий дом“, де гинуть безслідно людські почуття і людські поривання.

Звичайно в своїх начерках з гурткового життя автор малює події, як об'єктивний свідок, лишаючи самому читачеві зробити той або інший вивід. Але в більшій повісти „Мое останне слово“ автор бере гурток соціалістів і протиставляє його звичайному осередку інтелігенції, дрібних поміщиків та урядників. Перед нами мов дві паралельні течії, два осередки: гурток соціалістів і разом з тим та родина, в якій живе герой-студент. Вони, ці два осередки, живуть зовсім окремо, ми не чуємо з уст Івана Кіндратовича, Глафіри Семенівни або Люсі жадного слова на адресу соціалістів, але се протиставлення говорить само за себе. І уникаючи докорів за пристрасне освітлення, автор дає гарну анттезу двох способів життя, зовсім не підкреслюючи, що життя соціалістичних гуртків се одинокий можливий ліпший тип життя і діяльності.

Він не міг цього зробити вже через те саме, що і сам не був в тім певен. І раніше в творах його зустрічали ми сумніви та вагання діячів (наприклад ранній етюд „Роботи!“). Те ж бачимо ми в таких песах, як „Дізгармонія“, „Великий Молох“. І се не тільки тимчасові хвилини втомлення і безсилля, але більш глибока, основна течія. І сам письменник не лишився свобідним від сих сумнівів і вагань. В песі „Щаблі життя“, в останіх оповіданнях ми відчуваємо нові нотки; вони свідчать про шукання і вагання, але не складаються ще в повний життя і руху синтез. Через те, певно, його малюнки вільні від того відтінку, який менш або більш ясно проходить в аналогічних випадках у інших письменників, його товариш в по партії.

Доповненням сих малюнків з життя гуртків і організацій можуть служити і інші де які оповідання. Взяти, наприклад, такі начерки, як Коцюбинського — „В дорозі“, „Невідомий“. В першій ми бачимо момент втоми серед партійної роботи, але не тої сумної, знесиленої втоми, апатичної, безбарвної. Товариш Кирило чекав в чужім місті листа з інструкціями і на волі, в сім несподіванім вимушенім спокою підпадає давно забутих чарам природи. „Брів серед жита і дивився новими* очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків, дививсь, як скипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс. А ліс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнів. На вершечках, жовтих, як ананаси, лежали чорні корони, як волохаті папахи*... З цього зачарованого спокою, навіяного природою і коханням, збудив Кирила сумний і огидливий вигляд

подружжя колишніх партійних товаришів, що тепер зовсім забули про минулі ідеали і поривання. В кількох рядках без зайвих слів, як легенькі тони, виповнює письменник свої яскраві характеристики розмов за обідом, безжурного, спокійного відпочинку після обіду, вечірнього читання нових літературних творів. І сей спокійний побут усім задоволеного подружжя зробив те, чого не могли зробити нагадування і докори товаришів: він вирвав Кирила з його солодкого захоплення життям і знов вернув на стежку обов'язків.

В контрасті з спокійним тоном сього оповідання, начерк „Невідомий“ і з боку літературної форми і з боку змісту виповнено зовсім инакше. Від того несе спокоєм мирного життя в маленькім місті та чарівною ясністю природи. Тут трагізм тюрми в очікуванні смерті і в сій рамці — детально оброблений аналіз психіки революціонера, який зробив замах на якогось сановника. І перед читачем хвилина за хвилиною усі головні моменти в споминах, починаючи від моменту рішення.

В порівнянні з сими докладними, гарно виповненими малюнками, загал інтелігенції з його почуттями і настроями останніх часів виступає не так ясно і повно. Широко задумано повість „Весняна повідь“, але не все з замірів виповнено. Окремі де-які сценки оброблено гарно, але вони не дають, як думав автор, цілої хроніки подій і почувань. Улюблена літературна форма останніх часів — коротенький етюд вражінь і почувань — і тут виступає наперед. Разом з повістю „Весняна повідь“ треба згадати з більших драму „Лихоліття“ Хоткевича. В сій драмі описано сумні періпетії недавніх вуличних подій і разом з відповідними уступами у Винниченка про вуличні демонстрації та їх розігнання узброєною силою і де-якими етюдами — як наприклад Н. Кибальчич „Хвилини“ — вони дають ряд малюночків з життя інтелігенції під час розрухів по містах в недавні сумні роки. Коцюбинський в своїм нарисі „Сміх“ з незвичайною експресією намалював важке, гнітуче очікування неминучого нещастя погрому. І мов символ всього пережитого за останні часи — неясна постать напівбожевільної жінки, що з голосним криком „на баріади“ кидається бігти в нестямі по вулиці (Яновська — „Серед ночі“).

Аграрні розрухи по селах можуть становити перехід до тем з селянського побуту. Дві верстви — пани і мужики — зійшлись тут знов проти себе. Психологія селянських мас і панських садиб переплітаються тут разом на тлі руйнування і пожежі. В повісти Чернявського „Весняна повідь“ ми бачимо дрібне панство на селі в сумній атмосфері переляку, неясних, але грізних поголосок, поплутаних звісток, сумнівів і підозрень. Ясного нічого нема, але щось грізне, мов важке передчуття неминучого нещастя, висить в повітрі і душить усіх. Той же самий настрій в іншій обробленню, в Метерлінківських відтінках на тлі важкої сумної ночі у Черкасенка в його ескізі „Жах“ Всіх тут гнітить очікування якогось важкого нещастя, очікування більш сумне і втомляюче, ніж, здається, саме се неминуче нещастя. І при тім глибоке міцне бажання — хоч би скорше ніч проминула і встало сонце, але там знов ночі без сна, з важкими думами. Саме

руйнування панського господарства в етюді Чернявського — „Осліплення Париса“, маленький сумний епізодик аграрних розрухів.

Сі оповідання малюють нам самі події. Для вияснення психології народніх мас, а тим більше для вияснення, як готовився сей вибух, як поволі протягом десятиліть громадився сей горючий матеріал, зроблено ще мало. Увага була звернена в сі часи на місто і інтелігенцію і для життя села ми не маємо поки що закінчених хронік. Є тільки дрібні вказівки і невеличкі етюди. Згадати, наприклад, начерк Г. Григоренка „Чи по правді?“, кілька місяців з життя села, починаючи з когось панського маєтка і кінчучи постоем козаків. Разом з тим письменник кількома рисами дуже добре намітив безпомічну плутанину понять про власність селянську та панську, що можна і чого не можна.

Ми бачимо з сього, що українська література уважно стежила за реальним життям і малювала його в своїх творах. Не завсіди повно і детально. Лишилися, як ми шойно згадували, де які прогалини що до детального обговорення, але нема зовсім занедбаних верстов і зовсім проминських подій. І життя інтелігенції і побут селянства в останніх роках давали українським письменникам теми для оповідань, віршів і драм.

Гарним прикладом, як українська література уважно стежила за подіями загального життя, не лишаючи фактів і течій без оцінки і обговорень, можуть служити дві групи фактів і відносин, які в останніх роках частіше і частіше зустрічаються в нашій побуті. Сі дві групи — заробітчани на польових роботах і фабричні робітники.

Не зовсім випадково сполучаємо тут ми сі дві групи. І сі і ті — по за межами звичайного селянського побуту. Відірвані від землі, вільні від вплива давніх, дідівських традицій селянського світогляда, — се непостійна, рухлива маса, легко підпадаюча новим поглядам і оцінкам. Се переходова стадія від виключно-хліборобського побуту до нового економічного становища.

З другого боку — сі дві групи сполучає разом спільна провідна гадка в освітленню сих фактів і відносин. Заробітчани — пролетаріят села, фабричні робітники — пролетаріят робітничий: їх сполучає разом єдність оцінки, опертої на соціал-демократичній доктрині.

Однаковий у них вихідний момент. Ми бачили в повісті „Голота“ цілий ряд постатей на тій або иншій ступені відірваності від села, селянського побуту.

По однім кінці — Килина, мимоволі відірвана від звичайних умов селянського побуту, але ще перейнята сими звичаями і поглядами. Її ідеал, улюблена мрія — власна хата, власне господарство і для сього робить вона рішучий, небезпечний крок. На тім кінці — Трохим, гострий, злістний, перекоти-поле без притулку і свого кутка, вже без надій і плянів на будуче поліпшення. Довгий ряд постатей се окремі моменти в процесі пролетарізації селянства, окремі моменти втілені в окремі особи, зібрані тут разом в людській панській садибі коло брудного замашеного столу з Іжею.

Подібним же чином і в малюнках фабричного побуту звертали увагу на перехід від села до фабрики, перехід не тільки матеріальний, але і моральний, перехід від власного господарства до важкої роботи коло варстату. Для фабричного побуту ми не маємо такої галереї типів, як в повісти „Голота“, але в поодиноких етюдах намічено сей перехід починаючи від перших вражіннь маленького хлопчика на фабриці (Шабленко „За пів дня“) або сумної трагедії козака, що вступив в робітники на фабриці та не міг при звичайтись до тутешніх порядків залежності і наруги (Стешенко „На заводі“).

Як там в оповіданнях — „Контрасти“, „На пристані“, „Хто ворог“, „Раб краси“ — ми бачили сю товпу заробітчан в її вимученім голоднім очікуванню праці, так і тут в оповіданнях з фабричного побуту ми бачимо сей фабричний пролетаріят за його звичайною роботою, серед звичайних умов життя і праці. Се вже статика, коли той процес переходу від селян власників до заробітчан, або до фабричних робітників був процесом динамічним, витворенням з колишніх господарів-хліборобів кадрів фабричного пролетаріату.

Ми бачили цукроварню та суконну фабрику у Левицького, докладні і яскраві малюнки побуту, так само як у Франка і Ковалева — життя ріпників-робітників коло бориславської кипячки, також яскраві характеристики, які лишають по собі глибоке, міцне вражіння.

За останні роки маємо ми ще до того і ряд малюнків з шахтарського життя. Се і вірші, і проза, і драматичні етюди; автор їх — новий письменник С. Черкасенко.

Се вже не перехід від селянства до фабричного пролетаріату. Процес сей закінчився. Людей вирвано з звичайних умов селянського побуту і закинуто в сю брудну, неохайну казарму. Кожний день та ж сама важка праця і людина втрачує свою енергію, губить гірке почуття в шияцтві і апатично дивиться на щоденне животіння. Втомлені вертаються шахтарі до брудної казарми, апатично їдять, відпочивають і знов йдуть, не відпочивши гаразд, на свою важку працю.

Але в сій сірій, здавалося, одноманітній масі вже іде тиха, невидима робота. Кинуті в сю масу нові ідеї, нові гадки, і вони ширяться і ростуть в числі прихильники нового світогляду. Поки се одиниці — з них глузують товарищі, здивовані новими відтінками в світогляді, в поводженню, в розмовах; допікають їх дрібничками доглядачі, почувавши тут якусь нову, неясну ще небезпеку. Коли се вже міцна організація, вона веде за собою загальну масу робітників і вже бояться доглядачі фабричні їх зачіпати, уникаючи перед небезпечними конфліктами.

В отаких то ворожих відносинах і противставляє Черкасенко одну другій ці дві верстви. З одного боку група заможних і пануючих. Вони зовсім не цікавляться, як і в яких умовах живуть ті, з чиеї праці вони багатіють. Звичайно гадають вони, що робітники до того і призначені, що фізична сила вже куплена тижньовим рошотом, а до душі яке кому діло? Де-які ліпші з них иноді і не знають, не бачили на власні очі сих умов, бо виховані далеко від сиеї щоденної дійсности та й не добічають її з вікон палаца властителя.

Иноді знають сю дійсність, але не відчувають її вповні, відмахуються від неї і шукають порятунку в штучі або в чім іншому, щоб відійти лише від цих сумних вражінь.

З другого боку як раз — робочий люд з шахт. Різні нюанси від ясної ще бадьорости до повної апатії, від повної духовної темряви до повного свідомого захоплення ідеями соціалізму. І Черкасенко малює нам важку працю в шахтах і нудний відпочинок від „упряжки“ до „упряжки“, піяцтво і збірки, любов і ненависть: докладно, повно, з реалістичними подробицями, але і з розумінням ліпших людських почувань.

Скільки нюансів, наприклад, в драматичній етюді — „Повинен“. Його виконано в дусі Метерлінковських діалогів і всіх гнітить в тиші ночі грізне почуття неминучої небезпеки. Батько і хорий син, мати і донька — се ця гама відтінків почувань, надій, сумнівів, апатії, бадьорости, нудьги. Почуття молодої сили і міцної організації, а разом сумніви гіркої досвіду з сумного життя. І той бадьорий вислів, з яким прокидається менша дочка — чи се дійсний ранок і минула ся неспокійна ніч, чи се їй тільки привидилося во сні? Бадьора нота в закінченню більш підходила б до загального характера оповідання, і до загального — здається — світогляду письменника.

І до епілога наших начерків... Ми можемо закінчити на сім наш загальний огляд основних моментів української літератури за останнє півстоліття.

Закінчити з почуттям упевненої бадьорости. Ми бачили, що українська література цілий час була вірна основним своїм девізам — демократизму і реалізму. Ми бачили, що вона завжди йшла за реальністю, за дійсним життям і уважно придивлялася до нових течій в життю суспільности. Ми бачили, що ці нові течії, зараз же знаходили відгомін в українській літературі, в різних формах — в поезії, в прозі, в драмі.

І так ціле півстоліття.

І ще додати, що се півстоліття не було суцільним і спокійним. Нещасливою епохою цензурних утисків воно перетяте на дві частини, і як підрахувати разом роки розцвіту української літератури в т. зв. епоху реформ і потім роки полекшень в останнім десятиліттю минулого століття, то може і набереться разом до епохи утисків цензурних і після неї всього лише чверть віку спокійного існування і безупинного розвитку.

І за сю чверть віку література українська дала так багато. Побажати лише і на далі лагідних умов, а можна бути зовсім певними за будучий блискучий її розцвіт.

З М І С Т

Сучасне українське письменство в його типових представниках	3—167
Вступні уваги	5— 7
<i>З шестидесятих років.</i>	
Ганна Барвінок	8— 11
<i>З сімдесятих років.</i>	
Олександр Кониський	12— 18
Іван Левицький-Нечуй	19— 30
Панас Мирний	31— 40
<i>З вісімдесятих років.</i>	
Іван Франко	41— 53
Степан Ковалів	54— 57
Тимотей Бордуляк	58— 60
Наталя Кобринська	61— 64
Андрій Чайковський	65— 67
Дмитро Маркович	68— 71
Олена Пчілка	72— 74
Борис Грінченко	75— 78
Михайло Грушевський	79— 83
Володимир Левенко	84— 87
<i>З дев'яноста років.</i>	
Осип Маковей	88— 91
Ольга Кобилянська	92— 97
Денис Лукіянович	98— 101
Лесь Мартович	102—104
Антін Крушельницький	105—109
Михайло Яцків	110—112
Богдан Лепкий	113—116
Василь Стефаник	117—121
Іван Семанюк	122—124
Михайло Коцюбинський	125—131

Агатангел Кримський	132—136
Любов Яновська	137—141
Модест Левицький	142—145
Грицько Григоренко	146—150
Микола Чернявський	151—155
Надія Кибальчич	156—160
Володимир Винниченко	161—167
<i>Загальний погляд на українську літературу ХІХ в.</i>	168—205
Головні моменти від Котляревського до шестидесятих років. Зміна течій від шестидесятих років до наших часів. Шестидесяті роки. Суспільні теми в літературі. Народництво. Сумніви реалізма. Програми національно-суспільної діяльності. Поезія — Михайло Старицький і Леся Українка. Провідні ідеї в драмі. Теми з народнього життя. Теми з життя інтелігенції. Теми з життя останніх років. Економічний побут селянський і фабричний та партійне освітлення цих тем.	

Статті й замітки ОЛЕКС. ГРУШЕВСЬКОГО про літературу та суспільні настрої XIX в.

Гоголь і сучасна укр. суспільність. Зап. Наук. Тов. т. V.
З життя укр. панства (Стороженко). Л.-Н.-Вістник 1913.
Изъ жизни укр. интеллигенціи 1830-хъ год. Изв. Отд. р. яз. и слов. 1916

Къ судьбѣ «Исторіи Руссовъ.» Чтенія Общ. Нестора т. XIX.
Къ характеристикѣ взглядовъ «Исторіи Руссовъ». Изв. Отд. р. яз. и слов. т. XIII.
Изъ исторіи укр. етнографіи. Изуче-іе историч. пѣсенъ. Сборн. въ честь Антоновича.

Максимовичъ М. А. Изъ Отд. р. яз. и слов. т. XI.
Маркевичъ Н. А. Журн. Мин. Нар. Пр. 1911.
З початків нової укр. історіографії (Стороженко) 1914. II.
Изъ исторіи укр. етнографіи. Етнографическія темы въ укр. литературѣ. Изв. Отд. р. яз. и слов. 1909.

Изъ харьковскихъ лѣтъ Костомарова. Журн. Мин. Нар. Пр. 1908.
Нові матеріали до біографії Костомарова. Зап. Наук. Тов. Київ. I.
Раннія етнографическія работы Костомарова. Изв. Отд. р. яз. и слов. т. XVI.
Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. Зап. Наук. Тов. Львів. 1907.

З сорокових років «Повѣсть объ укр. народѣ». П. Куліша. Зап. Наук. Тов. Львів. 1908 р.
«Україна» од початку України до батька Хмельницького П. Куліша. Зап. Наук. Тов. Львів. 1908.
Етнографичні видання й пляни. Зап. Наук. Тов. Львів. 1909.
З настроїв та думок К.-Мет. брацтва (думки про долю України). Україна. 1914. I.
Литературные планы и надежды К.-М. братства. Укр. Жизнь. 1914. II.
З плянів і думок К.-М. брацтва (пляни виданвя часопису). Л.-Н. Вістник. 1918. VII.

Шевченко і Куліш. Шевченк. збірник (Петербург). 1914.
Три літа там-же.
В киргизських степах. Там-же.
Шевченко і Кухаренко. Збірник пам. Т. Шевченко (Київ). 1914.
Невільницький цикл Т. Шевченка 1847. Л. Н. Вістник. 1918. II.
Історичні твори Шевченка на лекціях історії. Київ 1918.
Педагогичні ідеї Т. Шевченка. Шлях 1918. III.
Шевченковська література за останні роки. Україна 1917. I—II.

З українського культурного і наукового життя в серед. XIX в. Максимович, Бодяньський, Костомарів. Зап. Наук. Тов. Львів. 1906.
З життя Петербурзьського укр. гуртка. Л.-Н. Вістник 1913.
Поетична творчість Куліша Л.-Н. Вістник 1909.
П. Куліш. Шлях. 1918. II.

Сучасне українське письменство. Перше Л.-Н. Вістник 1907. Окремо— Київ 1909 с. 237. II ге видання Київ 1918 ст. 205.
Изъ жизни Кіевского украинского кружка Укр. Жизнь 1915. XI.
З життя Київського українського гуртка Основа 1915. I.
З етнографичних студій Ів. Франка. Шлях 1918. I.
Українське письменство в 1909 р. Л.-Н. Вістник 1910.
Коцюбинський. Останні оповідання. Л.-Н. Вістник 1909. X.
Винниченко. Остання книжка. Л.-Н. Вістник 1910. II.
З останніх оповідань В. Винниченка. Л.-Н. Вістник 1918. II.

Б313859-1